

Onder de rokken van de ui

Bouwhistorische opname Sint-Nicolaaskerk Dwingeloo

Onder de rokken van de ui

Bouwhistorische opname Sint-Nicolaaskerk Dwingeloo

Jim Klingers, Wijster 2018

Voorwoord

“Die kerk met de ui? Met ’n siepel zul je bedoelen”. De medewerkster van het gemeentehuis spreekt me bestraffend toe, als ik voor een inzage in het bouwdoosje de Sint-Nicolaaskerk omschrijf. Tja, import hè... Siepel is Drents voor ui. En de Dwingelers zijn maar wat trots op hun siepelkerk. Terecht, want hoe fraai het dorp ook is, zonder de kerk en vooral die charismatische toren, zou Dwingeloo geen Dwingeloo zijn.

Toeristen en dagjesmensen ontgaat dat niet. Tijdens de velddagen werd ik vaak aangesproken. Mensen uit Kerkwerve, Schiedam, Sint-Oedenrode en zelfs een Duits stel uit Münster. Allemaal wilden ze weten hoe oud die kerk nou is, wie hem heeft gebouwd en waarom de toren zo’n speciale spits bezit.

“Dat weet ik nog niet, daar probeer ik juist achter te komen”, was dan mijn wat flauwe antwoord. Toch ben ik achteraf gezien blij dat ik hen niet iets op de mouw heb gespeld wat ik al in een boekje had gelezen. Want hoewel er al heel wat serieus onderzoekswerk naar de kerkgeschiedenis is verricht, zijn er ook enkele twijfelachtige aannames gedaan, en juist die zijn vaak een eigen leven gaan leiden.

Diverse van die ‘feiten’ worden in dit rapport kritisch onder de loep genomen. Bijvoorbeeld dat de kerk zou zijn gebouwd in 1410, en dat de toren een creatie is van Johan die Werckmeyster, die een hele ‘Drentse kerktorenfamilie’ op zijn naam zou hebben staan. En – sorry Dwingelers – ook de theorie hoe de toren aan zijn siepel komt, heeft niet zonder kleerscheuren dit onderzoek doorstaan...

Zonde misschien van de mooie verhalen, maar dit bouwhistorische onderzoek geeft er volgens mij genoeg nieuwe voor terug.

Jim Klingers,

Wijster januari 2019

Inhoud

Objectgegevens en colofon	6
Aanleiding en werkwijze	8
Belangrijkste conclusies	10
Aanbevelingen	11
1. Dorps- en kerkgeschiedenis	
1.1 Ontstaan van Dwingeloo	12
1.2 De bisschop centraal	13
1.3 Stichting van de Sint-Nicolaaskerk	14
1.4 De kerk en de adel	16
1.5 De reformatie en daarna	19
1.6 De grote brand en daarna	32
2. Bouwhistorische beschrijving	
2.1 Bouwhistorische beschrijving exterieur kerk	42
2.2 Bouwhistorische beschrijving interieur kerk	63
2.3 Bouwhistorische beschrijving exterieur toren	91
2.4 Bouwhistorische beschrijving interieur toren	101
3. Interpretaties van de gegevens	
3.1 Bestaande opvattingen ontstaansgeschiedenis	111
3.2 Archeologisch onderzoek 1923	113
3.3 Steenformaten, metselverbanden	114
3.4 Koor: het oudste deel	116
3.5 Schip: het jongste deel	117
3.6 Kapel of transept?	118
3.7 De verdwenen sacristie	119
3.8 Klampmuur tegen triomfboog	122
3.9 Heeft de toren familie?	125
3.10 Oorsprong van de uienpits	129
3.11 De schade van 1630	131
3.12 Wat vertellen de kraagstenen?	133
3.13 Het geheim van de wapenstein	137
3.14 Faseringstekeningen	139
4 Waardestelling	
4.1 Interne waardestelling: wat heeft waarde en wat niet?	142
4.2 Externe waardestelling: wat maakt de kerk bijzonder?	146
4.3 Dynamische waardestelling: vloeken in de kerk?	150
Geraadpleegde bronnen	155
Epiloog	157
Noten	158

Objectgegevens en colofon

Adres

NH Kerk (Sint-Nicolaaskerk)
Brink 29, 7991 CJ Dwingeloo
Gemeente Westerveld

Kadastrale gegevens

Dwingeloo, sectie K, perceel 851

Monumentale status

Rijksmonument sinds 7-9-1965, nr. 14228

Eigenaren

Hervormde Gemeente Dwingeloo (kerk)
Gemeente Westerveld (toren)

Functie

Kerkgebouw

Opdrachtgever

College van Kerkrentmeesters
p.a. J. Janssens
Esweg 15, 7991 AC Dwingeloo

Uitvoering

Klingers Bouwhistorie & Restauratie
Beilerweg 4, 9418 TE Wijster
06 41373813
jimklingers@hotmail.com
www.klingersbouwhistorie.nl

Redengevende omschrijving

Ned. Herv. Kerk. Eenbeukig gotisch gebouw uit de 15e eeuw. Wapenstein, ingemetseld in de noordmuur. 18e -eeuws kaarsenkroontje. Orgel met Hoofdwerk en Bovenwerk, in 1886 door J. van Gelder gemaakt voor de Doopsgezinde Kerk te 's-Gravenhage. Later uitgebreid door G. van Leeuwen. In 1964 gerestaureerd en overgeplaatst naar Dwingeloo. Op een steunbeer van de kerk is een metalen zonnewijzer aangebracht met opschrift: K.H. (K = Kairos = het (juiste) tijdstip, H = Helios = zon).

© 2019, Jim Klingers

Foto's en afbeeldingen zijn, tenzij anders vermeld, gemaakt door de auteur.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt in druk, elektronisch of anderszins zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

De auteur aanvaardt geen aansprakelijkheid voor schade ontstaan ten gevolge van adviezen of door eventuele fouten en/of onvolkomenheden in dit onderzoek.

<p>12345 Deze kaart is noordgericht</p> <p>26 Perceelnummer</p> <p>Huisnummer</p> <p>— Vastgestelde kadastrale grens</p> <p>— Voorlopige kadastrale grens</p> <p>— Administratieve kadastrale grens</p> <p>— Bebouwing</p> <p>— Overige topografie</p> <p>Voor een eensluidend uittreksel, Apeldoorn, 4 oktober 2018</p> <p>De bewaarder van het kadaster en de openbare registers</p>	<p>Schaal 1:500</p> <p>Kadastrale gemeente DWINGELOO</p> <p>Stecie K</p> <p>Perceel 851</p>	
--	---	---

Aanleiding en werkwijze

Net als bij andere kerken neemt ook bij de Sint-Nicolaaskerk het kerkbezoek geleidelijk aan af. Gevolg is dat er steeds minder geld en middelen beschikbaar zijn voor beheer en onderhoud van de kerk en de tegenovergelegen pastorie. De Hervormde Gemeente van Dwingeloo heeft daarom besloten de pastorie – een kast van een huis uit 1868 – in de verkoop te zetten.

De financiële verlichting die verkoop brengt, heeft een keerzijde: de Hervormde Gemeente verliest het bijbehorende koetshuis waar sinds jaar en dag bijeenkomsten plaatsvinden, het kerkbestuur vergadert en de kerkgangers terecht kunnen voor een kop koffie of een bezoek aan het toilet.

Voorzieningen in de kerk

Voor deze voorzieningen zoekt het kerkbestuur een nieuwe plek, bij voorkeur in de kerk zelf. Dat is de beste garantie dat het gebouw ook in de toekomst kan blijven functioneren. Niet alleen voor kerkdiensten, maar ook als locatie voor bruiloften, uitvaartplechtigheden, concerten of culturele activiteiten. De kerk moet letterlijk en figuurlijk in het middelpunt van de gemeenschap blijven staan, vindt het kerkbestuur.

Wie het huidige toiletje en de overige utiliteitsruimtes bekijkt, realiseert zich dat het gebouw daar momenteel totaal niet op is toegerust. Gelukkig is er een hoop onbenutte ruimte aanwezig, met name in de toren. Een creatieve architect zal hier zeker raad mee weten. Ook in het kerkgedeelte zou door een economischere indeling ruimte kunnen worden gewonnen voor enkele voorzieningen.

Dynamische waardestelling

Uiteraard is het zaak deze ingrepen te realiseren met een minimumverlies aan monumentale waarden. Deze bouwhistorische opname beschrijft de waarden uitvoering in woord en beeld. Daarnaast zijn niet alleen de gebruikelijke interne en externe waardestelling opgenomen, maar ook een dynamische waardestelling die verduidelijkt waar vanuit bouwhistorisch oogpunt

de minste belemmeringen zijn voor eventuele aanpassingen.

Daarbij moet voor ogen worden gehouden dat veel onderdelen van deze kerk minder authentiek zijn dan ze op het eerste gezicht lijken. Bij een grote dorpsbrand in 1923 werd het gebouw in as gelegd. Alleen het muurwerk bleef gespaard – en ook dat werd op veel plaatsen ingrijpend gerestaureerd, vaak op een wijze die we nu niet meer goed zouden keuren.

Afwijkende opzet rapportage

Van de situatie vóór en kort na de brand is zeer bruikbaar beeldmateriaal bewaard gebleven, zodat een gedetailleerde analyse kon worden gemaakt van de oorspronkelijke elementen en de op het oog soms moeilijk te achterhalen aanpassingen van na de brand.

Om deze wijzigingen beter aanschouwelijk te maken is bij dit onderzoek afgeweken van de gebruikelijke strikte scheiding tussen de bouwhistorische beschrijving en interpretatie van de gegevens. Door historisch beeldmateriaal te combineren met de huidige waarnemingen, ontstaat direct al een duidelijk beeld van wat oorspronkelijk is en wat niet. Overigens betekent dit zeker niet dat alle aanpassingen van na de brand een lagere monumentwaarde bezitten.

Naast deze praktische insteek is natuurlijk de gelegenheid aangegrepen om de boeiende geschiedenis van de kerk te beschrijven en de bestaande opvattingen over de bouw van kerk en toren te toetsen aan de gevonden bouwsporen.

Velddagen

De velddagen vonden plaats op 12 en 13 juli (waarop de toren met een wegens schilderwerkzaamheden aanwezige hoogwerker van dichtbij is bekeken) en op 25, 26 en 27 september en 1 november 2018. Beperkingen waren er daarbij nauwelijks. Alleen de torenspits moest ik voortijdig verlaten door de aanwezigheid van miljoenen kriebelmugjes die zich daar vanwege het warme najaarsweer hadden verzameld. Sommige plaatsen waren door beplanting of door een slechte lichtinval wat moeilijk te fotograferen.

Beperkingen

Analytisch gezien lag er wel een beperking, aangezien vermoede dateringen niet konden worden gestaafd met dendrochronologisch bewijs. Bij de brand in 1923 is alles van hout verloren gegaan.

Sommige vermoedens zijn vermoedens gebleven bij gebrek aan archeologische gegevens. Na de brand is weliswaar onderzoek verricht onder leiding van Giffen, maar de beschrijvingen hiervan zijn erg summier. Op archeologisch vlak verwacht ik nog wel de nodige verrassingen. Niet alle rokken van de ui zijn dus afgepeld!

Bedankt!

Zonder Erwin de Leeuw, medewerker van het Drents Archief, was dit onderzoek een stuk minder solide. Niet alleen heeft hij ruimhartig zijn enorme kennis van Dwingeloo en de Sint-Nicolaaskerk gedeeld, me geholpen met naspeuringen en me voorzien van artikelen en beeldmateriaal, ook heeft hij grote delen van dit rapport met een kritisch oog nagelezen. Erwin enorm bedankt!

Verder dank ik Roelof Bolding van het College van Kerkrentmeesters voor de prettige begeleiding; Ahmed Mgholli van schildersbedrijf Van Ginkel voor het belangeloos bedienen van de hoogwerker bij het onderzoek van de toren; Hannah Middelbos van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor het digitaliseren en toezenden van alle documentatie over restauraties en onderhoudswerkzaamheden vanaf 1923; Paulien Wiechers voor het uitlenen van haar collectie foto- en geschiedenisboeken van Dwingeloo; Egbert Brink en Ferry Sieders van het Drents Archief voor de kaart van Vingboons en Serwouters; Ronald Blancke voor zijn informatie over de familie Rutenberg.

Ik hoop dat dit onderzoek ertoe bij zal dragen dat de Sint-Nicolaaskerk een mooie toekomst krijgt.

Jim Klingers

Wijster, februari 2019

Belangrijkste conclusies

Algemeen werd aangenomen dat de Sint-Nicolaaskerk in de 15de eeuw in verschillende fases werd opgetrokken ter vervanging van een oudere kerk. Deze opvatting moet naar aanleiding van dit onderzoek worden bijgesteld.

Het gotische koor dateert in aanleg uit de tweede helft van de 13de eeuw (of de zeer vroege 14de eeuw). Daarop wijzen de grote kloostermoppen in de eerste vier lagen bovengronds metselwerk. Dit is zeer waarschijnlijk primair metselwerk, de stenen zijn niet hergebruikt.

Het opgaande werk van het koor is jonger. Het dateert uit de periode 1380 – 1420. Belangrijke aanwijzing daarvoor zijn de stijlkenmerken van de figuratieve kraagstenen van het gewelf. Dergelijke kraagstenen zijn in het Noorden zeer zeldzaam. Twee ervan verbeelden vermoedelijk Sint-Maarten en Sint-Catharina, heiligen aan wie in deze kerk een vicarie verbonden was. Initiator voor de bouw was mogelijk Coenraad de Vos van Steenwijk, heer van de nabijgelegen havezate Batinge. Deze was rond 1400 ook betrokken bij de bouw van het koor van de Martinikerk in Groningen.

Het koor sloot aanvankelijk aan op een 12de of 13de-eeuws schip dat smaller, korter en lager was dan het huidige. Het tegenwoordige schip kwam pas in de 15de eeuw tot stand. Het werd vermoedelijk opgehoogd, gezien een duidelijke grens in grotere en kleinere steenformaten. Onduidelijk is of er veel tijd tussen de twee bouwfases zat.

Het schip is ook jonger dan de toren, die aanvankelijk los van de kerk stond. Het schip steekt aan de zuidkant voorbij de toren. Hier was een trappenhuis dat eindigde in een muurtrap waarmee de toren kon worden bereikt. Restanten van de trap werden herontdekt.

De Batingekapel is ouder dan het schip en waarschijnlijk ook dan het koor (m.u.v. het kloostermoppengedeelte). Wel werd de kapel tweemaal verhoogd en weer verlaagd, waarbij het zijn tuitgevel verloor. De kapel lijkt een onregelmatige plattegrond te hebben, maar sloot in feite netjes aan op het oorspronkelijke schip.

Juist het huidige schip kreeg een ietwat asymmetrisch verloop. Mogelijk was de Batingekapel bedoeld als noordelijk transept van een kruiskerk die nooit volledig is gerealiseerd of waarvan het zuidertransept werd afgebroken.

De toren had oorspronkelijk een vrijwel volledig (laat)romaans karakter. Alle vensters waren rondbovig, wat binnen nog op diverse plaatsen waarneembaar is. De gotische blinde vensters zijn allemaal later aangebracht. Het laatste romaanse galmgat werd nog in 1891 'gotisch' aangepast. Het gotische blinde venster boven de entree dateert in zijn huidige vorm zelfs pas uit 1963.

Op basis van het steenformaat en het metselverband kan de toren toch niet ouder zijn dan de 14de eeuw, vermoedelijk de periode 1325 – 1350. Later in die eeuw werd de toren verhoogd met een verdieping, maar ook daarvan was het karakter nog romaans. Ooit moet de toren veel hebben geleken op de toren van Kolderveen, die uit ca. 1350 dateert.

Dit is tegelijk de enige kerktoren waar overeenkomsten mee zijn. Met de andere torens van de veronderstelde 'Drentse torenfamilie' die allemaal in het begin van de 15de eeuw zouden zijn ontworpen door Johan die Werckmeyster, zijn alleen oppervlakkige overeenkomsten (het gaat om de torens van Beilen, Havelte, Oosterhesselen, Rolde, Ruinen en Ruinerwold).

Volgens de overlevering kreeg de toren zijn uienspits nadat de oude naaldspits in 1630 bovenop de kerk viel, waardoor het dak en de gewelven van het schip instortten. Daarna zou de kerk een vlakke houten zoldering hebben gekregen. Er zijn echter geen aanwijzingen gevonden dat het schip ooit stenen gewelven bezat. De in 1923 afgebrande houten zoldering bestond waarschijnlijk al voor 1630. Tekeningen van de in 1923 afgebrande oude balken- en dakconstructie vertonen namelijk 16de-eeuwse en niet zozeer 17de-eeuwse kenmerken. Hoewel de instorting zelf niet ter discussie staat, viel de schade dus waarschijnlijk mee. Er zijn ook enkele gefundeerde vermoedens dat de toren al voor 1630 een spits met (dubbele) uienbekroning bezat.

Aan de noordzijde van het koor stond in de hoek met de Batingekapel een sacristie, waarvan nog een gewelfaanzet resteert. Het gebouwtje was vermoedelijk 15de-eeuws, maar iets jonger dan het koor en de kapel. Het bestond nog in 1732. De vele bouwsporen die voor de brand in 1923 nog aanwezig waren, zijn nadien 'weggepoetst'.

Voor de merkwaardige klampmuren ter weerszijde van de triomfboog zijn diverse verklaringen gevonden, waaronder de mogelijke aanwezigheid van een doksaal in de katholieke periode voor 1600. De locatie van een sacramentsnis uit diezelfde periode is teruggevonden achter de wapenstein in het koor.

Bij de grote dorpsbrand in 1923 brandden kerk en toren volledig uit. Alleen de muren bleven staan. De restauratie die volgde was sterk historiserend. Talloze bouwsporen of elementen die niet in een 'middeleeuws' uiterlijk pasten werden verwijderd of weggewerkt. Zo werd het interieur geheel ontdaan van pleisterlagen. Ook bij latere restauraties zijn nog wijzigingen aangebracht die achteraf te betreuren vallen.

Een geslaagde ingreep uit de twintiger jaren was daarentegen de realisatie van het huidige houten tongewelf met art deco beschilderingen. Daarmee bevat de kerk een belangrijk element uit de jonge bouwkunst die in hoge mate de sfeer van het huidige gebouw bepaalt.

Waardestellend:

Alle onderdelen die de grote brand hebben overleefd bezitten een hoge monumentwaarde. Van de periode daarna hebben met name het tongewelf, dak en spits een hoge waarde.

Doordat de kerk in feite voor een groot gedeelte uit 1924/25 stamt en zeker niet alle wijzigingen uit die tijd even waardevol zijn, biedt dat kansen voor eventuele aanpassingen ten behoeve van een functioneler gebruik, met name in de toren en het westelijke deel van het schip.

Zelfs is het mogelijk in het kader daarvan bepaalde weggepoetste bouwsporen in ere te herstellen. Voor een eventuele uitbreiding biedt met name de hoek waar zich de sacristie bevond een historisch verantwoorde plek.

Aanbevelingen

Archeologisch onderzoek

Wanneer binnen of buiten de kerk bodem verstorende activiteiten moeten plaatsvinden is archeologisch onderzoek wettelijk verplicht.

Zo'n onderzoek is hét moment om enkele bouwhistorische hypothesen uit dit onderzoek te toetsen. Daarom is het belangrijk dat voorafgaand aan het archeologische onderzoek overleg plaatsvindt tussen archeoloog en bouwhistoricus.

Overige werkzaamheden

Ook als er bovengronds aanpassingen plaatsvinden, kan het zinvol zijn als een bouwhistoricus meekijkt en indien nodig een deelontleding verzorgt. Bijvoorbeeld als er een opening zou moeten worden gemaakt naar een eventuele uitbouw, of als het trappenhuis zou moeten worden aangepast.

Kleuronderzoek

De kerkbanken waren aanvankelijk niet egaal rood. Om de originele kleuren te achterhalen kan kleuronderzoek zinvol zijn.

Publicatie

Over de kerk is het nodige geschreven, maar tot een eigen boek kwam het nooit. Het zou daarom leuk zijn om op termijn de nieuwe inzichten over kerk en omgeving voor een breder publiek te bundelen in een publicatie.

Kraagstenen

Met de kraagstenen heeft de Sint-Nicolaaskerk een bijzondere middeleeuwse kunstschat in huis. Twee van de stenen zijn in zeer slechte staat, vermoedelijk mede vanwege een niet al te geslaagde restauratie. Sommige beeldjes zijn witgeschilderd, anderen hebben hun natuursteenkleur. Oorspronkelijk waren ze zo goed als zeker kleurig beschilderd. Het is zeer aan te bevelen de beeldjes te laten restaureren en op basis van het middeleeuwse modebeeld opnieuw te beschilderen (uiteraard met daarvoor geschikte verf op kalk- of caseïnebasis).

1. Dorps- en kerkgeschiedenis

De bouwgeschiedenis van een middeleeuws godshuis als de Sint-Nicolaaskerk kan niet los worden gezien van de historie van Dwingeloo, de kerkelijke ontwikkeling van Drenthe en de invloed die de bewoners van de havezaten Batinge, Entinge en Oldengaerde op de ontwikkeling van de kerk hebben gehad. Dit hoofdstuk werpt een blik op de omstandigheden die de Sint-Nicolaaskerk hebben gevormd.

1.1 Ontstaan van Dwingeloo

Dwingeloo is niet alleen een prachtig dorp, het heeft ook een lange en interessante geschiedenis. In de omgeving van de huidige Dwingelder Es en Lheeder Es was al bewoning van enige omvang in de ijzertijd, zoals recentelijk is gebleken uit het uitgestrekte urnenveld dat bij werkzaamheden aan de Lheeweg aan het licht kwam. Het dateert naar schatting uit de periode 1000 – 500 v. Chr.¹ Van een echt dorp was toen vermoedelijk nog geen sprake; de boerderijen lagen verspreid en verplaatsten zich telkens wanneer de landbouwgrond uitgeput raakte.

Dit bleef op veel plaatsen nog zo gedurende de Romeinse tijd en de eerste eeuwen daarna. Pas toen vanaf de 8ste eeuw landbouwmethoden verbeterden, hield het heen-en-weer geschuif op en vestigde men zich op vaste locaties. Aanvankelijk was niet Dwingeloo maar het buurdorp Lhee de belangrijkste nederzetting. Blijkens een belastingaanslag van de bisschop van Utrecht van kort na 944, de zogenaamde schuldmuude, telde Lhee elf boerderijen en Dwingeloo slechts vijf. De vijf oer-erven lagen aan de oostzijde van de huidige Brink, waar ze in de percelering nog steeds herkenbaar zijn (2).²

Twingelo

Als 'Twingelo' wordt het dorp voor het eerst vermeld in 1181 wanneer het klooster van Ruinen hier een boerderij aankoopt. De naam zou afkomstig zijn uit het oud-Saksisch als samenstelling van thingan (bedwingen) en loo (bos met veel open ruimte).³ Vrij vertaald betekent Dwingeloo dus zoiets als: 'het ontgonnen en bewoonbaar gemaakte bos'.

Gaandeweg drong Dwingeloo Lhee naar de achtergrond. Rond 1200 was het dorp al gegroeid naar 25 erven, afgaande op het aantal waardelen dat de marke Dwingeloo-Westeinde in latere eeuwen kende.⁴ De groei zal mede te danken zijn geweest aan de gunstige ligging ten opzichte van de Dwingelder Stroom, destijds een vrij belangrijke vaarroute, en aan de ruime beschikking over de in het stroomdal van deze beek gelegen weide- en hooilanden.

Het dorp breidde zich in eerste instantie dan ook vooral uit langs de parallel aan het beekdal lopende Heuvelenweg en verder langs het Westeinde, dat bij de marke van Dwingeloo hoorde, maar fysiek een aparte, langgerekte buurtschap vormde. In het eigenlijke dorp concentreerde de bebouwing zich vooral ten oosten en noorden van de huidige Brink.

Dwingeloo ontpopte zich gedurende de late middeleeuwen meer en meer als het centrum van de regio. De bebouwing op de erven verdichtte zich en in de 16de en 17de eeuw werd de Brink ook aan de west- en zuidzijde op regelmatige wijze bebouwd. Daardoor bezit Dwingeloo, anders dan de meeste Drentse dorpen, een aan alle zijden omsloten dorpsplein.

Hof te Dwingeloo

Ook de aanwezigheid van het belangrijke adellijke 'Hof te Dwingeloo' vanaf de 12de eeuw moet een sterke impuls aan de groei van het dorp hebben gegeven. Het hof besloeg een groot terrein, begrensd door de huidige Bathingeweg, het Kerkpad, perceel Heuvelenweg 45 en de Heuvelenweg.⁵ De Sint-Nicolaaskerk ligt precies tussen dit gebied en de vijf oer-erven van het dorp in (2).

We moeten dit hof niet zien als een kasteel, maar als een groot landbouwbedrijf waar de horigen van de omliggende kleinere boerderijen als Batinge, Entinge, Smedinge en de Oosterhof een deel van hun landbouwopbrengsten moesten inleveren.⁶ Nadat het hofstelsel, het systeem van horigheid, rond 1430 verdween, verloor het hoofdgebouw voor zijn adellijke bewoners zijn aantrekkelijkheid. Het verviel tot een gewone pachtboerderij onder de naam Hovinge. Het

1. Havezate Batinge op een prent van Cornelis Pronk of Abraham de Haen uit 1732. Het huis werd in 1686 door Elbert Anthonie van Pallandt, drost van Drenthe, verbouwd tot een residentie van on-Drentse allure. Toch liet burgemeester van Dwingeloo Aalt Willem van Holthe tot Oldengaerde het pand in 1832 slopen. (afb: Rijksmuseum).

adellijke machtscentrum verplaatste zich naar een van de kleinere boerderijen, Batinge, dat werd omgebouwd tot een verdedigbaar steen- of zaalhuis. Rond het midden van de 15de eeuw gebeurde hetzelfde met het pal ernaast gelegen Entinge. De eenvoudige kasteeltjes groeiden in 16de eeuw en 17de eeuw uit tot voorname havezaten. Met name Batinge kreeg een voor Drentse begrippen ongekende omvang en allure (1).

Een derde havezate van laatmiddeleeuwse oorsprong is het nog bestaande Oldengaerde aan het Westeinde. Op het laatst van de 16de eeuw kwam er nóg een havezate bij, sinds 1740 bekend onder de naam Westrup.⁷ Het is tegenwoordig een witgepleisterd landhuis aan de rand van de dorpskern. Daarmee had Dwingeloo als enige dorp in Drenthe vier havezaten binnen zijn gelederen.⁸

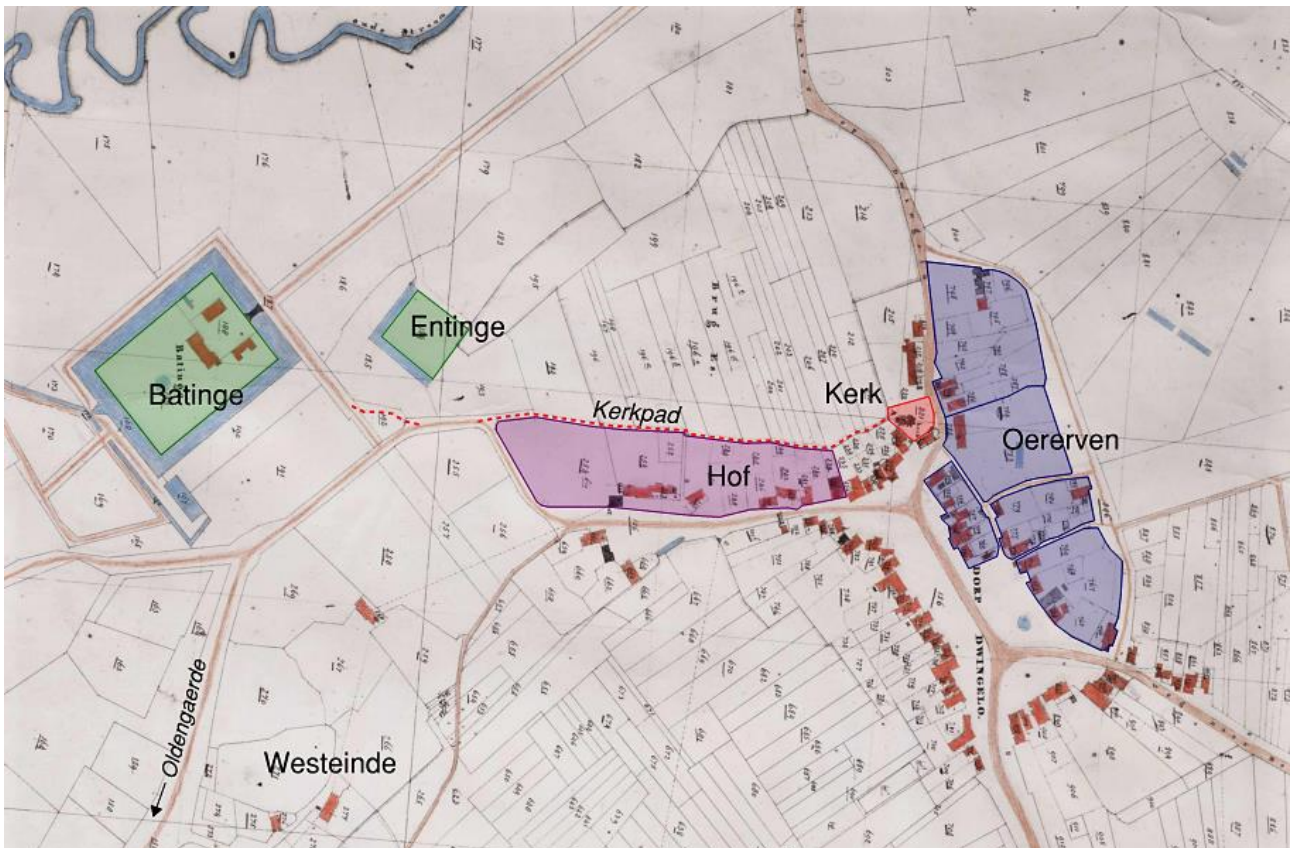
1.2 De bisschop centraal

In de middeleeuwse samenleving was de macht van de Kerk alomtegenwoordig. In Drenthe nog meer dan elders. Het voorheen zelfstandige graafschap maakte tussen 1024 en 1522 deel uit van het Oversticht, waar de bisschop van Utrecht, de belangrijkste kerkvorst in de Noordelijke Nederlanden, zowel op geestelijk als bestuurlijk vlak de dienst uitmaakte.

Deze afhankelijkheid van het verafgelegen Utrecht was geen onverdeeld genoegen. Het lijkt erop dat Drenthe voornamelijk werd gezien als wingewest. Het bisdom en de Utrechtse kapittels (aan de dom of andere Utrechtse kerken verbonden bestuurscolleges) verkregen omvangrijke bezittingen in de vorm van boerderijen, landerijen en woeste gronden. Er waren uitgestrekte bisschoppelijke hoven onder het beheer van een hofmeier, een dienstman van de bisschop. Enkele van de belangrijkste bevonden zich in de nabijheid van Dwingeloo, namelijk te Uffelte, Wittelte, Kalteren (bij Diever) en Beilen. De gronden werden, net als bij de adellijke hoven, grotendeels bewerkt door horigen. De opbrengsten (met name rogge) kwamen vooral ten goede aan gebieden buiten Drenthe.

Leengoederen

De kerkelijke hoven hielden uiteindelijk geen stand in de geleidelijke machtsverschuiving die vanaf de late 12de eeuw optrad richting de zich ontwikkelende adel. De basis van deze adel bestond uit leden van vooraanstaande eigenerfde families en uit hooggeplaatste bisschoppelijke dienstmannen (of ministerialen) van wie de posities erfelijk waren geworden. Steeds meer wereldlijke rechten en goederen gingen voor de bisschop verloren door verpachting en uitgifte van onderdelen als erfelijk leengoed. Anderzijds

2. Enkele belangrijke structuren uit het middeleeuwse Dwingeloo geprojecteerd op de kadastrale minuut van 1832. Duidelijk is de ligging van de kerk tussen de vijf oererven van het dorp en het feodale Hof te Dwingeloo. De havezaten Batinge en Entinge, ontstaan uit kleinere hofboerderijen, liggen iets verderaf. De band tussen kerk en adel komt goed tot uiting in het nog bestaande Kerkpad. Deze oude reeweg liep van de havezaten linea recta naar de kerk, over de percelen aan de zuidkant van de Brug-es. Zo hoefden de weledelgeboren dames en heren zich zondags niet op de openbare weg te vertonen...

droegen veel eigenerfde edellieden hun allodiale (niet leenroerige) bezittingen op aan de bisschop, die het vervolgens in leen aan hen teruggaf. Ook het Hof te Dwingeloo werd op deze wijze rond het midden van de 14de eeuw een bisschoppelijk leengoed. Zo wist de kerkvorst in de late middeleeuwen de touwtjes nog min of meer in handen te houden, maar zijn ongelimiteerde macht zoals in de eerste twee eeuwen van het bisschoppelijke bewind was verleden tijd.

Tweemaal was het de Drenten zelfs bijna gelukt zich aan het gezag van Utrecht te ontrukken. In beide gevallen werd het voortouw genomen door de burggraven van Coevorden – nota bene dienstmannen van de bisschop. In 1227 leed het bisschoppelijke leger bij Ane een verpletterende nederlaag tegen de Drenten. Daarbij kwam bisschop Otto van Lippe om het leven. Maar onder diens opvolger werd de Drentse aanvoerder Rudolf II van Coevorden lafhartig

vermoord. In de tweede helft van de 14de eeuw was het de heren van Coevorden opnieuw bijna gelukt om Drenthe als graafschap uit het Oversticht los te weken, maar nu maakte het optreden van de krachtdadige bisschop Frederik van Blankenheim in 1395 een eind aan de droom. Onder diens bewind zat Drenthe weer een tijdlang stevig onder de Utrechtse plak.

Weinig kerken

Gezien de machtspositie van de Utrechtse geestelijkheid is het opmerkelijk hoe weinig middeleeuwse kerken en kloosters Drenthe telde. Voor de reformatie bezaten slechts 36 plaatsen een kerk, meestal van bescheiden omvang.⁹ Daarnaast waren er slechts drie kleine kloosters: in Ruinen (in 1325 verhuisd naar Dikninge), bij Coevorden (in 1260 verhuisd naar Assen) en in Bunne; daar bevond zich een commanderij van de Duitse Orde, een geestelijke ridderorde. Een

heel verschil met Friesland en Groningen, die samen zo'n vijfhonderd parochiekerken en 85 kloosters telden. Zelfs in aanmerking genomen dat daar vijf tot zes keer zoveel mensen woonden, stak het aantal kerkelijke gebouwen in Drenthe er mager bij af.¹⁰

Van de kerstening in de late 8ste eeuw tot ongeveer 1150 moest Drenthe het zelfs met maar zes kerkjes doen. Ze waren gesticht in enkele grote dorpen, die zich tegelijkertijd ontwikkelden als hoofdplaatsen van de dingspillen, de zes rechtsgebieden waarin Drenthe eeuwenlang was verdeeld. Het ging om Vries (dingspil Noordenveld), Anloo (dingspil Oostermoer), Emmen, later Sleen (dingspil Zuidenveld), Diever (Dieverder dingspil), Beilen (Beilerdingspil) en Rolde (Rolderdingspil). Waarschijnlijk waren al deze kerken in eerste instantie van hout, en werden ze pas later herbouwd in tufsteen, een vulkanisch gesteente uit de Eifel.

De zes dingspilkerken werden ook wel seendkerken genoemd, omdat hier kerkelijke rechtszittingen (de seend) werden gehouden door de bisschop van Utrecht of zijn plaatsvervanger. Daarnaast vonden in de dingspilkerken ook wereldlijke 'goorspraken' plaats onder voorzitterschap van de drost.

Vanuit de dingspillen, die qua grondgebied grotendeels overeenkwamen met de oerparochies, werden nieuwe kerken gesticht: de kerspelkerken.¹¹ Daar gingen de nodige eeuwen overheen, want voor de dorpsgemeenschappen was de bouw van een kerk een grote investering. De natuursteen (tufsteen), de kalk voor de mortel en ook de benodigde vaklieden moesten van ver komen. Baksteen werd aangevoerd of lokaal vervaardigd uit potklei of leem. In dat laatste geval moest veel turf worden gestoken als brandstof voor de veldovens. In diverse middelgrote dorpen in Drenthe kwam het al met al nooit tot de bouw van een kerk.

1.3 Stichting van de Sint-Nicolaaskerk

Het kerspel waar Dwingeloo, Westeinde en het naburige Lhee en Lheebroek deel van gingen uitmaken, werd relatief vroeg afgescheiden van oerparochie Diever. Sommige bronnen vermelden dat de eerste kerk niet in Dwingeloo

stond, maar in het aanvankelijk belangrijkere Lhee. Omstreeks 1250 verkreeg het klooster van Ruinen namelijk het patronaatsrecht over Lhee – het recht om een pastoor te benoemen. En waar een pastoor is, moet een kerk zijn. Het recht werd aan het klooster overgedragen door Hendrik van Borculo, burggraaf van Coevorden, en zijn ouders Herman en Euffemia van Lohn.¹²

De vermelding roept veel vragen op. Want kort erna, in 1262, is er sprake van een pastoor Thitardus in Dwingeloo.¹³ Daaruit zou de conclusie kunnen volgen dat de kerk tussen 1250 en 1262 naar Dwingeloo was verplaatst. De Dwingelse kerk kan echter nooit een rechtstreekse opvolger zijn geweest van die in Lhee. Het klooster van Ruinen noch de burggraaf van Coevorden of diens familie hadden in de Sint-Nicolaaskerk namelijk iets over de benoemingen te zeggen. Het patronaatsrecht (of collatierecht) berustte aanvankelijk bij de pastoor van Diever, waarvan het kerspel Dwingeloo was afgescheiden en later ook bij de heren van Batinge. Vormde Lhee aanvankelijk een eigen parochie? Waren er twee kerken in het kerspel? Of had het patronaatsrecht in dit geval geen betrekking op de benoeming van een pastoor? Het is onduidelijk. Over het godshuis van Lhee is nadien hoe dan ook niets meer vernomen.

Sint-Nicolaas

Hoewel er dus pas in de tweede helft van de 13de eeuw aanwijzingen zijn voor het bestaan van een kerk in Dwingeloo, gaan veel historici ervan uit dat deze al in de 12de eeuw moet zijn gesticht. Dit, omdat de verering van Sint-Nicolaas toen op een hoogtepunt was in de Lage Landen en er talloze kerken aan de goedheiligman werden gewijd. Van deze 12de-eeuwse kerk zijn bovengronds in elk geval geen resten bewaard gebleven, maar archeologische vondsten sluiten deze datering niet uit (zie verder pag. 113).

De keuze voor Sint-Nicolaas als patroon is opmerkelijk. Als beschermheilige van onder meer schippers, vissers en kooplieden (en kinderen natuurlijk) lijkt hij een wat vreemde eend in de bijt in het agrarische Dwingeloo. Toch moet hij een bijzondere lokale betekenis hebben gehad, mogelijk voor de bewoners van het eerdergenoemde adellijke Hof te Dwingeloo.

Het aan Sint-Nicolaas gewijde hoofdaltaar (of hoogaltaar) was een fors, gemetseld object dat midden in het priesterkoor stond opgesteld. Het was gericht naar het oosten, waar de zon

3. *Waarom kozen de Dwingelers voor Sint-Nicolaas als patroonheilige? Vroeger wisten ze dat wel: de heilige had in oude tijden een mensenetende jager uit Dwingeloo ontmaskerd. De bruid had drie zwerfkinderen uit het afgebrande Rheebruggen bij Ansen in zijn huis gelokt om ze vervolgens in stukjes te hakken en in te kuipen als varkensvlees in zult. Toen Sint-Nicolaas zich bij de jagershut meldde, ontving de jager hem gastvrij. Tot zijn schrik vroeg de goedheiligman hem echter om het vat met ingekuipt vlees. De jager kon niets anders doen dan gehoorzamen in de hoop dat de Sint niets vreemds zou proeven. Deze legde echter drie vingers op het vat en de kinderen kwamen weer tot leven.*

Het liep goed met hen af: het oudste kind werd drost van Drenthe, de middelste bouwde Rheebruggen weer op en de derde schopte het zelfs tot kerkvorst. En de jager? Die ging berouwvol op pelgrimstocht naar Rome en stierf in het klooster van Bethlehem. Helaas is deze prachtige Drentse variant van de 11de-eeuwse legende van de Drie Studenten ontmaskerd als een verzinsel van de Hoogeveense schrijver-schilder Albertus Steenbergen (1814 – 1900).

Bron: W. de Blécourt, R.A. Koman, J. van der Kooi, T. Meder (Amsterdam, 2010). *Verhalen van stad en streek. Sagen en legenden in Nederland*, pag. 126 – 127.

opkomt. Een plek die symbool staat voor Jezus Christus, het 'Licht van de Wereld'. Hoogstwaarschijnlijk was het altaar uitgerust met een kleurig geschilderd of gebeeldhouwd vleugelaltaar (8).

1.4 De kerk en de adel

De eigenaren van het Hof te Dwingeloo hebben vrijwel zeker een belangrijke stem bij de stichting van de kerk gehad. Niet alleen lag deze pal naast het hof, de bewoners schonken ook veel grond aan de kerk. Wie zij precies waren is niettemin onduidelijk. Vermoedelijk was er verwantschap met de familie Van Ansen, die in het gelijknamig dorp ten zuiden van Dwingeloo een hof bezat. In 1353 wordt namelijk ene Hendrik van Ansen door de bisschop van Utrecht beleend met *'de hoff toe Dwingeloe, die tienden toe Dwingeloe ende toe Leede aver die vrijhuse ende die goederen toe Batingehuis, Endelinge [Entinge] ende Smedinge in dienst mans stadt'*.¹⁴ Een jaar later kwamen de goederen door het huwelijk van Hadewich van Ansen aan Johan Vos van den Goer, die zich later de Vos van Steenwijk ging noemen. De familierelatie tussen Hendrik en Hadewich van Ansen is overigens onduidelijk.¹⁵

Collatierechten en vicarieën

De speciale band tussen de kerk en de bewoners van het Hof te Dwingeloo en later Batinge en Entinge blijkt ook uit de bijzondere kerkelijke voorrechten die de eigenaren genoten. Zo bezaten Hadewich van Ansen en Johan de Vos van Steenwijk reeds het zogenaamde 'recht van presentatie', een onderdeel van het eerdergenoemde patronaats- of collatierecht, dat de benoeming van kerkelijk ambtsdragers regelde. Als wereldlijke personen mochten zij iemand voordragen voor een kerkelijk ambt. Het recht van aanstelling, ook wel investituur- of institutierecht genoemd, beruste daarentegen bij de kerkelijke leiders, in dit geval afkomstig uit de moederkerk te Diever.

Ook het recht van collatie van de vicarieën was grotendeels in handen van de heren van Batinge en later Entinge. Vicarieën waren aan de kerk verbonden fondsen waaruit een aparte priester, de vicaris (letterlijk: plaatsvervanger), werd betaald om de liturgie aan de bijtaren in de kerk

Sint-Catharina

De derde vicarie was gewijd aan Sint-Catharina, een van de populairste vrouwelijke heiligen. Zij werd aangeroepen als beschermster tegen de pest en ter bewaking van de kuisheid – zaken die de middeleeuwer in grote beroering konden brengen. Aan haar vicarie was tevens de kosterij verbonden.²¹ De koster had, als verantwoordelijke voor het onderhoud van de kerk en het kerkhof en als klokkenluider een belangrijke rol. Bovendien was hij ook schoolmeester (en later, vanaf 1665, organist).

Ook deze vicarie stamde waarschijnlijk uit de 15de eeuw. In 1520 werd namelijk de collator, Georg Schenck van Toutenburg, heer van Batinge (6), in gebreke gesteld. Hij had een halfjaar na het overlijden van de oude koster-vicaris nog steeds geen nieuwe aangesteld. Hieruit valt af te leiden dat de Sint Catharina-vicarie al enige tijd bestond. De aartsdeken van Drenthe, de kerkelijk verantwoordelijke, nam hierop het collatierecht in handen en benoemde zelf een opvolger.

Vervolgens was er nog een Heilige Kruis-vicarie dat pas in 1565 voor het eerst wordt genoemd, maar eveneens waarschijnlijk al eerder bestond. Ook hiervan berustte het collatierecht bij de heren van Batinge.²² In 1565 was dat Karel Schenck van Toutenburg, de zoon van Georg.

Nog meer vicarieën?

Jean Samuel Magnin, Provinciaal Archivaris van Drenthe en in 1855 een van de eerste beschrijvers van de Drentse kerkgeschiedenis, vermeldt ook nog een Sint-Stephanus-vicarie en een Sint-Antonius-vicarie. Uit de laatste werd volgens hem de armenzorg bekostigd.²³ Na de Reformatie zou deze vicarie zijn getransformeerd tot het Sint-Anthonius Gilde. Dit broederschap bestaat nog steeds en houdt zich bezig met liefdadigheid en sociaal-maatschappelijke projecten. Het telt twaalf broeders die in de voormalige gemeente Dwingeloo woonachtig dienen te zijn. Helaas is onbekend waar Magnin deze kennis vandaan had en voor zijn beweringen is tot nu toe geen bewijs gevonden.²⁴

Het altaar van Sint-Maarten stond tot 1598 in de noordelijke aanbouw van het schip, destijds de Sint-Maartenskapel genoemd, tegenwoordig de

5. De middeleeuwse pastorie stond tegenover de kerk, in de voortuin van de huidige pastorie, ongeveer op de plek waar deze foto is genomen.

Op de kadastrale minuut van 1832 heeft het bouwwerk de plattegrond van een gewone boerderij. Maar dat deze waarschijnlijk een middeleeuwse stenen kern bezat, blijkt uit de beschrijving uit 1846 van Ds. C. van Schaick, die er zelf woonde: 'Destijds was het uitzigt, gelijk aan de gevel blijkt die nu zijgevel is geworden, door twee hoge en boogsgewijze glasramen noordwaarts henen (...).' Ook schrijft hij: 'De groote steenen boog met kollossale duimen in den gang, doet u duidelijk zien, dat hier de uitgang naar den tuin was.'

De huidige pastorie werd in 1868 gebouwd naar ontwerp van J.G. van Beusekom, stadsbouwmeester van Groningen.

Bron: Reinder Smit. Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo. Stichting het Drentse Boek, pag. 178 – 183.

Batingekapel geheten.²⁵ Twee van de overige bijaltaren waren waarschijnlijk opgesteld ter weerszijde van de triomfboog in het schip – dit was een gebruikelijke plek.²⁶ Voor het vierde (en mogelijk vijfde en zesde) altaar zal een plekje zijn gekozen aan een van de zijmuren van koor of schip.

Ruzie om de rechten

Tot 1436 bleven alle erfgoederen van het voormalige Hof te Dwingeloo, dat inmiddels was opgegaan in Batinge, in één hand. Maar in dat jaar vond onder de broers Johan en Roelof de Vos van Steenwijk (kleinzoons van Coenraad) een boedelscheiding plaats, die overigens pas in 1457

werd geëffectueerd, na het overlijden van hun vader Hendrik.

Bepaald werd dat Johan, de oudste, met alle goederen werd beleend, maar dat hij alleen het deel waarop het hoofgebouw van het Hof van Dwingeloo stond ('Hovinge bij de kerk') en Batinge voor zichzelf zou houden. De andere helft van het Hof ('Hovinge bij Entinge') plus het Endelingergoet (Entinge) zou hij in leen geven aan zijn jongere broer Roelof.²⁷ Tegen de afspraken in confisqueerde Johan echter het erfdeel van Roelof, wat tot grote ruzie leidde. Maar Roelof, een vermogend man die zelfs in staat was de Utrechtse bisschop Rudolf van Diepholt financieel te steunen, wist zijn recht toch te halen. Pal naast Batinge, het kasteeltje van zijn broer, bouwde hij na 1457 het riddermatige huis Entinge.²⁸

Ook de collatierechten werden verdeeld. De rechten van Onze Lieve Vrouwe en Sint-Catharina kwamen toe aan Batinge. Beide vielen volgens Magnin onder één vicaris, die tevens kapelaan van de pastoor was en dienst op het huis Batinge moest doen. Het collatierecht van het Heilige Kruis en Sint-Maarten berustte bij Batinge en Entinge samen. De vicaris, die als we Magnin mogen geloven ook de vicarieën van Sint-Stephanus en Sint-Antonius bediende, moest dienstdoen op Entinge.²⁹

Toch lagen opnieuw de afspraken blijkbaar niet duidelijk. Zo laaide over het gezamenlijke recht van presentatie aan het begin van de 16de eeuw een conflict op tussen de Borchart van Westerholt, heer van Entinge, en de eerdergenoemde Georg Schenck van Toutenburg,

6. Georg Schenck van Toutenburg. Foto: Wikimedia Commons.

drost van Vollenhove. Deze bewoonde het enorme door hemzelf gebouwde 'coulissenkasteel' Toutenburg bij Vollenhove.³⁰ Door huwelijk met Anna de Vos van Steenwijk was hij ook heer van Batinge geworden. Hij zou hij het nog schoppen tot stadhouder van Friesland (1521) Overijssel (1528) en Groningen en Drenthe (1536). In dat jaar werd hij tevens benoemd tot drost van Drenthe en kastelein van Coevorden. In 1532 werd hij zelfs benoemd tot ridder in de Orde van het Gulden Vlies.³¹ Veel hoger kon je het als edelman niet schoppen.

De zoons van beide kemphanen, Hendrik van Westerholt en Karel Schenck van Toutenburg, zetten de strijd om de kerkelijke rechten voort. Beiden maakten in 1565 aanspraak op de collatierechten van de Onze Lieve Vrouwe- en de Sint-Maartenvicarie. Uiteindelijk werd beslist dat Van Westerholt – heer van Entinge – het alleenrecht kreeg over de Sint-Maartenvicarie en medezeggenschap over de Onze Lieve Vrouwevicarie, aangezien Schenck van Toutenburg als heer van Batinge al het alleenrecht over de Heilige Kruisvicarie bezat.³²

1.5 De reformatie en daarna

Aan al het oude kwam in de late 16de eeuw een eind. Weliswaar ging de Beeldenstorm in 1566 aan Drenthe en Dwingeloo voorbij en bleef de schade van de eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog beperkt tot wat overlast van doortrekkende Spaanse en Staatse troepen. Maar in 1580 veranderde dat totaal. Begin dat jaar richtten de geuzenhoofdmannen Barthold en Asinge Entens bij Anloo een bloedbad aan onder de nog grotendeels katholieke Drentse boeren. Deze waren in opstand gekomen tegen de hoge belastingen die de Staatsen eisten.

Later dat jaar kwam door het 'verraad' van Rennenberg de stad Groningen opnieuw in Spaanse handen. Vanaf dat moment tot aan de reductie van Groningen in 1594 (de capitulatie voor Prins Maurits) werd Drenthe regelrecht frontgebied, dat afwisselend door Spaanse en Staatse troepen werd bezet en geplunderd. Met name de Staatse troepen pasten de tactiek van de verschroeide aarde toe, waarbij talloze

boerderijen en soms hele dorpen in vlammen opgingen. Veel van de inwoners trokken weg. Nog in 1600 was een derde van alle erven in Drenthe 'onbetimmert en onbewoondt'.³³

Veilige haven

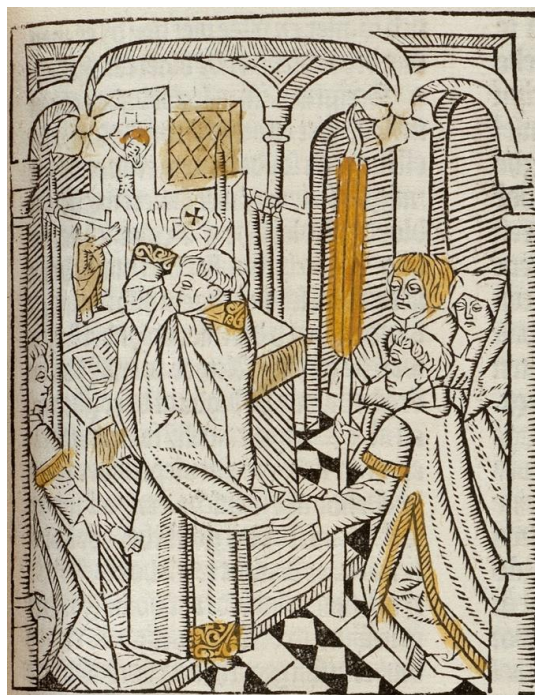
Het lijkt erop dat Dwingeloo, met zijn invloedrijke adellijke families, een relatief veilige haven was. Zo is in de Nicolaaskerk de overgang van het Roomse geloof naar de Hervormde leer soepel en zonder bloedvergieten verlopen. Weliswaar vermeldt J.A. Romein dat de kerk in 1597 werd bezet door tachtig soldaten, maar van welke partij deze waren en wat de gevolgen waren van hun komst, is onduidelijk.³⁴

Op 7 mei 1598 hield priester Hermannus Mees zijn laatste legale katholieke eredienst. Drie dagen later beval stadhouder Willem Lodewijk van Nassau dat alle pastoors, priesters, vicarissen en schoolmeesters hun werkzaamheden moesten staken en binnen drie weken hun biezen moesten pakken.³⁵ In 1600 hield de eerste officiële hervormde predikant zijn diensten: Egidius Joannes, afkomstig uit het land van Putten.

Veranderend gebruik

In die korte tijd veranderde het aanzicht van het godshuis totaal. De ooit zo gekoesterde altaren, voorzien van beschilderde of gebeeldhouwde retabelen, werden verwijderd, samen met allerlei andere attributen die in het katholieke geloof gebruikelijk waren, zoals heiligenbeelden en crucifixen. De kleurige beschilderingen van muren en gewelven, die in vrijwel elke kerk aanwezig waren, verdwenen onder een laag witkalk.

Ook de indeling van de kerk veranderde. Voor de reformatie hadden alleen leden van de geestelijkheid en adel zitplaatsen in de kerk. Het gewone volk woonde staand de mis bij, wellicht met uitzondering van ouderen en gehandicapten, die even konden uitpuffen op de verhogingen in de boognissen van het schip. De kerkgangers keken vanuit het schip toe hoe de pastoor de kerkelijke rituelen uitvoerde bij het hoofdaltaar in het koor. Hij stond daarbij met zijn rug naar het publiek toe (7). Het zicht werd nog extra belemmerd door het koorhek dat schip en koor scheidde – mogelijk was er in Sint-Nicolaaskerk

7. De Heilige Mis (eucharistieviering) op het moment van consecratie. De priester voor het altaar heft de hostie boven zijn hoofd en zegt: 'Hic est enim Calix Sanguinis Mei novi et aeterni Testamenti - mysterium Fidei - qui pro vobis et pro multis effundetur in remissionem peccatorum.' ('Want dit is de Kelk van Mijn Bloed, van het Nieuwe- en Altijdurende Verbond - mysterie van het Geloof - dat voor u en velen wordt vergoten tot vergeving van de zonden.') Het wezen van het brood verandert daarmee in het lichaam van Christus. Rechts van het altaar een getraliede sacramentsnis. Prent uit 'Vanden seven sacramenten, Gouda, 1484'. (Afb: Stadsbibliotheek Haarlem)

8. Ook kleine dorpskerken bezaten vaak prachtige vleugelaltaren, zoals dit 15de-eeuwse exemplaar in de St. Martinskerke van Tettens, Oostfriesland. (Foto: Wikimedia Commons)

zelfs een doksaal aanwezig (zie verder pag. 123) dat de ruimtes vrijwel volledig scheidde.

Nu begrepen de meeste kerkgangers toch maar weinig van de Heilige Mis, aangezien deze in het Latijn werd opgedragen. Vermoedelijk beleefden zij meer genoegen aan het gezang van de koorknappen, dat dankzij de stenen koorgewelven luid moet hebben geklonken. Mogelijk was er al een klein orgel, maar dit was een luxe die zeker niet elke kerkgemeenschap zich kon permitteren.

Woord van God

Hoe anders was dat na 1600. Alle bezoekers konden nu in kerkenbanken zitten en aandachtig de woorden van de dominee in zich opnemen, die hoog vanaf de kansel het Woord van God verkondigde in het Nederlands – nog steeds een vreemde taal, maar in elk geval begrijpelijker dan Latijn. Er werd samen gezongen onder begeleiding van het orgel. Het preekgestoelte stond om de verstaanbaarheid en zichtbaarheid te vergroten aan de rechterzijde van de triomfboog – de scheiding tussen schip en koor.

De dominee was vooral goed te volgen vanuit de kapel, waar een comfortabele, iets verhoogde herenbank het Sint-Maartensaltaar had vervangen. De kapel mag dan tegenwoordig Batingekapel heten, de zitplaatsen waren tot 1725 gereserveerd voor de heren van Entinge (en tussen 1640 en 1669 voor Rutger van den Boetzelaer, die heer van beide havezaten was). Die van Batinge hadden het ook niet slecht voor elkaar: hun bank stond in het koor opgesteld op de plek van het voormalige hoofdaltaar. De iets minder voorname heren van Oldengaerde moesten het doen met een plek aan de noordgevel van het koor, ter hoogte van de later dichtgezette toegang tot de sacristie.³⁶

Om te voorkomen dat de hoge heren zich tussen het gewone volk moesten begeven om hun plaats te bereiken, kreeg de kapel aan de westzijde een eigen entree met een uitgebouwd voorportaal. Deze toegang werd na de brand in 1923 dichtgezet (115). Ook in het koor werd ten behoeve van de weledelgeborenen een entree gemaakt. Deze toegang bleef na 1923 gehandhaafd maar werd aangepast in gotische stijl (91 - 94).

In 1730, toen Batinge en Entinge opnieuw onder één eigenaar waren gekomen, namelijk Elbert Anthony Gerard Van Heeckeren, besloot de kerkgemeente de herenbank uit het koor te verwijderen. Er was ruimtegebruik en de heer van Batinge liet, volgens de inwoners van Dwingeloo, geen mensen toe in zijn bank. Van Heeckeren was het hier niet mee eens en heeft tevergeefs de nodige processen gevoerd.³⁷ De familie had nu alleen nog de kapel met de voormalige herenbank van Entinge tot zijn beschikking.

Na 1777 werd de huisplaats van het inmiddels gesloopte Entinge met het daarbij behorende eigendomsrecht van de kapel doorverkocht aan de eigenaar van Oldengaerde. Zo werd in 1808 Aalt Willem van Holthe (1780 – 1854) door de aankoop van Oldengaerde eigenaar van de kapel. Van Holthe, een van de rijkste inwoners van Drenthe, was van 1812 tot 1854 burgemeester van Dwingeloo. Hij kocht in 1830 ook Batinge met alle daarbij behorende kerkelijke rechten en liet het pand in 1832 slopen. De nazaten van Van Holthe hebben de kapel tot op de dag van vandaag in eigendom. De familie heeft er nog steeds een eigen herengestoelte, de zogenaamde *Van Oldengaerd's baank* (223, 224), die overigens dateert van na de brand in 1923.³⁸

Man en vrouw

Verskil tussen man en vrouw moest er zijn, ook in de kerk. Aan de rechterzijde van het gangpad – dus de zuidzijde van het schip - zaten de mannelijke toehoorders en aan de linkerzijde de vrouwelijke. Die scheiding van de seksen was ook al aanwezig in de katholieke opstelling en voert zelfs terug tot de Romeinse basilieken. Het ging om meer dan alleen de zitplaatsen. Zo was de zuidelijke entree steevast bedoeld voor de heren en de noordelijke voor de dames – bij de Sint-Nicolaaskerk werd de damesentree na de grote brand dichtgezet (143, 144).

Ook de vrouwelijke heiligenverering en heiligenbeelden bevonden zich doorgaans aan de noordkant en mannelijke aan de zuidkant.³⁹ De Sint-Maartenskapel aan de 'vrouwelijke' noordkant laat zien dat het geen ijzeren regel was. Opvallend genoeg beweerde de 19de-eeuwse geschiedschrijver Magnin dat in deze kapel eerst het Maria-altaar stond opgesteld.

Alweer kennen we de bron van Magnin niet, maar er zijn enkele bouwhistorische overwegingen die zijn mening misschien ondersteunen (zie verder pag. 118).

Ook de functie van de toren veranderde. Als klokkentoren bleef hij dienstdoen, maar de hier aanwezige hoofdreef speelde voortaan een ondergeschikte rol. Voor de hoge spitsboog aan de binnenzijde werd plompverloren een galerij geconstrueerd, waar zich vanaf 1665 het orgel bevond (ook wel balkon, oksaal of orgeltribune genoemd). De verdiepingsruimtes in de toren, die vaak dienstdeden als privévertrek of -kapel voor kerkelijke functionarissen, bleven onbenut.

Door de nieuwe opstelling rond het preekgestoelte deed het ooit zo belangrijke koor behalve voor de plaatsing van banken nauwelijks meer mee. Dientengevolge werd ook de sacristie, het privévertrek van de priesters, overbodig. In deze ruimte konden de geestelijken hun handen ritueel reinigen in een wasbekken (of piscina). Alle gewaden die voor de mis nodig waren, lagen er op volgorde klaar. Er stonden opbergmeubels voor de kleding, boeken en andere benodigdheden zoals kelken, kandelaars en liturgisch vaatwerk. En er was een kluis of schatkist voor het opgehaalde geld.

Bij de Sint-Nicolaaskerk was de sacristie uitgebouwd aan de noordzijde van het koor, ten oosten van de Batingekapel. Op een schets uit 1732 van Cornelis Pronk (1691 – 1759) of zijn leerling Abraham de Haen (1707 – 1748) is het uitbouwsel nog te zien (106). Tegenwoordig zijn er nog sporen van een gewelfaanzet in de gevel zichtbaar (96 - 105).

Opnieuw gekibbel

Zoals de eigenaren van Batinge voorheen zeggenschap hadden over de benoeming van priesters, hadden zij na de reformatie het recht om een predikant aan te stellen. Nog in 1915 werd door de erfgename van de voormalige havezate Ds. de Boer tot predikant benoemd.⁴⁰

Met het vertrek van de vicarissen kwamen omvangrijke vicariegoederen vrij, waaruit de inkomsten voor deze geestelijken afkomstig waren. De heren van Batinge en Entinge eisten deze landerijen en andere inkomstenbronnen

onmiddellijk op, aangezien hun voorouders deze immers ooit geschonken hadden. De stadhouder besliste echter anders: een derde van de vicariegoederen moest worden aangewend voor het inkomen van de dominee of ten behoeve van armlastige theologiestudenten. Dit was zeer tegen het zere been van zowel Burghard van Westerholt, de katholiek gebleven eigenaar van Entinge, als Joachim van den Boetzelaer tot Toutenburg, heer van Batinge. Zij voerden nog jarenlang processen om het besluit ongedaan te maken.⁴¹

Joachim van den Boetzelaer was slechts een ver familielid van de vorige eigenaar van Batinge, Frederik Schenck van Toutenburg, die als aartsbisschop van Utrecht geen wettige kinderen had. Hij kreeg Batinge pas in handen na een lange, gewapende strijd met een andere pretendent, Johan van den Clooster tot Havixhorst. Frederik woonde uiteindelijk maar kort op de havezate. Toch had hij wel toegang gekregen tot de Ridderschap van Drenthe, een plek die hij in 1613 afstond aan zijn zoon Rutger van den Boetzelaer (1578 – 1668), de volgende edelman die een belangrijk stempel op de kerk heeft gedrukt.

Ramp 1630

Op 3 februari 1630 stortte de spits van de toren bovenop het dak van het schip. Volgens latere beschrijvingen stortten de gewelven van het schip in en moest behalve de torenspits het gehele dak en plafond worden vernieuwd. In werkelijkheid was de schade waarschijnlijk minder groot. Oorzaak van de ramp was vermoedelijk niet alleen de noordwesterstorm, maar ook het achterstallige onderhoud. Een bron uit ca. 1620 vermeldt dat je zo door het dak van de torenspits naar buiten kon kijken.⁴²

De boel kon gelukkig snel worden hersteld, getuige een helaas bij de brand verloren gegane inscriptie met het jaartal A.D. 1631. Deze was gezet in een balk van de galerij die aan de torenmuur grensde. Volgens J.A. Romein stond de Landdag voor het herstel in 1630 500 gulden toe en in 1632 nog eens 300 gulden.⁴³ Of dit voldoende was voor de reparaties is de vraag en het is zeker mogelijk dat de vermogende heer van

Batinge, Rutger van den Boetzelaer, aan het herstel heeft bijgedragen.

In diens opdracht zou de toren in plaats van de oorspronkelijke hoge naaldspits de opvallende spits met ui-bekroning hebben gekregen.⁴⁴ De Nicolaaskerk dankt er zijn bijnaam Siepelkerk aan (siepel is Drents voor ui). Of het werkelijk zo is gegaan is een beetje de vraag (zie pag. 129 – 132 voor de verdere bouwhistorische aspecten van spits en dakconstructie vóór 1630).

Van den Boetzelaer

Terwijl de kerk werd hersteld, bouwde Rutger van den Boetzelaer volop aan zijn lucratieve carrière in Drenthe. Die was al begonnen in 1613, toen hij werd opgenomen in de Drentse Ridderschap. In strijd met de regels, die vereisten dat leden in Drenthe woonachtig waren, verbleef hij nog op Toutenburg in Vollenhove. Pas in 1622 werd hij met het huis Batinge beleend, dat hij in de loop der jaren liet uitbreiden en verfraaien en waar hij tot zijn dood bleef wonen. Van 1616 tot 1625 was hij vervolgens Ontvanger der Contributiën.

Tussen 1625 en 1644 – dus tijdens het drama met de torenspits – functioneerde hij met enige korte tussenpozen als gedeputeerde. In 1641 kocht hij ook havezate Entinge met al zijn goederen en voorrechten, waaronder ook het *'mede recht van Collatien totte kercke van Dwingeloe ende derselve vicarien aldaer'*. Daarmee waren deze rechten voor het eerst sinds 1436 weer in één hand. En zijn loopbaan zou bekroond worden met

het hoogste ambt van drost van Drenthe, dat hij vervulde vanaf 1644 tot zijn dood in 1668 op 90-jarige leeftijd. Van den Boetzelaer, die bekend stond als een hooghartige dwingeland, buitte zijn invloedrijke posities volledig uit, wat hem allerlei privileges en financiële voordelen opleverde en tot de rijkste inwoner van Drenthe maakte.⁴⁵

Zijn eerzucht strekte zich uit tot de kerk. Zo waren in een nis of blind venster schuin boven de zuidelijke entree pontificaal de gebeeldhouwde wapens aangebracht van hemzelf en zijn derde vrouw Bathina van Lohn (1600 – 1669). Boven de ingang viel te lezen: *'Rutger van den Boetzelaer, fundator en erfcollator deser parochiale kercke.'* (9, 10).⁴⁶ Op de preekstoel stond dezelfde tekst. Dit is later vaak gezien als onbeschaamde grootspraak. Want hoewel Van den Boetzelaer inderdaad het collatierecht van zowel Batinge als Entinge had geërfd, was hij natuurlijk niet de stichter (fundator) van de kerk. Maar waarschijnlijk gebruikte hij het woord in een ruimere betekenis, om aan te geven dat hij als eigenaar van Batinge dezelfde historische rechten kon laten gelden als zijn verre voorgangers die de kerk (mede) hadden gesticht.

Orgel

Ondanks zijn bedenkelijke persoonlijkheid, had de kerk toch veel aan hem te danken. Zo schonk Rutger in 1661 een kostbare zilveren avondmaalbeker en in 1665 zelfs een compleet orgel. Het prachtige instrument was er natuurlijk wel ter meerdere glorie van hemzelf. Zijn strenge

9 – 10. De wapenstenen van Rutger van den Boetzelaer (links) en Bathina van Lohn zijn opgesteld in het schip. Ze maakten deel uit van een enorme gedenksteen in een nis schuin boven de zuidelijke entree. Deze nis werd in de Franse tijd verwijderd.

portret en dat van zijn zuur kijkende vrouw, 'sierden' omringd door engelen met bazuinen de vleugeldeuren van de orgelkast (11).

Dit 17de-eeuwse orgel werd in 1887 vervangen door een nieuw exemplaar dat de brand in 1923 niet overleefde. Het oude orgel is vermoedelijk gesloopt, maar de vleugeldeuren met de daarop aangebrachte portretpaneeltjes bleven behouden. Ze kwamen in 1890 in handen van een ver familielid van Van den Boetzelaer. De paneeltjes werden van de deuren gescheiden en ingelijst. Na een omzwerving via de Dienst voor 's Rijks verspreide kunstvoorwerpen en een niet met name genoemde particulier, kwamen ze dankzij de volhardende inspanningen van burgemeester Hopperus Buma van Dwingeloo en onderwijzer-amateurhistoricus Reinder Smit in 1979 weer terug naar Dwingeloo. Na restauratie hebben ze daar een mooi plekje in de kerk gekregen.⁴⁷ De restanten van de vleugeldeuren kwamen in 1998 eveneens in handen van de kerk en wachten op restauratie (12).

De verdere 17de en 18de eeuw waren voor de kerk een betrekkelijk rustige periode. Wel werden er geregeld herstelwerkzaamheden verricht. J. A. Romein noemt daarvoor de jaren 1660, 1677 en 1732.⁴⁸ Aan die laatste vertimpering herinnerde het jaartal boven het middelste venster in het koor.⁴⁹ Het is nog zichtbaar op een foto van na de

11. Rutger en Bathina hangen weer in de kerk.

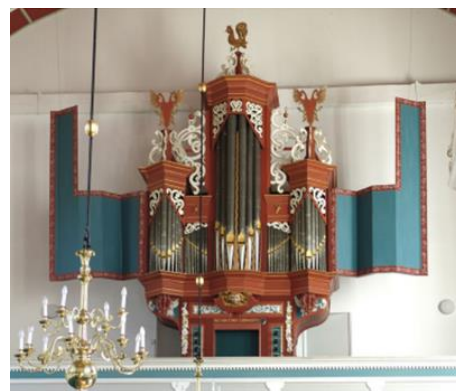
grote brand (15). Mogelijk was dit tevens het jaar waarin de sacristie werd afgebroken. Deze uitbouw in de hoek van de noordgevel van het koor en de Batingekapel staat nog aangegeven op een schets van Cornelis Pronk of Abraham de Haen uit 1732.

Opvallend is verder dat de Batingekapel op de 18de -eeuwse prenten nog een hoge tuitgevel bezit (106 -108). Het is onbekend wanneer deze is verdwenen; op foto's en tekeningen uit 1889 wordt de kapel inmiddels gedekt door een met pannen gedekt schilddak met een zeer flauwe dakhelling.

12. De vleugeldeuren van het orgel uit 1665. Onder de bazuinen van de famen de initialen van de schenkers: R.v.d.B en B.v.L. (foto: Erwin de Leeuw).

13. Het orgel in de kerk van Uttum, Ostfriesland, bezit luiken die sterk op de Dwingelse exemplaren lijken. Dit orgel dateert uit ca. 1660. (foto: Erwin de Leeuw).

14. Ten gevolge van de opheffing van het Edict van Nantes door Lodewijk XIV in 1685 vluchtten vele hervormden (Hugenoten) uit Frankrijk naar de Nederlanden. De drost van Drenthe, Elbert Antonie van Pallandt, die op Batinge woonde, verleende een aantal van hen onderdak op zijn havezate. Toen het er teveel werden, liet hij voor hen een rijtje éénkamerwoningen bouwen: de nog bestaande Franse huizen, hier op een foto uit ca. 1900. Van Pallandt stond de grote zaal van Batinge af voor godsdienstoefeningen van de réfugiés onder leiding van de predikant Isaïc du Soul of Dessouls. Er kwam in 1686 zelfs een officiële Waalse of Frans-gereformeerde gemeente, die nadat de Fransen zich met de Drenten vermengden weer verdween. (Foto: E.J. Boneschanser uit: Dwingeler Prenten).

15. Voor de ontpleistering van de muren in 1923 herinnerde een fleurige beschildering boven het middelste venster van de koorsluiting aan een opknopbeurt in 1732. Het jaartal is vaag zichtbaar bij het pijltje.

Franse Tijd

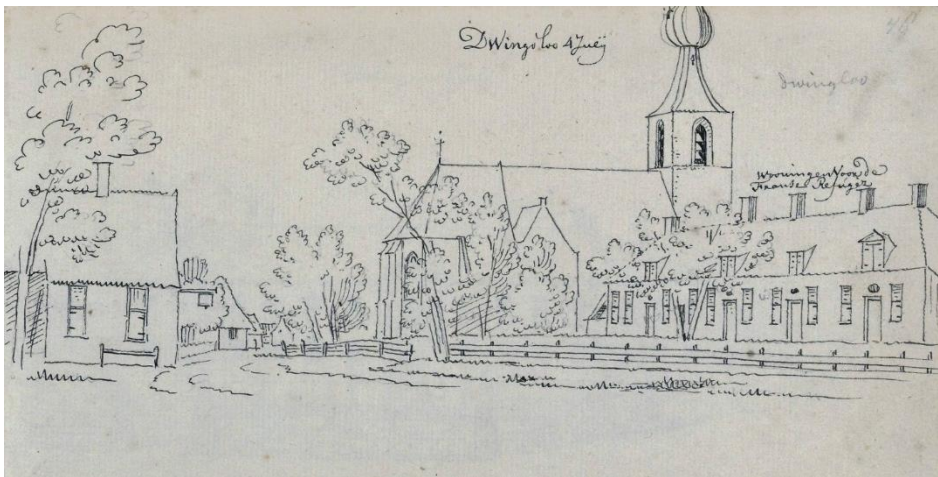
Het was gedaan met de rust in de jaren na 1795 ten tijde van de Bataafse Republiek en het daaropvolgende bestuur van Lodewijk Napoleon en Napoleon. Tijdens de ‘kleine beeldenstorm’ werden de gebrandschilderde ramen, schilden, wapenborden en opschriften verwijderd die in de ogen van sommige Patriotten symbool stonden voor de macht van de verderfelijke adel. Ook de graf- en wapenstenen moesten het ontgelden. Ze werden uit de vloer gehaald en aan stukken geslagen dan wel voor allerlei oneigenlijke doeleinden gebruikt.⁵⁰

Zo werd de fraaie 18de-eeuwse grafzerk van Cornelis van Dongen en Johanna Agnes baronesse van Wijenhorst in 1887 in de stal van een boerderij naast Westrup teruggevonden. Hij staat nu tegen de muur van het bouwhuis van havezate Oldengaerde opgesteld (20). Bij graafwerkzaamheden in de berm bij de pastorie, kwam in 1969 de steen tevoorschijn van het kindergrafje van Elisabet van Echten, overleden in 1600 als anderhalf-jarige. Hij was gebruikt als afsluitdeksel van een waterput. Nu staat hij in een van de muurnissen van het koor opgesteld (19). Een derde steen kwam in 1923 van onder de kerkvloer vandaan (zie pag. 138).

Ook de wapens van Van den Boetzelaer en Van Lohn werden rond 1800 verwijderd. Ze werden zwaar beschadigd teruggevonden in de noodstal van dorpsmid J. Zwier en in 1867 overgebracht naar het Provinciaal Museum te Assen. Tegenwoordig zijn ze in de kerk opgesteld.

Gevangenis

Onder de revolutionaire Bataafse regering werd in de Staatregeling van 1798 bepaald dat alle kerktorens in Nederland eigendom zouden worden van de burgerlijke gemeente. Al eerder was klokgelui verboden. De reden lag vooral in het feit dat veel torens in gebruik waren als uitkijkpost in tijden van oorlog of bij brand en als gevangenis. Die laatste functie kreeg nu ook de toren van de Sint-Nicolaaskerk met zijn dikke muren toebedeeld. Niet alleen werden er plegers van kleine vergrijpen zoals landlopers, dronkaards, vechtersbazen en kruimeldieven

16. Schets van Abraham de Haen uit 1732. Links naast de kapel de schuine zijgevel van de sacristie (Foto: Rijksmuseum).

17. Tekening van Cornelis Pronk uit hetzelfde jaar. De sacristie is hier minder duidelijk weergegeven. (Foto: Drents Museum).

18. Zicht op Dwingeloo vanaf het Batingerschut. 18de-eeuwse ets. (Foto: RCE).

19 – 20. Twee grafstenen die in de Franse tijd werden verwijderd en nadien weer zijn teruggevonden. Links de grafzerk van Elisabet van Echten uit 1600, nu opgesteld in het koor. Rechts een steen uit 1723 van Cornelis van Dongen en Johanna Agnes baronesse van Wijenhorst, eigenaren van Oldengaerde. Tegenwoordig is deze tegen de gevel van het bouwhuis van Oldengaerde geplaatst.

opgesloten, maar al snel ook zwaardere criminelen. Ze verbleven hier onder bewaking vaak maar één nacht op doortocht naar het gevang in Assen.

Het ging niet om incidenteel gebruik. Zo schrijft burgemeester Aalt Willem van Holthe na een mislukte ontsnappingspoging van één van de gevangenen: *“Ook zijn in deze gevangenis in de tijd van drie jaren misschien 1000 gevangenen geweest en er is nimmer nadat deselve in de tegenwoordige staat was, een uytgebroken (...)”*

Dat laatste lukte één van de gevangenen in 1822 overigens alsnog. In de jaren erna werd de toren steeds minder als bewaarplaats gebruikt en na 1853 verloor het zijn functie als gevangenis geheel. Toen was te Dieverderbrug een ‘huis van bewaring’ tot stand gekomen.⁵¹

In of kort na de Franse Tijd werden de gotische vensters van het schip aangepast. De gemetselde montants met vorktracering werden verwijderd en vervangen door houten 36-ruits ramen. Vermoedelijk omstreeks 1860 werden de

vensters van het koor voorzien van een gietijzeren variant met neogotische vorktracering (72, 73).

De restauratie van 1891

In 1891 werd de toren gerestaureerd met een rijkssubsidie van 1150 gulden.⁵² Schriftelijke gegevens over deze restauratie, die nog in het gemeentearchief bewaard moeten zijn gebleven, werden helaas niet gevonden. Toch vallen aan de hand van twee jaar ervoor vervaardigde foto’s en tekeningen enkele ingrepen te herleiden (25 - 31). Zo werd de eenvoudige spitsbogige nis boven de torenentree omgetoverd tot een getraceerd gotisch venster met glas-in-loodramen – iets wat hier eerder nooit gezeten had (239 – 243). Bovenin de toren werd aan de westzijde het enige overgebleven galmgat met rondboogvenster ‘vergotiseerd’, zodat het uiterlijk overeenkwam met dat van de drie overige galmgaten.⁵³ De blinde spitsboogvensters boven de heren- en damesingangen werden ontdaan van hun bepleistering. De toren kreeg aan de zuidkant een uurwerk met wijzerplaat.

Brand 1905

Brand verwoeste op 19 mei 1905 de bij de kerk gelegen caféboerderij van Gerrit Bunskoek en het naastgelegen huis van schoolmeester Engelke Jan Boneschanser, een verwoed fotograaf die talloze foto's van Dwingeloo en omgeving heeft gemaakt. De kerk bleef gespaard, maar wel ging al het avondmaalzilver verloren, dat in het huis van Boneschanser was opgeslagen.⁵⁴

21. In de Franse Tijd werd de schulte als hoogste dorpsautoriteit afgeschaft. Omdat het schulthuis in particuliere handen was, moest er een nieuw raadhuis komen. Dat verrees rond 1810 op deze plek aan de Brink. Het uitzicht op de kerk werd er ernstig door belemmerd. Het pand werd afgebroken nadat in 1939 aan de ander kant van de Brink een nieuw raadhuis was verrezen. (Foto: E.J. Boneschanser uit: Dwingeler Prenten).

22. De caféboerderij van Bunskoek, links de hoek van het huis van schoolmeester Boneschanser. Rechts een stuk van het oude gemeentehuis. (Foto: E.J. Boneschanser).

23. Na de brand in 1905 is er weinig meer over van café Bunskoek en het huis van Boneschanser. (Foto: Uit het album van meester Boneschanser).

24. Dezelfde plek op een Ansicht uit ca. 1920.

25. Foto uit 1889 (foto RCE).

26. Tekening uit Nieuwe Drentsche
Volksalmanak 1889.

27. Foto uit 1889 (foto
RCE).

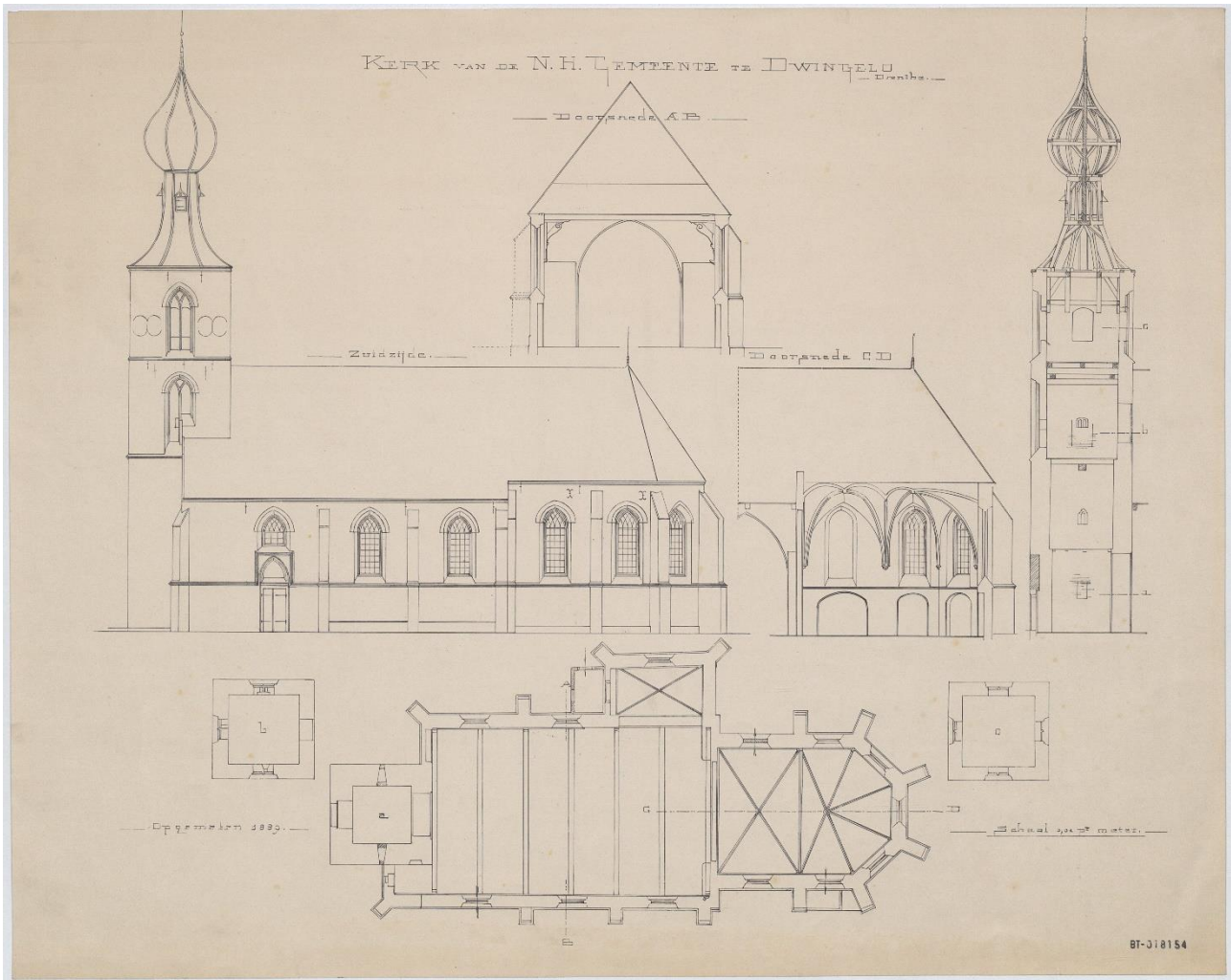

28. Foto uit 1889 (foto RCE). Bovenin het romaanse rondboogvenster, dat in 1891 werd aangepast.

29. Foto uit 1889 (foto RCE).

30. Bouwtekening uit 1889. Vermoedelijk werd er ook een tekening gemaakt van de noord-, oost- en westzijde, maar die is helaas niet opgedoken. (afb: RCE).

31. Dankzij deze schets uit 1889 wist de restauratiearchitect in 1924 hoe de consoles en muurstijlen waren geprofileerd. Ook is de constructie van het dak (voor de helft) weergegeven. De gotische traceringen boven de torentree en rond het westelijke galmgat ontbreken. Deze werden pas in 1891 aangebracht (afb: RCE).

32. Nadat de spits is ingestort staat het dak in lichtelaai. (Foto: Reinder Smit).

1.6 De grote brand en daarna

Op 13 augustus 1923 sloeg het noodlot opnieuw toe. In de keuterij van A.T. Andreae (op het huidige adres Heuvelenweg 1) brak door onbekende oorzaak brand uit. Door de stevige wind sloeg het vuur al snel over op de riet- en stro gedekte daken en de buiten opgestelde hooi- en korenmijten. Binnen enkele uren waren negen boerderijen en woningen, de synagoge én de Sint-Nicolaaskerk in as gelegd. Wonderwel kwamen bij de ramp geen personen om.

De schade aan de kerk was enorm: de torenspits, die als eerste vlamvatte, stortte brandend en al op het dak, dat vervolgens met de zoldering in rook opging (32). De vallende onderdelen deden de gewelven van het koor instorten en staken het interieur aan. Het preekgestoelte, de kerkbanken en de orgelgalerij met het orgel, alles ging verloren. Ook de toren met de daarin aanwezige klokkenstoel brandde helemaal uit, waarbij de twee middeleeuwse klokken bij hun val onherstelbare schade opliepen (38).

De muren bleven overeind, maar door de hitte was op talloze plaatsen metselwerk gescheurd en pleisterwerk afgebladderd. Ook de plavuizenvloer vertoonde overal blutsen.

Herbouw na de brand

Toch zat het kerkbestuur niet bij de pakken neer. Al twee dagen na de brand schreven K. Van

Noord en J. Wesseling namens het College van Kerkvoogden aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een dringende brief met het verzoek de herbouw van de kerk van rijkswege te faciliteren. De kerk was voor vijftienduizend gulden verzekerd en de toren voor vijfduizend. De herstellkosten waren echter geraamd op vijftigduizend gulden. Een bijdrage uit Den Haag was dan ook meer dan welkom. Hoewel uit de correspondentie blijkt dat het ministerie hier in eerste instantie niet onwelwillend tegenover stond, liet de directeur van het Rijksbureau op zeker moment toch weten dat '(...) het in de tegenwoordige omstandigheden wellicht niet mogelijk zal zijn Rijkssubsidie te verlenen'.

Op welke omstandigheden werd bedoeld is onbekend, maar de restauratie van het kerkgebouw werd uiteindelijk geheel bekostigd met geld van de lidmaten van de kerk.⁵⁵ De toren werd hersteld op kosten van de gemeente. Toen burgemeester en wethouders begin 1924 de minister vroegen of alsnog een rijksbijdrage mogelijk was, kwam dat hen op een botte weigering te staan met daarbij nog de opmerking dat de restauratie van de toren 'op zeer onoordeelkundige is uitgevoerd'.

J. Boelens Kzn.

De architect die de herbouw voor zijn rekening nam, was J. (Jans) Boelens Kzn. (1891 – 1965), een boerenzoon uit Loon bij Assen die nog vrij aan het begin van zijn architectenloopbaan stond. De opdracht legde hem geen windeieren. Na de Sint-Nicolaaskerk restaureerde hij o.a. nog de Stefanuskerk van Beilen, de Jozefkerk in Assen, de Magnuskerk van Anloo en de Sint-

33. Het gemeentehuis van Westerbork, een ontwerp van J. Boelens uit 1927.

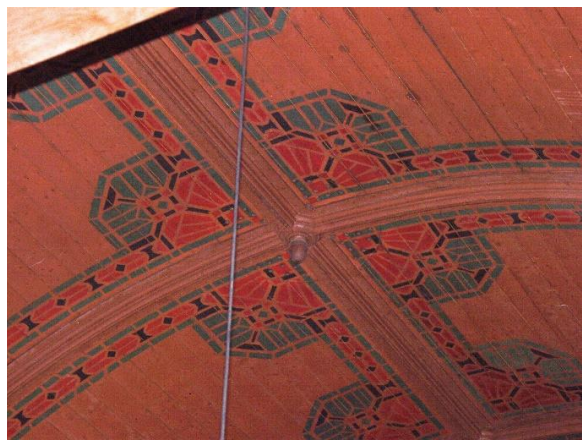
Pancratiuskerk en het Schultehuis in Diever. Hij bleef voornamelijk in Drenthe actief, waar hij naast kerken ook gemeentehuizen, fabrieken en boerderijen ontwierp, veelal in de stijl van de Delftse School. Verschillende van zijn creaties zijn inmiddels beschermde monumenten (33).

Hoewel het kerkbestuur na de brand de intentie had de kerk in oude staat te herbouwen, greep Boelens de gelegenheid aan om allerlei aanpassingen te doen ten opzichte van de vroegere situatie. Sommige daarvan zijn bijzonder goed geslaagd, andere zouden we tegenwoordig beslist niet meer goedkeuren. Maar in de jaren twintig vierde de restauratie-ethiek van Viollet Le Duc en Cuypers nog hoogtij. Het werd als een verdienste gezien allerlei 'storende' bouwsporen uit latere perioden weg te poetsen en gebouwen naar een vermeende historische staat terug te restaureren. Had die in werkelijkheid nooit bestaan, dan hadden de bouwmeesters van vroeger het toch zeker zo bedoeld, zo was de opvatting onder architecten en monumentenzorgers. Hieronder een aantal van de belangrijkste ingrepen:

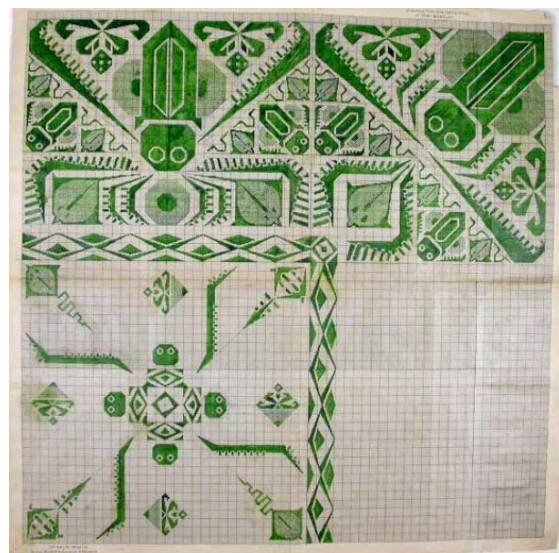
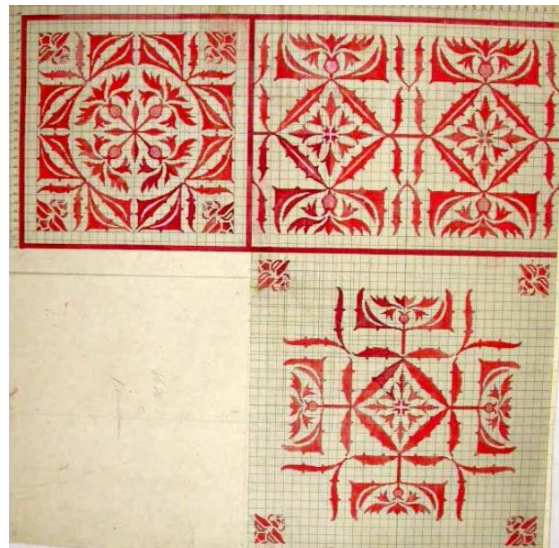
Het houten tongewelf

Plafond en dak van het schip kregen na de brand een totaal andere opzet dan voorheen. Een houten tongewelf had deze ruimte nooit bezeten. Voor de brand was er een vlakke beplankte overzoldering, waarschijnlijk uit de 16de of 17de eeuw. Het aanvankelijke idee om stenen gewelven aan te brengen, die er volgens een vage overlevering ooit zouden zijn geweest, kon niet rekenen op steun van architect Boelens. Hij meende dat de overspanning daarvoor te groot was. Ongetwijfeld speelde mee dat hij met een houten tongewelf een persoonlijk stempel op de herbouw kon drukken. Deze eeuwenoude constructiewijze was onder invloed van de 19de-eeuwse neogotiek uit de mode geraakt, maar beleefde in het Interbellum een revival.

Opmerkelijk was de keuze om het gewelf te laten beschilderen met geometrische patronen in de destijds bijzonder moderne art-deco stijl. Het ontwerp kwam van L. A. (Louis Arnoldus) Kortenhorst (1884 – 1966), tekenleraar te Assen en lid van het eerste uur van de Groninger

34 – 36. De gestileerde figuraties van de gewelfschilderingen zijn terug te vinden in de textielontwerpen van Louis Kortenhorst. Hieronder patroontekeningen voor tafelgoed met het thema 'kevers en korenbloemen'. Daaronder een ontwerp voor een servet met een gestileerd patroon van een inktvis. (foto's. Textielmuseum Tilburg).

37. L.A. Kortenhorst (foto: onbekend)

kunstkring De Ploeg. Hoewel hij het als schilder hield bij vrij conventionele landschappen, stillevens en portretten, ontwierp hij als graficus patronen voor textiel, waarbij zijn avantgardistische kant naar boven kwam. Juist deze ontwerpen vertonen overeenkomsten met de gewelfschilderingen (34 - 36).

Al met al liep het ontwerp zelfs vooruit op de creaties van bijvoorbeeld mede-Ploeglid Egbert Reitsma, die in de late jaren twintig en dertig verschillende gereformeerde kerken van tongewelven met zeer moderne beschilderingen voorzag.

Wel bracht Boelens de trekbalken met muurstijlen na de brand opnieuw aan. Dankzij een tekening uit 1889 was nog bekend hoe die eruitzagen (32). De replica's zijn in de details wel wat plomper uitgevoerd (366 – 368).

Metselwerk

Voor het herstel van het metselwerk werd een partij forse handvormstenen gebakken van het formaat 26 x 12 x 6 cm. Vervelend genoeg hadden deze een veel donkerdere kleur dan de originele bakstenen. Om te voorkomen dat de herstellende gedeeltes te veel uit de toon zouden vallen, werden ze bij in het oog vallende gevelvlakken om en om verwerkt met hergebruikte oude bakstenen. Dit verklaart de vele 'gestreepte' muurvlakken, onder meer bij de triomfboog en in het gevelvlak linksboven de hoofdentree. In dat laatste geval was er helemaal geen brandschade; op oude foto's is te zien dat hier voor 1923 een veel dunnere steen was toegepast, die de nis van de door de Patriotten verwijderde wapenstenen opvulden (59, 60).

Er werden nog meer sporen in het metselwerk verdoezeld. Van de dichtgezette toegang tot de sinds lang verdwenen sacristie werd bijna elk spoor uitgewist. Buiten verdwenen de contouren bij de vernieuwing van het metselwerk (99, 109, 110), binnen moest de goed behouden gebleven middeleeuwse doorgang plaatsmaken voor een boognis, die voordien alleen voor de helft aanwezig was (196, 197). Ook de toegang in de westgevel van de Batingekapel paste blijkbaar niet in het ideale plaatje. Het eenvoudige voorpoorttje bij deze toegang was eveneens gedoemd te verdwijnen (115).

De hoge spitsboog in de toren, de open verbinding met het schip, werd blijkbaar te onpraktisch bevonden en dichtgemetseld (285 - 289). Datzelfde gebeurde met de voormalige vrouwenentree aan de noordgevel (119, 120). De ingang bij het koor bleef wel gehandhaafd, maar ook hier verdween het voorpoorttje (91, 94).

De vensters van schip en koor werden sterk aangepast. Ze kregen niet hun 19de-eeuwse uiterlijk terug, maar werden voorzien van quasi-middeleeuwse gotische montants, vorktracering en glas-in-lood (72, 73). De oorspronkelijke witgepleisterde kantstijlen verdwenen. Ook een gepleisterd blindvenster aan de noordzijde van het koor, dat vermoedelijk nooit open was geweest, moest eraan geloven (113).

Pleisterwerk

De ergste vernietiging van bouwhistorische sporen, vond plaats door de ontpleistering van de binnenmuren. Het pleisterwerk had weliswaar door de brand flink geleden, maar ongetwijfeld zouden delen ervan te redden zijn geweest, zodat we nu nog een indruk hadden kunnen hebben van de (overgekalkte) beschilderingen die in de kerk waren aangebracht. Boelens maakte dezelfde misser in 1937 bij zijn restauratie van de Stefanuskerk in Beilen. Tijdschrift *Het Noorden in woord en beeld* jubelde: *'De kalklaag in de kerk te Beilen wordt geheel weggekapt, zoodat de muren weer kunnen prijken in het warme rood der oude steenen en de witte voegen, zooals het mooie metselwerk er eenmaal uitzag.'*⁵⁶ Een wrange illustratie van de wijdverbreide misvatting, die tot in de jaren zestig voortduurde, dat het kale metselwerk het oorspronkelijke uiterlijk van de

kerk weergaf. Nederland is er een schat aan middeleeuwse muurschilderingen door kwijtgeraakt.

Niets dan lof

Ruim twee jaar na de brand, was de restauratie klaar. Een anderhalve pagina vullend artikel in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* deed op 5 oktober 1925 verslag van de eerste dienst in het herstelde gebouw. In geuren en kleuren wordt 'de ontzettende brand' gememoreerd en de loftrumpet gestoken van de verrichte werkzaamheden. Dankzij de journalist weten we precies wie er naast Boelens en Kortenhorst allemaal aan het gebouw hebben meegewerkt.

Zo lag het toezicht op alle werkzaamheden bij de heer J. Bakker. De opzichter was bovendien verantwoordelijk voor de eikenhouten preekstoel, waarbij kunstenaar Roelfien Marissen (1878 – 1960) uit Assen het houtsnijwerk verzorgde. Zij restaureerde ook de kraagstenen in het koor.

Voor het timmer- en metselwerk werden de gebroeders Schulting uit Hoogeveen aangetrokken. Zij herstelden ook de toren, die eigendom van de gemeente was. Het leidekkerswerk werd verricht door de firma Bijsterveld en het glas-in-lood door de firma Joh. Viveen, beide gevestigd in Utrecht. Het kerkmeubilair werd vervaardigd door aannemer W. Noorman uit Dwingeloo. De 'gezamenlijke schilders van Dwingeloo' verzorgden al het schilderwerk, met uitzondering van de gewelfschilderingen. Die nam J.K. Homan uit Smilde voor zijn rekening.

Van de firma Meijer uit Assen die de elektrische verlichting verzorgde, vermeldt de verslaggever met enige verwondering dat deze 'een uit het oude kerkgebouw afkomstige kaarsenkroon in een keurige elektrische lamp ombouwde' (39). En hij is al even verrukt over de heteluchtkachel 'volgens Amerikaansch systeem' van het merk Caloric, geleverd door de NV Selten uit Den Haag. 'Een groote verbetering is deze verwarming vergeleken bij het primitieve stoken van turf, zooals dat nog in de oude kerk geschiedde'.

38. Ook de zware eiken klokkenstoel bovenin de toren ging in vlammen op. De twee 15de-eeuwse kerkklokken stortten naar beneden. Ze moesten als verloren worden beschouwd.

Op de grootste klok stond de volgende tekst: ave du machts di romen * du brachtes wonne up eerden * daer om wil ic di nomen * in marien eer der * meerten * johanes * de bomen me fecit * an° d° M° CCCCLIIII * up sunte peters avent ad vincula * (Weest gegroet die u moge roemen. Gij bracht vreugde op aarde. Daarom wil ik u noemen. Ter ere van Maria. Maarten Johannes van Bomen heeft mij gemaakt. In het jaar des heren Anno Domini 1444. Op Sint-Pietersavond ad vincula (= 1 augustus).

Op de kleinere klok luidde het omschrift: jhesus * maria * johannes * Gerardus * de * Wou * me * fecit * anno * domini * M * CCCC * XCIIII * (Jezus Maria Johannes Gerardus van Wou heeft me gemaakt. In het jaar des Heren 1494). Deze Van Wou, werkzaam in Kampen, was niet de eerste de beste: hij wordt beschouwd als de belangrijkste luidklokkengieter van Europa. Ds. Van Schaick vermeldt in 1846 dat er nog een derde klok was, die destijds al was verdwenen. Na de brand werden de klokken met hun oorspronkelijke opschrift vergoten door klokkengietrij A.H. van Bergen te Heiligerlee. In de oorlogsjaren haalden de Duitse bezetters deze replica's uit de toren met het doel het brons te gebruiken in de wapenindustrie. Alleen de grote klok werd na de oorlog teruggevonden. Hij moest in 1960 echter plaatsmaken voor drie nieuwe klokken (zie pag. 108).

39. De kroonluchter kon nog bijtijds uit de brandende kerk worden gered. Hij werd tot 'keurige' elektrische lamp omgebouwd.

Verder meldt het artikel dat het orgel werd aangeschaft bij de firma Spierling te Dordrecht en geleverd door de heer Thijs te Harendermolen. De hergoten klokken en het uurwerk werden vervaardigd door de vermaarde klokkengieterij Van Bergen te Heiligerlee. Het kerkkruis op het dak werd gemaakt door smid Rieske uit Dwingeloo.

Haast niets dan lof was er destijds voor de restauratie waar we nu met zoveel gemengde gevoelens op terugkijken. Op één verandering mopperden de Dwingelers wel: de uienstijps van de toren was minder rank geworden (279, 280). Waarom dit gebeurde zullen we wel nooit weten.

Torenrestauraties

In 1941 attendeerde de directeur van het Rijksbureau het kerkbestuur erop dat de plinten van de schipmuren door vocht hadden geleden en dat ook de gevels van de Batingekapel vocht doorlieten. Daardoor waren onder meer enige kerkbanken door houtzwam aangetast. Ook aan de toren waren de nodige gebreken geconstateerd. Vanwege de oorlog kwam het echter niet tot maatregelen.

Na de bevrijding bleek dat het harde oordeel over het 'onoordeelkundige herstel' van de toren niet helemaal onterecht was geweest. Een verslag van de Rijksdienst uit 1948 heeft het over *'zeer vele gebreken, die veroorzaakt worden door de destijds niet juiste verwerking van de materialen en verkeerde toepassing van enkele constructies.'* Het blijkt onder meer te gaan om het toevoegen van te veel tras aan de metselspecie waardoor de

voegen eruit vielen. Ook liet er stucwerk los en door inwatering aan de bovenkant van de toren, waren de muurplaten waarop de torenspits rustte verrot. Herstel volgde in 1951 door P. Timmerman & zn. uit Vries, die de spits van een betonnen basement voorzag (320) en de bovenste torenverdieping vanbinnen rigoureuus met een cementmortel bepleisterde. Ook werden om onduidelijke redenen de vier kleine X-vormige muurankers aan de oost- en westkant van het hoogste geleding verwijderd. Alleen de grote exemplaren bleven over (72, 73).

In 1960 kreeg de toren drie nieuwe klokken, gegoten door de gebroeders Eijsbouts uit Asten. Bij het ophijsen van de gevaartes liep het glas-inloodvenster van het in 1891 aangebrachte pseudo-gotische venster forse schade op. Het werd eerst provisorisch gerepareerd. Maar in 1963, toen de toren opnieuw in de steigers stond, gaf begeleidend architect Meffert het advies het venster aan de achterzijde dicht te zetten. Daardoor is het aanzien nog minder historisch correct dan voorheen (239 - 243).

Tijdens deze restauratie werden onder meer de hoekkepers van het leiendak van de torenspits met lood bekleed, iets wat in 1924/25 achterwege was gelaten, waardoor de wind gemakkelijk vat kreeg op de leien. Ook werden de daken van de dakkapelletjes iets verkleind en met lood in plaats van leien bedekt. Door opnieuw een waterlijst rond de bovenkant van het muurwerk aan te brengen, werd het inwateren voorkomen. Ook werden de grove klankborden in de galmgaten vervangen door subtielere exemplaren. De vier wijzerplaten van de uurwerken kregen verlichting en waar ze voorheen midden boven de galmgaten waren geplaatst, verhuisden ze nu naar de rechterhoeken van de torengelvels (255 – 257). Tot slot kwam er een nieuw torenkruis, ter vervanging van het inmiddels verweerde exemplaar van Rieske. De maker was kunstsmit Van der Hoek uit Norg.

In 1965 kreeg de kerk een nieuw orgel. Of beter gezegd: een oud orgel. Het was afkomstig uit de doopsgezinde Paleiskerk in Den Haag, waar het bij een renovatie was vrijgekomen. Het instrument werd in 1965 door orgelbouwer J.

Sloof naar Dwingeloo overgeplaatst (zie verder pag. 89). De torenhaan, die boven op het torenkruis was bevestigd, werd in 1977 door een 'jonge waaghals uit Dwingeloo' van de toren gehaald. Hij had zich met een nagemaakte sleutel toegang tot de toren verschaft. De haan werd teruggevonden in de tuin van de pastorie. Van de nood werd een deugd gemaakt door het attribuut meteen maar opnieuw te vergulden. Onder grote belangstelling werd de haan met een hoogwerker weer op het kruis bevestigd.⁵⁷

Restauraties 1984 - 1986

In 1984 kreeg de kerk een 'grote beurt', waarbij allerlei grotere en kleinere herstel- en verbeteringswerkzaamheden werden aangepakt. Zo werden de gammel geworden glas-in-loodramen hersteld, waarbij onder meer de roestende brugstaven werden vervangen. Binnen en buiten vonden herstellingen plaats aan voeg- en metselwerk – vaak herkenbaar aan de afwijkende voeg en de oranjere restauratiesteen. De steunberen kregen een loden afdekking en afzaten en waterlijsten werden geïmpregneerd.

De onderkant van de kapel en toren kregen vanbinnen een nieuwe bepleistering, en in de torenruimte op de begane grond werd een 'consistoriekamertje' gecreëerd.

Verder vonden er onder meer reparaties plaats aan de kap, het lood- en leiwerk van het dak en aan de hemelwaterafvoer. De elektrische installatie werd geheel vernieuwd en er kwam een nieuwe riolering. Rondom de kerk werd drainage aangelegd. Tot slot werd de zonnwijzer opnieuw geschilderd en verguld (75, 76). Intussen was gebleken dat alle vier de uurwerken bovenin de toren een andere tijd aangaven. Ze gingen voor revisie naar de firma Eijsbouts.

In 1986 volgde een vergelijkbare onderhoudsbeurt voor de (gemeentelijke) kerktoren. Ook hier ging het om herstellingen van voeg- en metselwerk, afzaten en waterlijsten, lood- en leiwerk en de kapconstructie. Verder kwam er gaas voor de galmgaten om het invliegen van vogels tegen te gaan. In totaal bedroegen de reparaties van kerk en toren ruim zeshonderdduizend gulden.

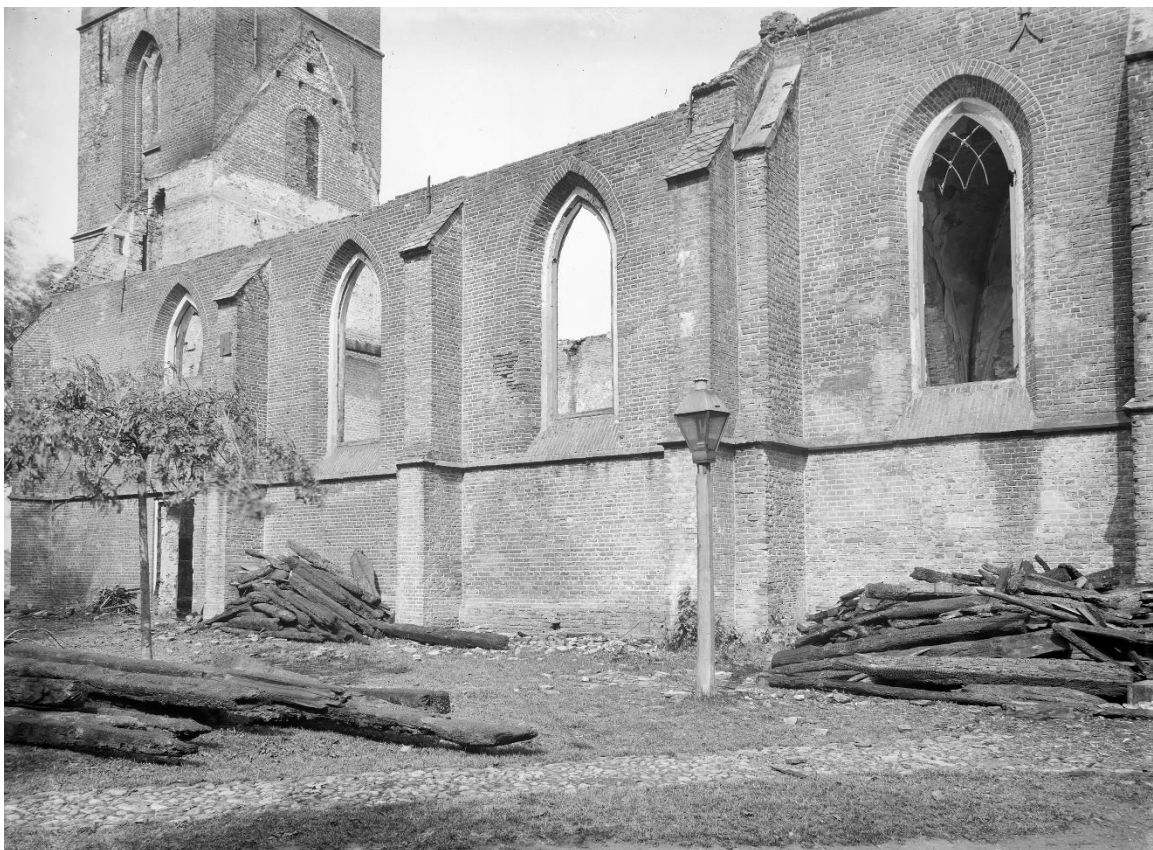

40. Ravage in het dorp na de brand in 1923. (foto: Nationaal Archief)

41. Zuidoostzijde na de brand in 1923 (foto: RCE).

42. De verkoolde restanten van zolder- en dakconstructie zijn bijeen verzameld. (Foto: RCE).

43. Noordoostzijde (foto: RCE).

44. Noordwestzijde. (foto: RCE).

44. Schip (foto: RCE).

45. Kapel en koor (foto: RCE).

46. Schip, kapel en koor (foto: RCE).

47 – 48. (Foto's: RCE).

2.1 Bouwhistorische beschrijving exterieur kerk

49. Vanaf de Brink

50. De Juffer van Batinghe, een beeldje van Charles Henri.

Situering

De Sint-Nicolaaskerk is een eenbeukige gotische zaalkerk, met de gebruikelijke indeling van schip, koor en toren. Het gebouw ligt op een ruim kerkhof met hoge bomen. Aan de zuidzijde wordt dit begrensd door de Brink, aan de oostzijde door de Entingheweg en het Kerkpad loopt aan de westzijde langs kerk en kerkhof. De noordzijde grenst aan bebouwing.

Het gebouw is zoals elke middeleeuwse kerk oost-west georiënteerd, waarbij de toren steevast aan de westkant staat. De totale lengte (exclusief steunberen) bedraagt 33 meter.

51. Vanaf het Kerkpad.

52. Het Kerkpad richting de voormalige havezaten Batinge en Entinge.

53. Zuidgevel schip.

Schip: zuidgevel en westgevel

De gevels van het schip zijn ongeveer 7.60 m. hoog en 75 cm dik. De zuidgevel telt drie door steunberen gelede traveeën. De steunbeer aan de westzijde is overhoeks geplaatst. De linker travee is aanmerkelijk breder dan de twee andere; het gevolg van het feit dat het schip hier tot halverwege de toren doorloopt. Deze extra ruimte dient voor de trapopgang.

De gevel en steunberen hebben even boven het maaiveld een verbrede voet (of plint) met afzaat. Op ca. 2,75 m hoogte loopt over het geheel een bakstenen waterlijst van geprofileerde bakstenen met hoekstukken van zandsteen.

Boven de waterlijst bezitten de steunberen een lichte versnijding. Ze eindigen in een met lood beklede afzaat.

Ook het korte westelijke gevelvlak tussen de toren en de overhoekse steunbeer bezit een plint en waterlijst. De waterlijst wordt doorbroken

door een klein, langwerpig venster met een iets getoogde bovenkant (54). De gevel volgt de iets ingesnoerde daklijn en is voorzien van vlechtingen (57).

Metselwerk en steenformaten

De westgevel naast de toren en de overhoekse steunbeer bestaan tot even onder de waterlijst uit metselwerk in wild verband, met een tienlagenmaat van 68 – 70 cm. De steenformaten variëren nogal: 22/27 x 10/12 x 4,5/6,2 cm. Daarboven is het metselwerk wat regelmatig en overheerst het staand verband (55). De tienlagenmaat bedraagt hier 62/63 cm en de steenformaten 22/24 x 10/11,5 x 4,5/5.

De gevel is 'koud' tegen de toren aangezet (er is geen metselverband).

Het metselwerk van de zuidgevel laat onder de waterlijst nogal wat verschillen zien. Bij de eerste travee bestaat het grotendeels uit de donkergekleurde restauratiestenen uit 1924/25.

Deze hebben afmetingen van 26 x 12 x 6 cm. We vinden ze overal in het gebouw terug.

Op diverse plaatsen worden lagen restauratiesteen afgewisseld met lagen in de lichtere oude bakstenen, wat een soort 'speklageneffect' geeft. Er is gemetseld in staand verband. De tienlagenmaat bedraagt 70/72 cm.

Bij de tweede en derde travee zien we tot circa 1,60 m hoogte een wild verband met – net als bij de westgevel – veel uiteenlopende formaten, waarbij echter die van ca. 26/27 x 12,5 x 6/6,5 overheerst (70). De tienlagenmaat bedraagt ca. 70 cm.

Daarboven is hoofdzakelijk staand verband toegepast met af en toe een soort kruisverband (69 – 71). De steenformaten zijn met 22/24 x 10/11,5 x 4,5/5 een stuk kleiner en de tienlagenmaat bedraagt slechts 62/63 cm. Deze grens zien we ook binnen op vergelijkbare hoogte (137).

Hetzelfde type metselwerk zet zich voort boven de waterlijst van alle traveeën en steunberen, met uitzondering van het gedeelte linksboven de entree, waar opnieuw donkere restauratiestenen in lagen zijn afgewisseld met oude bakstenen (58, 59).

Vlak onder de dakrand zijn eenvoudige rechte muurankers te zien die corresponderen met de trek balken binnen. De gevel wordt beëindigd door een uitkragende afgeschuinde bakstenen rand (67).

Ingangspartij en raamvensters

De ingangspartij werd sterk gerestaureerd in 1924- 25, maar de gotische vormen komen vermoedelijk redelijk overeen met de oorspronkelijke situatie (61, 62). De deuropening zelf heeft schuine dagkanten en een gedrukte korfboog (64) en is geplaatst binnen een hoge geprofileerde spitsbogige nis, die boven de ingang eindigt in een boogveld met afzaat. Het geheel is rechthoekig omkaderd met een lijst die aansluit op de waterlijst. Daarboven bevindt zich een 'ingekort' spitsboogvenster, met gotische kant- en midden montants en vorktracering en glas-in-loodramen uit de restauratieperiode (63).

Uit dezelfde tijd stamt de zware, opgeklampte eiken strokendeur met asymmetrisch gezwaluwstaarte dwarsklampen, tussenklampen en stijlen (153). De deur bezit versierde smeedijzeren gehengen, eindigend in een Franse lelie (64).

De twee andere traveeën hebben volledige spitsboogvensters met schuin toelopende neggen (dagkanten). Onder bezitten de vensters een afzaat en boven een steens rollaag. Ook deze zijn in het bezit van kant- en midden montants, vorktraceringen en glas-in-loodramen, voorzien van een rechthoekige beglazing met stalen brugstaven, alles uit 1924/25 (74).

Zonnewijzer

Aan de steunbeer rechts van de entree bevindt zich een zonnewijzer op een metalen plaat met het opschrift 'K.H'. K staat voor Kairos, Oudgrieks voor 'het juiste moment', H staat voor Helios, de zon. De zonnewijzer is iets schuin geplaatst, zodat hij optimaal op het zuiden is gericht. Voor 1923 was hij veel hoger bevestigd (68). De plaat met vergulde cijfers en zon is vermoedelijk voor of na de brand gerestaureerd (75, 76).

Zonnewijzers van dit eenvoudige type zijn lang gemaakt. De leeftijd zal ergens tussen de late 17de eeuw en vroege 19de eeuw liggen.

54. Westgevel, zuidzijde.

55. Tot even onder de waterlijst is gemetseld in wild verband, daarboven in staand verband met een kleiner steenformaat.

56. De westgevel (rechts) is koud tegen de toren geplaatst.

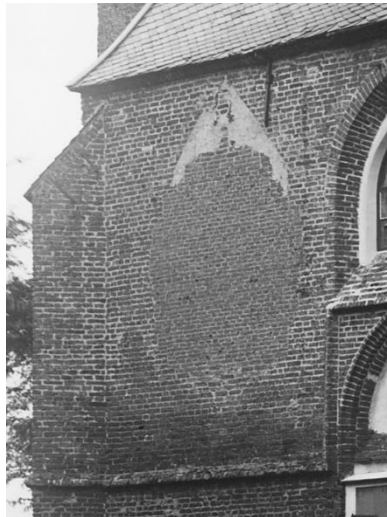

57. Gevelbeëindiging met knik en vlechtingen.

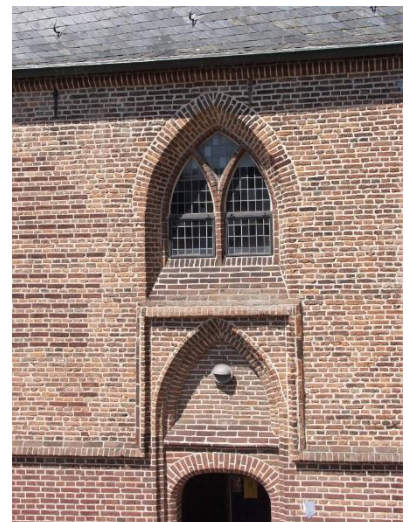

58. Het uitwendige metselwerk onder de waterlijst van de eerste travee is na 1923 vrijwel geheel vernieuwd.

59 – 60. Op deze plek bevond zich een blindvenster met de 17de - eeuwse zandstenen wapenschilden van Rutger van de Boetzelaer en Bathina van Lohn aangebracht (zie pag. 23). Ze werden in de Franse tijd op weinig subtiële wijze verwijderd, waarna de nis met kleine bakstenen werd opgevuld. Bij de restauratie van 1924/25 heeft men tevergeefs getracht met restauratiestenen de plek te retoucheren.

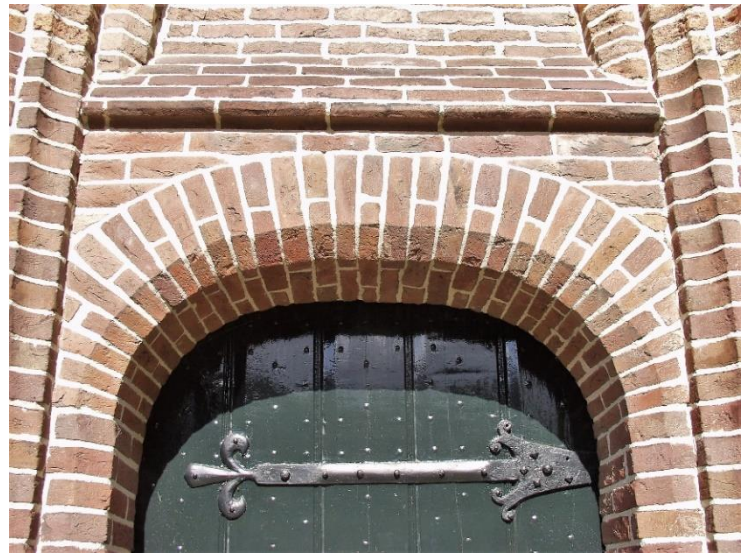
61 – 62. De voormalige herenentree werd na de brand zeer sterk gerestaureerd. De naar buiten openslaande deuren maakten plaats voor een zware, middeleeuws ogende eiken deur. Het stucwerk in de nis boven de deur en in het venster verdween, het gietijzeren neogotische raam maakte plaats voor een bakstenen montant met vorktracering en glas-in-loodramen.

63. Metselwerk vernieuwd na 1923.

64. In 1924/25 aangebrachte gemetselde boog en deur met smeedijzeren hengen, eindigend in een Franse lelie.

65. Op de spitsboog na, dateert alles aan dit venster uit 1924/25.

66. Vernieuwde waterlijst met zandstenen hoekstukken.

67- 68.
Sommige
afzaten van
steunberen
waren in 1889
nog bedekt met
leien.
Tegenwoordig
zijn ze allemaal
met lood
bekleed.

staand- en kruisverband,
tienlagenmaat ca. 62/64 cm.

wild verband, tienlagenmaat ca. 70/72 cm.

69. Het verschil in metselwerk onder en boven ca. 1.60 meter is ook aan de zuidgevel consequent aanwezig.

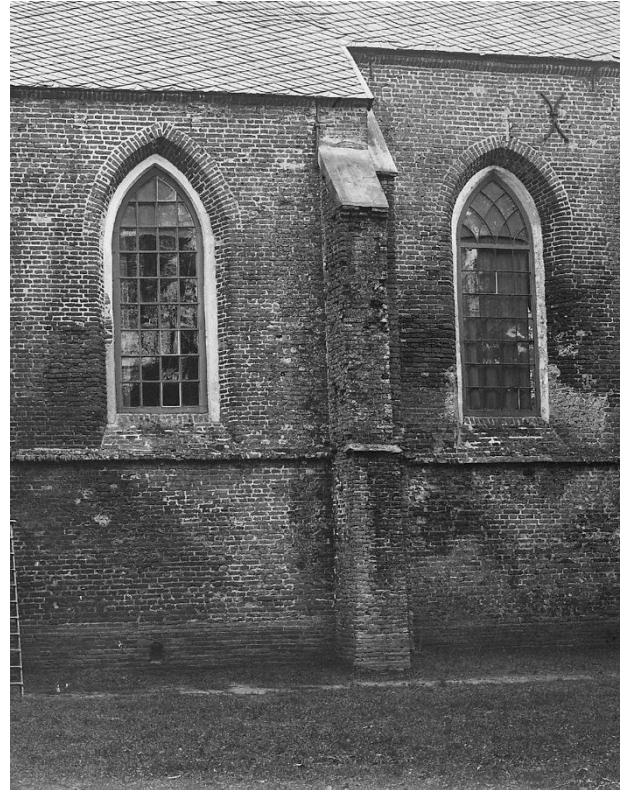
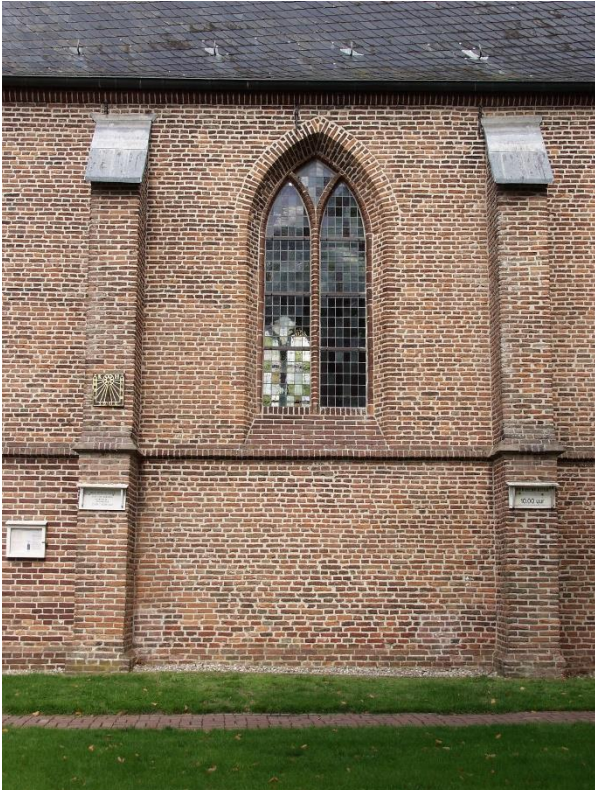

70. In het onderste deel van het schip vertonen de steenformaten grote verschillen. Het metselverband is wild verband, zonder afzonderlijke koppen- en strekkenlagen.

71. Bovenin de gevel zijn de steenformaten veel gelijkmatiger. Er zijn wel afzonderlijke koppen- en strekkenlagen. Het metselverband houdt op diverse plaatsen het midden tussen staand verband en kruisverband. De strekkenlagen verspringen niet met een halve steen ten opzichte van elkaar, zoals bij kruisverband, maar met een kwartsteen.

72 - 73. Alle vensters van schip en koor bezitten tegenwoordig glas-in-loodramen en gemetselde vorktraceringen. Deze werden pas na de brand in de oorspronkelijke spitsboogvensters aangebracht. Voordien was het schip voorzien van strakke houten 36-ruits ramen. In het koor was een gietijzeren 38-ruits variant aangebracht voorzien van een neogotische vorktracering. De bakstenen kantstijlen waren destijds witgepleisterd en iets breder dan tegenwoordig.

75 – 76. De zonnwijzer (links in 1889) werd in 1984 opnieuw geschilderd en verguld. Helaas zonder goed te kijken naar het origineel. Het zonnetje is heel anders.

74. Kantmontant met om en om een strek en een kop. Stalen brugstaven. Het glas is geschakeerd in groene en paarse tinten.

77. Zuidkant koor.

Koor

Het koor is smaller dan het schip (77). Het bestaat uit één koortravee en een polygonale koorsluiting (vijf zijden van een achthoek) waarvan de gevelvlakken worden gescheiden door steunberen (78). Het schip en het smallere koor zijn onder één dak samengebracht. De koormuren komen daardoor ongeveer een meter hoger uit (ca. 8,60 m.). Ze zijn ruim 80 cm dik.

Plint, waterlijst en steunberen hebben vrijwel dezelfde opbouw als bij het schip. De plint zit iets hoger en de steunberen steken iets verder uit.

Metselwerk en steenformaten

De steenformaten schommelen tussen 24/26 x 11/13 x 5/6,2 cm, de tienlagenmaten bedraagt 70 tot 73 cm en boven de gewelven 76 cm. Er is grotendeels in staand verband gemetseld, met hier en daar een zweem naar kruisverband. De gevelvlakken en steunberen vertonen veel herstelwerk (79). Herkenbaar zijn de donkere restauratiestenen uit 1924/25 en de oranje exemplaren uit 1984.

Onderin de zuidelijke koortravee bevindt zich op ca. 1.40 m. hoogte één laag kloostermoppen. De laag is ook binnen zichtbaar (80, 81). Een vergelijkbare moppenlaag, maar dan over bijna alle gevelvlakken en steunberen van het koor, vinden we bovenin; aan de zuid- en oostzijde op ruim twee meter en aan de noordkant op ruim een meter onder het dak (82, 83). De laag is er

78. Noordoostkant.

ook geweest in de scheidingsmuur met de triomfboog tussen koor en schip, die bouwkundig gezien bij het koor behoort. Deze telde boven de triomfboog drie lagen moppen (329). De reden voor de aanwezigheid is onduidelijk.

Verder bovenin zijn meer onregelmatigheden te zien: herstellingen, dichtgezette kortelinggaten (96, 97) en in het derde koorsegment een fraaie 'varkenslaag' (84). Er zijn muurankers in de vorm van een kruis en rechte muurankers (95).

Aansluiting met schip

Aan de zuidkant is op de grens van koor en schip zichtbaar dat de hoeksteunbeer van het schip koud tegen de eerste steunbeer van het koor is aangezet en deze deels overdekt (85 - 88). De steunbeer van het koor vormt een eenheid met de scheidingsmuur tussen koor en schip waarin zich de triomfboog bevindt.

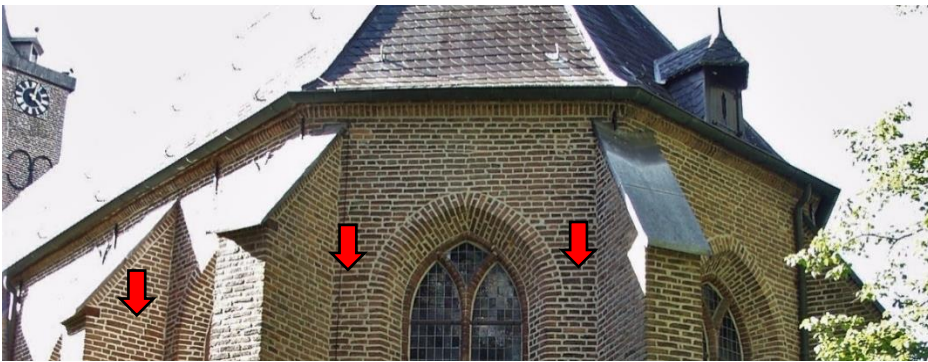
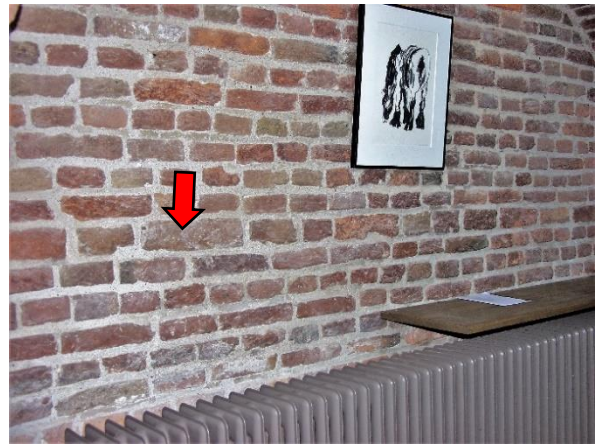
Raam- en deurvensters

In het tweede koorsegment zit een ingang die met zijn schuine dagkanten en gedrukte korfboog sterk lijkt op de hoofdentree. Ook de eiken deur heeft een vergelijkbaar uiterlijk (94). Het venster is rechthoekig omkaderd. De donkere restauratiesteen die voor de entree en het omliggende muurwerk is gebruikt, verraadt dat het hier om een reconstructie gaat uit 1924-25.

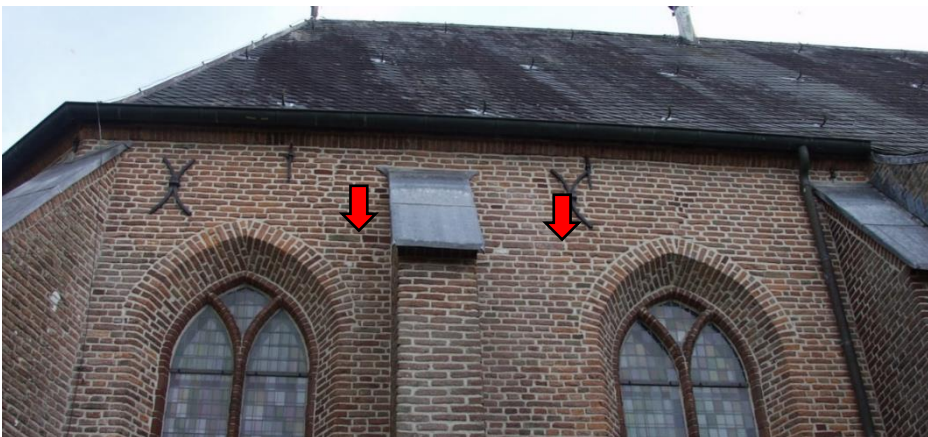
De raamvensters hebben een iets minder scherpe spitsboog dan de exemplaren in het schip. Voor de rest zijn ze nagenoeg hetzelfde.

79. Opzichtig inboetwerk en 'hersteld' voegwerk uit verschillende restauraties.

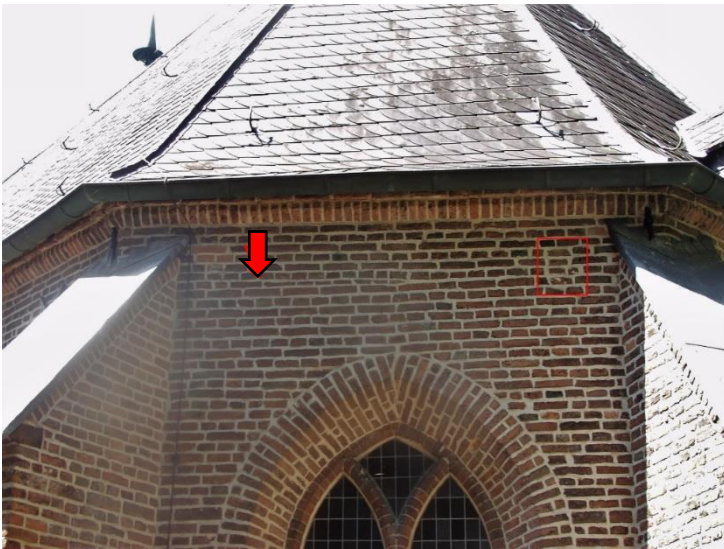

80 – 81. Kloostermoppenlaag koortravee buiten en binnen.

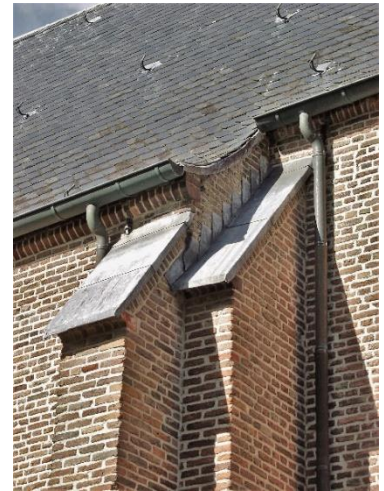

82 – 83. Kloostermoppenlaag aan oost- en noordzijde.

84. Een zogenaamde 'varkenslaag' bovenin het derde koorsegment, een compensatielaag voor het niet geheel correct aansluitende metselwerk ter weerszijde van het spitsboogvenster. Rechts een dichtgezet kortelinggat (steigergat).

85 - 86. De steunbeer van het schip is duidelijk 'koud' tegen de steunbeer van het koor aangezet.

87 - 88. Er is ook een flink verschil in de tienlagenmaat: 63 cm bij de steunbeer van het schip, 72 cm bij die van het koor.

89 - 90. De afstand tussen het dak en de afzaat van de linker steunbeer was groter. Ook de inzwenging van de gevel onder het dak is niet origineel.

91 - 93. De koorentree voor en na de brand, en tegenwoordig. De rechter steunbeer was hersteld in een kleinere baksteen. Daar is nu niets meer van te zien.

94. Bijna al het metselwerk rond de entree is uit de restauratietijd, ook de 'speklagen' van lichte originele- en donkere restauratiebakstenen.

95. De rechte muurankers behoren bij de liggers boven de koorgewelven. De X-vormige ankers vervullen in de huidige balkconstructie geen functie meer.

96 - 97. Ze zijn er hier en daar nog steeds, maar op oude zwart-witfoto's zijn ze beter waarneembaar: dichtgezette kortelinggaten. De gaten bleven achter nadat de steigerbalken waren verwijderd, die in de muur waren opgelegd. Vaak werden ze opengelaten, zodat ze opnieuw voor steigers konden worden gebruikt als er bijvoorbeeld reparaties aan het dak nodig waren. Bij de Sint-Nicolaaskerk waren alle gaten gedicht, met uitzondering van drie exemplaren in de Batingekapel.

Koor: noordtravee koor met sacristie

De noordelijke gevel van de koortravee heeft bij de restauratie van 1923/24 grote veranderingen ondergaan. Het voorheen blinde, witgepleisterde spitsboogvenster werd geopend en van dezelfde tracteringen en glas-in-lood ramen voorzien als de overige vensters (99, 103). De steunbeer in de hoek met de Batingekapel werd in een bredere vorm opnieuw opgetrokken en de gevel kreeg, evenals de oostgevel van de kapel, plinten en waterlijsten die eerder afwezig waren (104, 105).

De vanuit bouwhistorisch oogpunt meest te betreuren ingreep was het verwijderen van een reeds dichtgezette voormalige doorgang naar de verdwenen sacristie (99). Ook in de oostelijke gevel van de kapel werden tal van bouwsporen weg gerestaureerd die aan deze sacristie met zijn kruisgewelf herinnerden (104, 105, 109, 110).

In de hoek van dit gevelsegment met de voorlaatste steunbeer zijn nog een natuurstenen kraagsteen van het gewelf en diverse voeglijnen bewaard gebleven (98 - 102). Deze zijn overigens bij de restauratie van 1984 door ondeskundige inboetingen alsnog aangetast (100).

Batingekapel

De Batingekapel is een vierhoekige uitbouw aan de noordzijde van het schip. Het grondplan is iets onregelmatig, namelijk binnenwerks ca. 4,85 m. bij 2,68 (westgevel) en 2,88 (oostgevel) m. De muren zijn ongeveer 75 cm dik. Op de hoeken bevinden zich overhoeks geplaatste steunberen.

De kapel is ca. 1.25 m. lager dan het schip en heeft een leigedekt schilddak dat tot ongeveer halverwege het kerkdak reikt.

Oostgevel

Het steenformaat van de oostgevel van de kapel bedraagt tot vier lagen boven de waterlijst 25/26 x 11/13 x 5/6.5 cm. bij een tienlagenmaat van 78/80 cm. Er is grotendeels gemetseld in een koppenverband. Tot ongeveer 1.60 m. boven de waterlijst is het steenformaat vervolgens 22/27 x 10/12 x 5/6,5 bij een tienlagenmaat van 69/71 cm. In dit gedeelte is gemetseld in wild verband. Daarboven is gemetseld in een verband dat neigt naar staand verband of kruisverband. Het

steenformaat bedraagt 22/24 x 10/11,5 x 4,5/5 cm, de tienlagenmaat 64 cm.

Het steenformaat van de oostelijke steunbeer bedraagt onder de waterlijst 22 x 10,5/11 x 5 cm. bij een tienlagenmaat van 61 cm. Daarboven gaan de formaten gelijk op met de gevel.

Noordgevel

Het steenformaat van de noordgevel van de kapel bedraagt tot aan de waterlijst 25/27 x 12/12,5 x 6 cm. bij een tienlagenmaat van 74/76 cm. Het metselverband is wild verband.

Tot ongeveer 1.60 m. boven de waterlijst is het metselverband nog steeds wild verband. Het steenformaat bedraagt 22/27 x 10/12 x 5/6,5 bij een tienlagenmaat van 71 cm. In het laatste stuk zijn formaten toegepast van 22/24 x 10/11,5 x 4,5/5 cm en de tienlagenmaat bedraagt 64 cm, dus het hetzelfde als op deze hoogte in de oostgevel (113). Het venster is na 1923 sterk aangepast (111, 112, 114).

Westgevel

De westgevel is tot aan de waterlijst opgetrokken in de donkere restauratiesteen van 26 x 12,5 x 6 cm. Voor de rest gaan de formaten gelijk op met de noordgevel, alleen helemaal bovenin is een onregelmatig gedeelte opgetrokken in kruisverband (116).

Schip: noord- en westgevel

De noordgevel van het schip heeft een vergelijkbare opzet als de zuidgevel. Er is één belangrijk verschil: de fasegrens tussen de grotere en kleinere steenformaten en tienlagenmaten en tussen wild verband en staand verband, is hier aanmerkelijk hoger, namelijk niet op 1.60 m. zoals aan de zuidkant maar op ongeveer 5 m. (117). De damesentree met bovenliggende spitsboognis lijkt veel op de herenentree aan de andere zijde maar is iets lager. Het boogveld ligt minder diep en de omlijsting is minder geprononceerd (119, 120).

Ook de westgevel van het schip lijkt veel op zijn pendant aan de andere kant van de toren, maar ligt verder naar achteren en is ruim 40 cm langer. Ook hier zit de fasegrens op 5 m. De gevel is koud tegen de toren geplaatst (122).

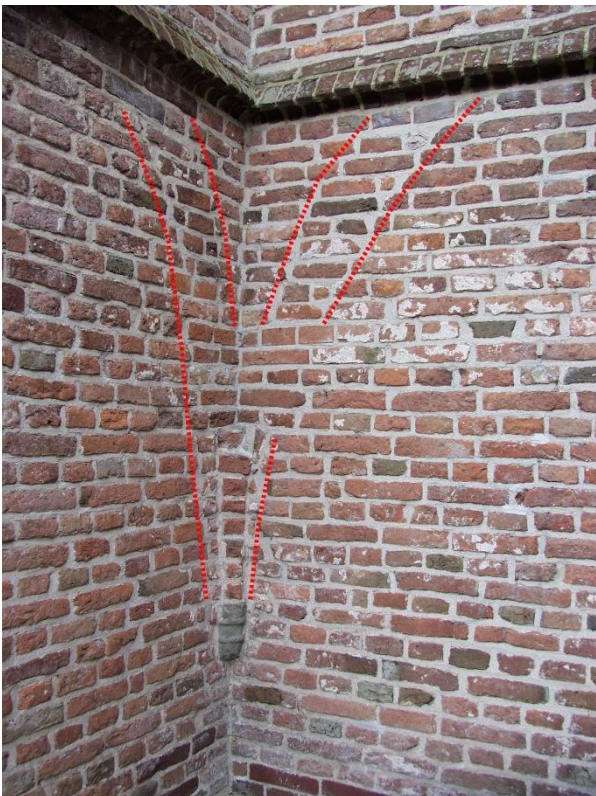

98 De steunbeer maakte ooit deel uit van de oostgevel van de sacristie.

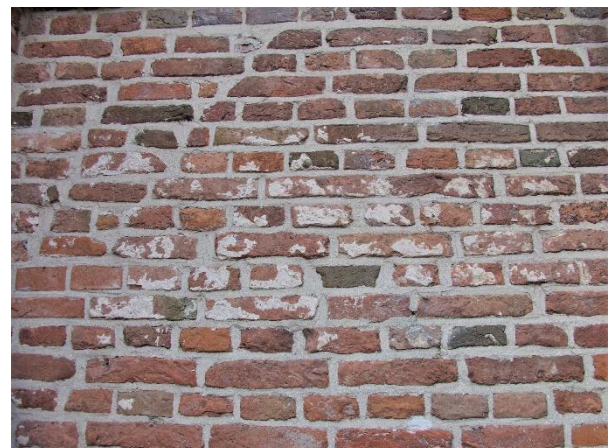
99 Van de doorgang tussen koor en sacristie rest nog slechts een donkere plek restauratiesteen.

100 Ondanks ondeskundig inboetwerk is de aanzet van het gewelf nog in de voeglijnen te volgen.

101. Zandstenen kraagsteen gewelf.

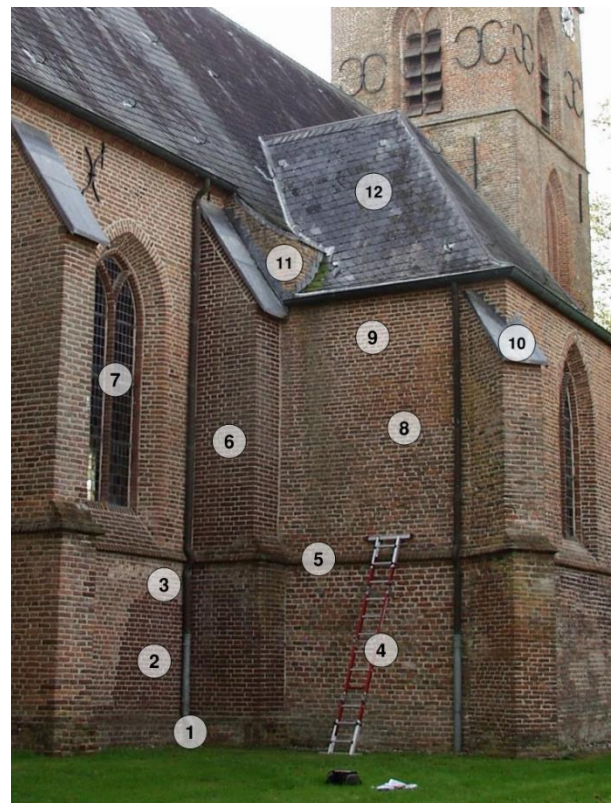
102. Kalkresten op de stenen geven aan dat de sacristie vanbinnen bepleisterd was.

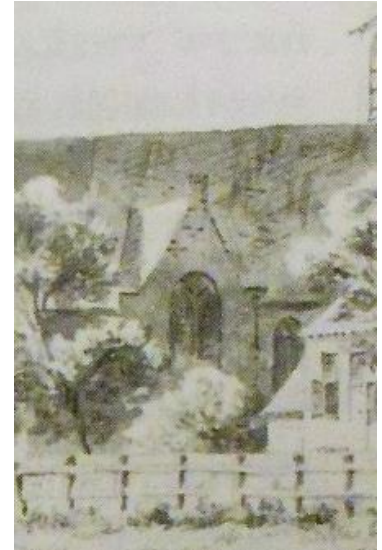
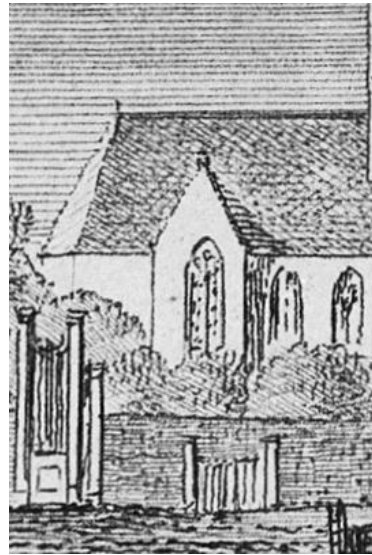
103. Tekening uit 1889 waarop diverse aftekeningen van de sacristie zijn weergegeven.

Het gestuukte blinde venster in het koor maakte in 1924/25 plaats voor een echt venster.

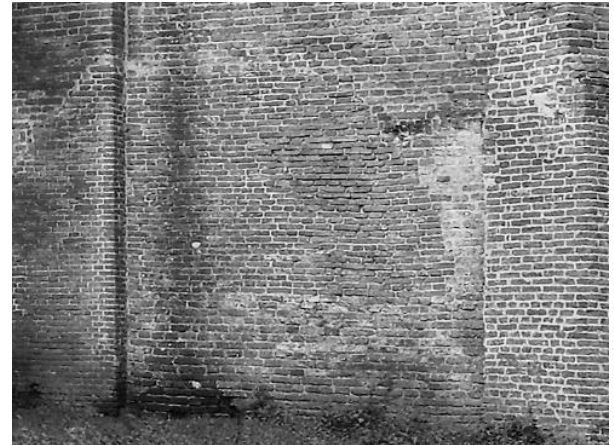

104 - 105. Bij de restauratie van 1923 – 1925 werden in deze hoek zeer veel bouwsporen weggepoetst. 1. Er kwam een plint die hier nooit zat. 2. De contouren van de doorgang van sacristie naar koor zijn weggewerkt. 3. De contouren van de gewelven van de sacristie zijn verdwenen. 4. De oostgevel van de kapel werd hersteld met kloostermoppen in koppenverband. 5. Er kwam een waterlijst die er nooit gezeten heeft. 6. De steunbeer is verbreed. 7. Het blinde venster werd geopend. 8. De aftekeningen van een dak werden weggewerkt. 9. De drie kortelinggaten (steigergaten) zijn dichtgezet. 10. De leien op de steunbeer werden vervangen door zink. 11. De geveltop kreeg een inzwenking. 12. Het flauwe door pannen gedekte schilddak werd vervangen door een hoger en steiler exemplaar met leien.

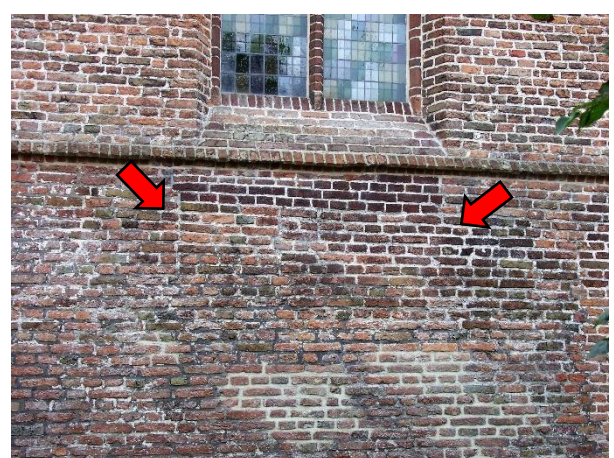

106 - 108. Op oude prenten heeft de kapel een hoge tuitgevel. De steunberen zijn merkwaardig genoeg niet weergegeven. Het is zeer de vraag of het spitsboogvenster werkelijk zo hoog was. De huidige gewelven staan die hoogte niet toe.

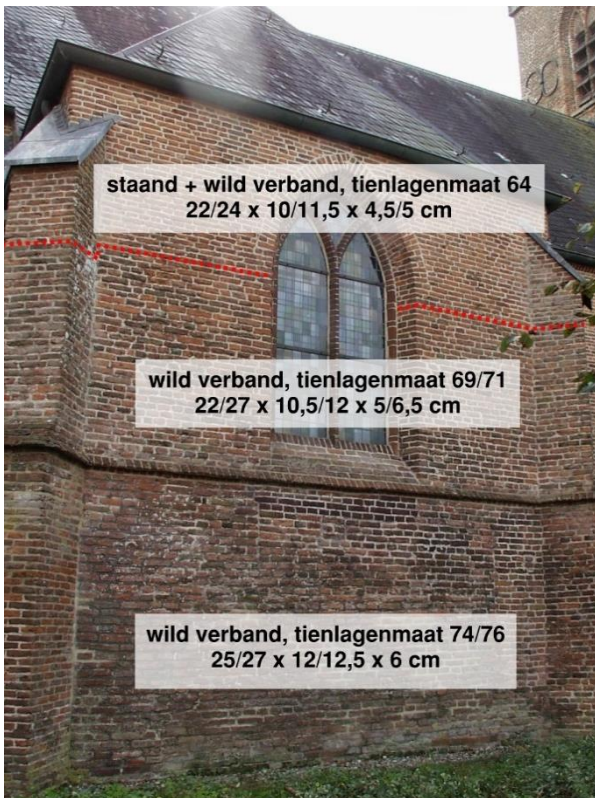

109 - 110. Het metselwerk in koppenverband in de huidige oostgevel is grotendeels van recente datum; het bestond in 1889 (rechts) slechts gedeeltelijk. Hoewel oude restauratiestenen werden gebruikt, ging de aftekening van het kruisgewelf van de afgebroken sacristie verloren. Een waterlijst was afwezig.

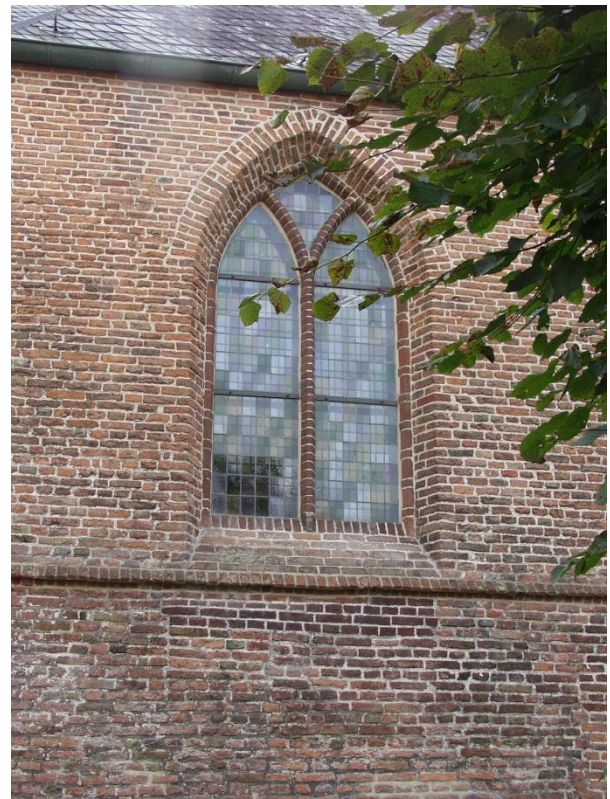

111 - 112. Op een detail van een foto uit 1923 is te zien dat het venster in de noordgevel van de kapel de waterlijst doorsneed. Naden en afwijkende bakstenen verraden nog de eerdere situatie.

113. Grote verschillen in de steenformaten en tienlagenmaten kenmerken de gevels van de kapel.

114. Bij de restauratie sterk aangepast venster.

115. De kapel na de grote brand. Het spitsboogvenster had een rechthoekig raam, met daarboven een gemetseld boogveld. Tegen de westgevel was een voorportaalje opgetrokken dat direct toegang gaf tot de kapel.

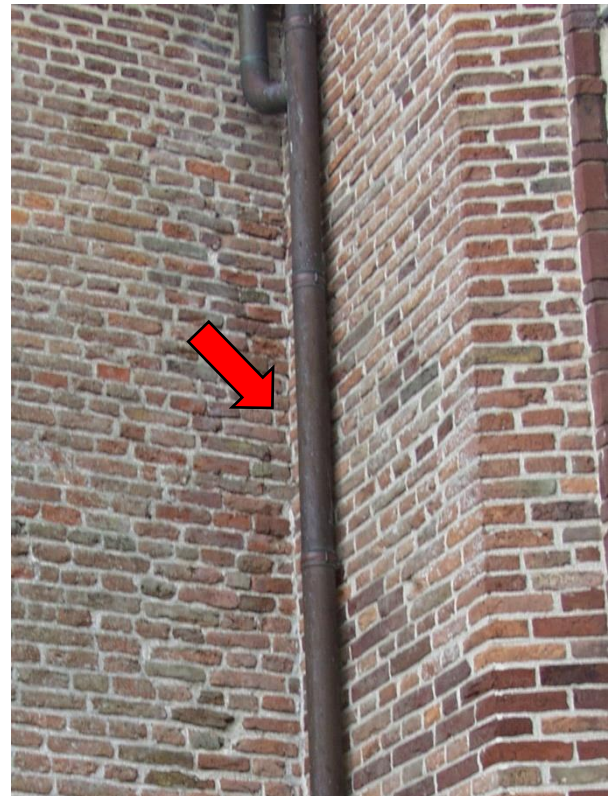

116. Het portaalje is weg. Elk spoor van de toegang is weggewist met de donkere restauratiestenen uit 1924/25.

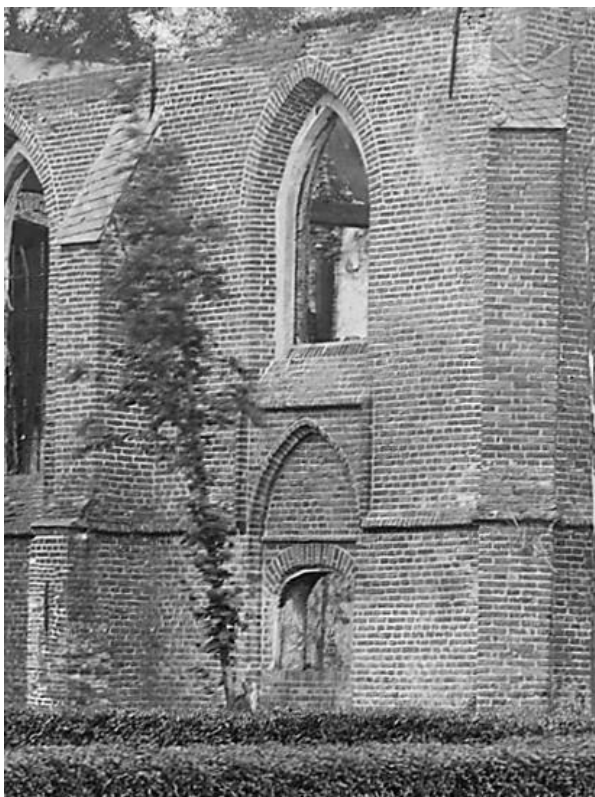

117. Een duidelijke fasegrens. Deze formaten zijn ook representatief voor het laatste travee.

118. Achter de regenpijp is te zien dat de gevel van het schip koud tegen de gevel van de kapel is geplaatst.

119. In 1923 was de damesentree deels nog open. Onderin was een muurtje gemetseld.

120. De damesentree is bij de restauratie dichtgezet.

121. Westgevel schip.

122. De westgevel van het koor is koud tegen de toren geplaatst.

123. Afzaat steunbeer met loodbekleding.

124 – 125. Het raampje bovenin de gevel is bij de restauratie van 1924/25 verdwenen.

126.

127.

Dak

Het dak werd in 1924/25 opnieuw gedekt met leien in Rijndekking. Aan de onderzijde zwenkt het dak iets hol in (126). Het schilddak boven de kapel heeft een soortgelijke inzwenking (127).

Aan de oostzijde van het koor zit een dakkapel (128). Het dakkruis met verguld paard staat boven de laatste stijl van het koor (129).

Onder het dak werd een goot aangebracht die vanouds ontbrak.

128.

129.

130. Vloer na de brand.

131. Vloer koor.

2.2 Bouwhistorische beschrijving interieur kerk

Vloer

De vloeren van schip, koor en toren vormen een eenheid. Ze bestaan grotendeels uit oranjerode 'hardgebakken tegels' van het formaat 22 x 22 cm. Deze werden blijkens de begroting van 1923 nieuw aangeschaft. De tegels zijn in verband gelegd met toepassing van een smalle voeg (131). Bij de originele vloer was deze afwezig (130).

Klaarblijkelijk werd een deel van de oude plavuizen hergebruikt. Aan de randen van de ruimtes zijn namelijk tegels met andere kleurschakeringen en afwijkende formaten te vinden (vaak 21 x 21, soms 22,5 x 22, 5 cm) (133). De grotere zullen vermoedelijk uit de Franse Tijd stammen, toen er de nodige grafstenen uit de kerk werden verwijderd en de vloer moet zijn aangepast. Die van 21 cm kunnen nog uit de late 16de of vroege 17de eeuw dateren.⁵⁸

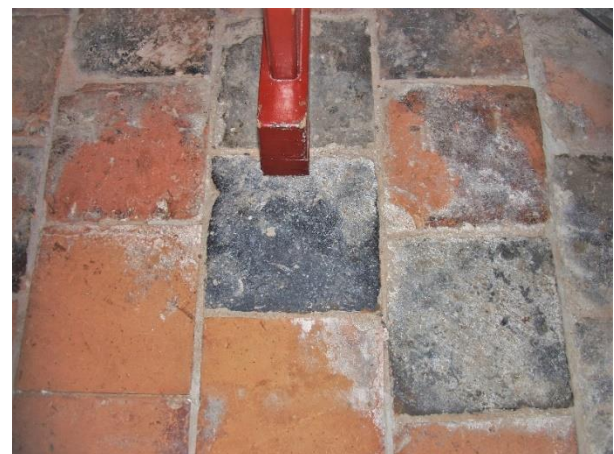
Onder de vloer van het schip moeten zich diverse archeologische restanten van een ouder schip bevinden (zie pag. 112). Onder het koor bevindt zich aan de noordzijde de grafkelder van Batinge. Het gestoelte in de kapel bedekt de begraafplaats van de familie Van Westerholt tot Entinge. Deze onderdelen zijn niet onderzocht en vallen buiten het bestek van dit onderzoek.

Schip

De gevels van het schip werden in 1924/25 ontdaan van pleisterlagen en bestaan sindsdien

132. Vloer toren

133. Oudere plavuizen.

geheel uit 'schoon' metselwerk. In de noordgevel zijn twee brede (ca. 2,70 m.) muurnissen aangebracht, voorzien van een gedrukte segmentboog met een halfsteens rollaag en afgeschuinde dagkanten. In de zuidgevel zijn dat er vier (één ervan bevindt zich deels in de toiletruimte, deels in het trappenhuis). Ook in de westgevel, bevindt zich een exemplaar (139) dat tegenwoordig in gebruik is als kast voor de verwarmingsketel (140). Deze nissen dienden vaak als zitbanken. Onder de orgelgalerij is nog het dichtgezette deurvenster van de damesentree te zien (144).

Boven de bogen en onder de afzaten van de vensters loopt over de noord- en zuidgevels een geprofileerde bakstenen lijst.

De eerder beschreven fasegrenzen in de gevels met verschillende steenformaten en tienlagenmaten, zijn ook binnen waarneembaar (137).

Aan de noordzijde eindigt het schip waar de toren begint. De zuidgevel loopt echter tot halverwege de toren door. In dit deel bevindt zich vanouds het trappenhuis. De toren staat niet precies in het midden ten opzichte van de gevels van het schip. Aan de noordzijde is de afstand 40 cm. groter dan aan de zuidzijde (2.13 m. versus 1.73 m.).

Vestibule, toilet, trappenhuis

Onder het balkon bevindt zich aan de zuidgevel een met verticale delen afgeschoten gedeelte (152). Daarin is de kleine vestibule ondergebracht, alsmede een toiletruimte en een gangetje naar het trappenhuis. In deze doorgang is een in de torenmuur uitgespaarde wijwaternis te zien (155).

In het trappenhuis bevindt zich een segmentbogig raamvenster dat aan de binnenzijde aanmerkelijk groter is dan buiten (156, 157). Ter hoogte van de orgelgalerij is het mogelijk via een ladder door een luik verder naar boven te komen. In dit deel zijn in de torengewel de aftekeningen zichtbaar van een historische trap die verder naar boven voerde (160 - 164). De trap leidde ooit naar het gat in de muur vlak onder het dak, een dichtgezette stenen muurtrap door de muur van de toren die uitkwam op de

tweede torenverdieping (310, 311). De doorgang bezit vier treden en een zg. stijgend tongewelfje (162, 163).

Orgelgalerij

De orgelgalerij, ook wel orgeltribune genoemd, kwam tot stand in 1924/25. Hij rust op een moerbalk die met sleutelstukken in de noord- en zuidgevel is opgelegd (147, 148). Als dwarsverbindingen tussen deze moerbalk en de torenmuur zijn kinderbalken aangebracht. Het geheel wordt extra ondersteund door twee Bentheimer zandstenen zuilen in Toscaanse stijl met houten sleutelstukken (147, 149). De eiken borstwering is voorzien van zes segmenten met elk drie rechthoekige panelen. In het midden van de orgelgalerij bevindt zich het orgel. Tussen orgel en torenmuur is zich een nauwe doorgang waar de top van de dichtgezette hoge spitsboog van de toren zichtbaar is (288, 289).

Trekbalken en tongewelf

De ruimte wordt overspannen door een zevental donkerbruin gebeitste eiken trekbalken van 11 m. lengte. Vier daarvan rusten op 'korbeelstellen', bestaande uit een eiken muurstijl voorzien van geprofileerde zwanenhalskorbelen en sleutelstukken. Deze muurstijlen rusten op geprofileerde eikenhouten consoles (167). De drie tussengelegen trekbalken hebben in verband met de vensters geen muurstijlen maar alleen sleutelstukken.

Boven de trekbalken bevindt zich het halfcirkelvormige tongewelf. Het reikt tot een hoogte van 11,30 m. De constructie van kwartronde, geprofileerde gewelfhouten rust op de trekbalken. Het vuren plankenbeschot wordt mede ondersteund door evenwijdig aan de gevel lopende voorlijsten, voorzien van geprofileerde consoles en lijstwerk (167). In de nok zijn de gewelfhouten verbonden door een gording (de naald). Op de kruisingen van gewelfhouten en naald zijn houten eikelversieringen aangebracht (172).

De gewelven zijn beschilderd in gestileerde bloemmotieven in art deco-stijl, naar ontwerp van L.A. Kortenhorst (169 - 171). In het midden van de ruimte hangt een grote koperen (messing) kroonluchter.

134. Schip gezien naar de triomfboog.

135. Zuidgevel schip.

136. Noordgevel schip.

138. Middelste nis zuidgevel: nisje voor kaars of lamp.

137. Ook binnen is aan de zuidgevel het faseverschil waarneembaar.

139. Boognis toiletruimte.

140. Boognis kast verwarmingsketel.

141. Zuidzijde.

142. Noordzijde.

143 - 144. Damesentree met naastgelegen boognis na de brand en tegenwoordig.

145. Boognis boven hoofdentree vanaf balkon.

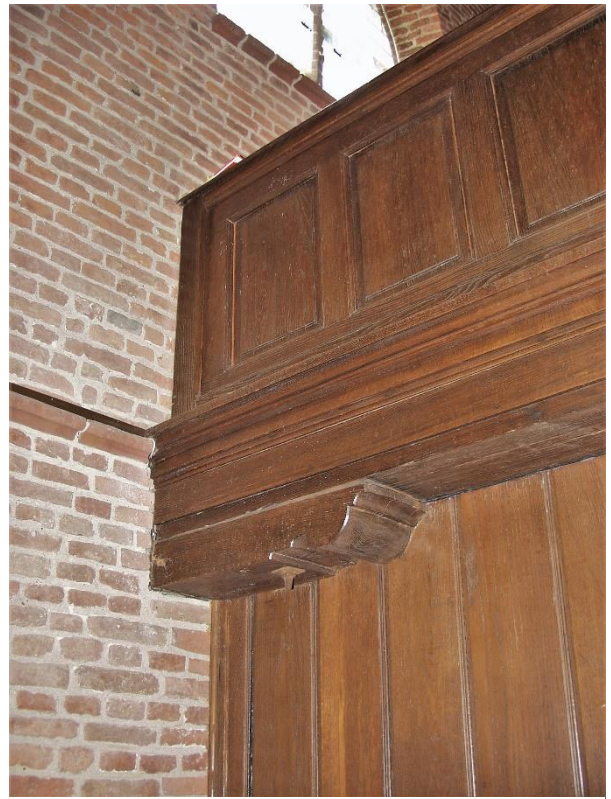

146. Boognis vm. damesentree vanaf balkon.

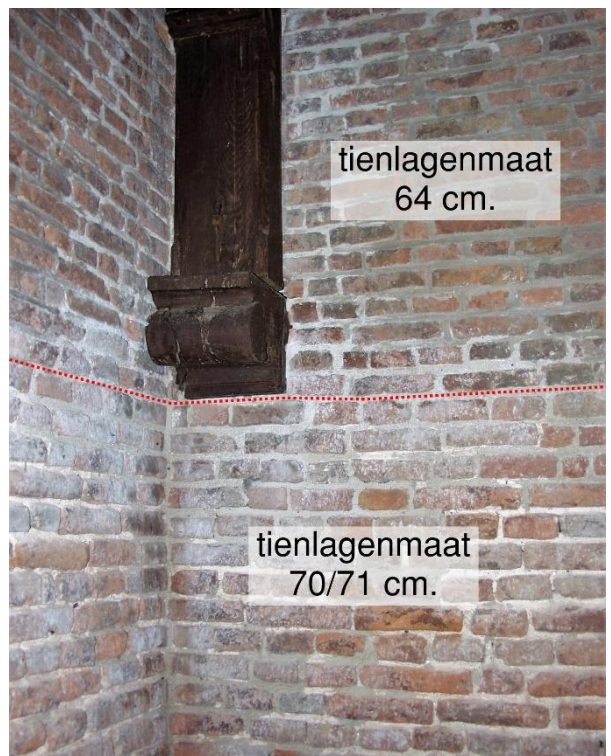
147. De orgeltribune wordt ondersteund door twee Toscaanse zuilen van natuursteen. Op de moerbalk zijn kinderbalken opgelegd.

148. Sleutelstuk onder trekbal balkon.

149. sleutelstuk zuil.

150. Ook vanaf de orgeltribune vallen goed de verschillen in het metselwerk van de noordgevel van het schip waar te nemen.

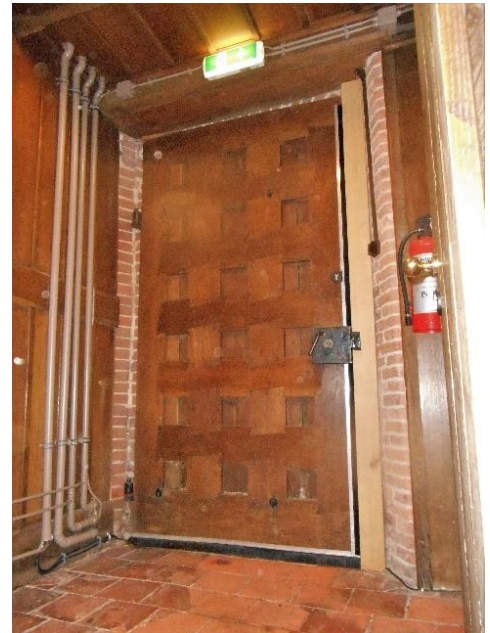

151. Klezortjes (kwart bakstenen) in het hoekverband van de toren. De gevel van het schip staat er 'koud' tegenaan.

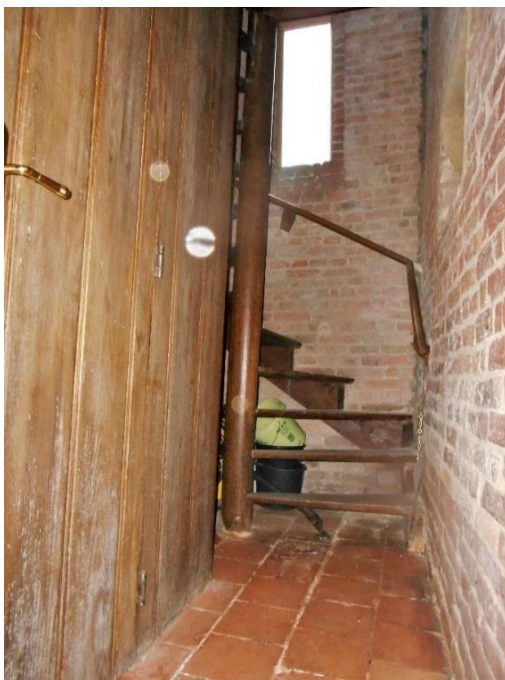

152. Beschotwand entreeruimte en trapopgang/toilet.

153. Achterkant deur hoofdentree.

154. Het trappenhuis.

155. In deze nis, aangebracht in het torenlichaam, stond een wijwaterbak, waar de kerkbezoeker zich bij binnenkomst kon zuiveren van zondige gedachtes door even zijn handen in het water te dopen en een kruis te slaan.

156 – 157. Raamvenster trapopgang.

158 De afwezigheid van een metselverband laat zien dat de gevel van het schip later tegen de toren is gebouwd.

159. Deel boognis in trappenhuis.

160. De doorgang in 1923 en tegenwoordig.

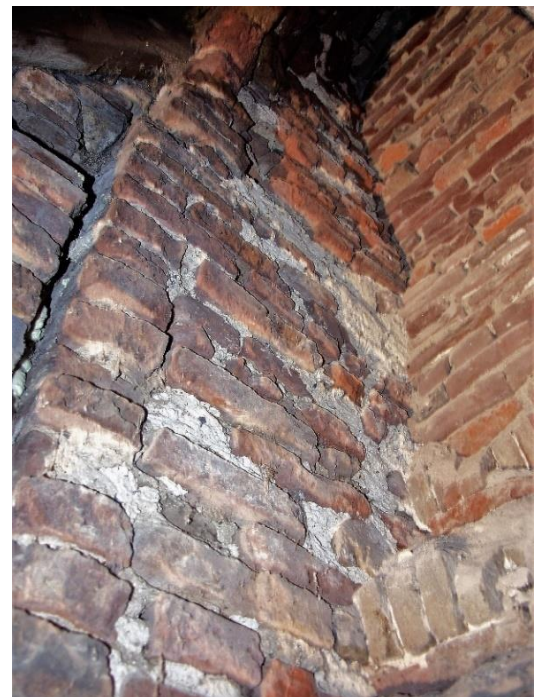
161. Haksporen voor traptreden.

162. Stijgend tongewelf muurtrap.

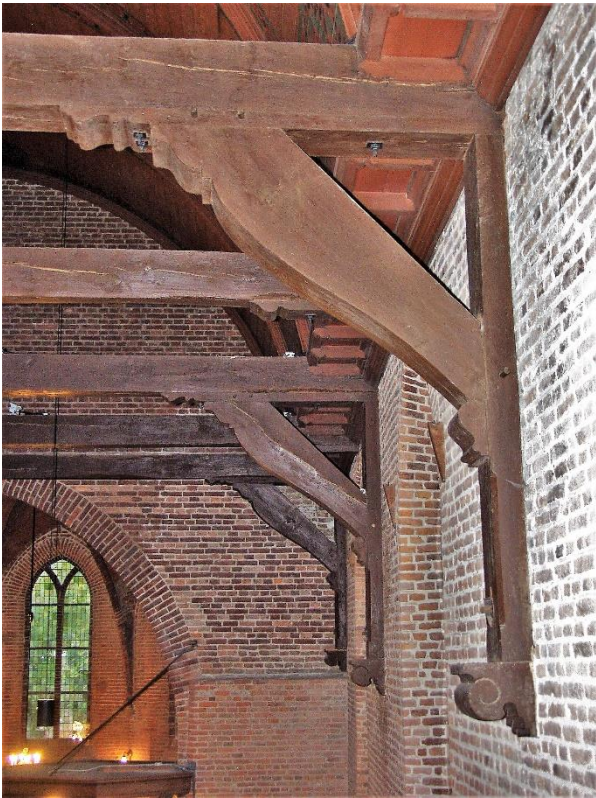

163. Duidelijk zijn de treden van de muurtrap te zien.

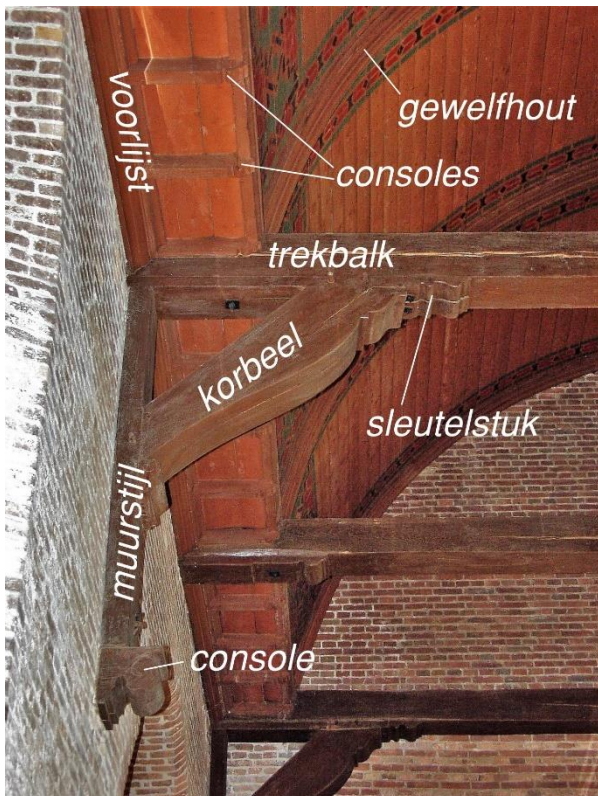

164. De slordige afwerking maakt duidelijk dat de doorgang later is aangebracht.

165 – 166. Korbeelstellen met trekbalen, opnieuw aangebracht in 1924/25.

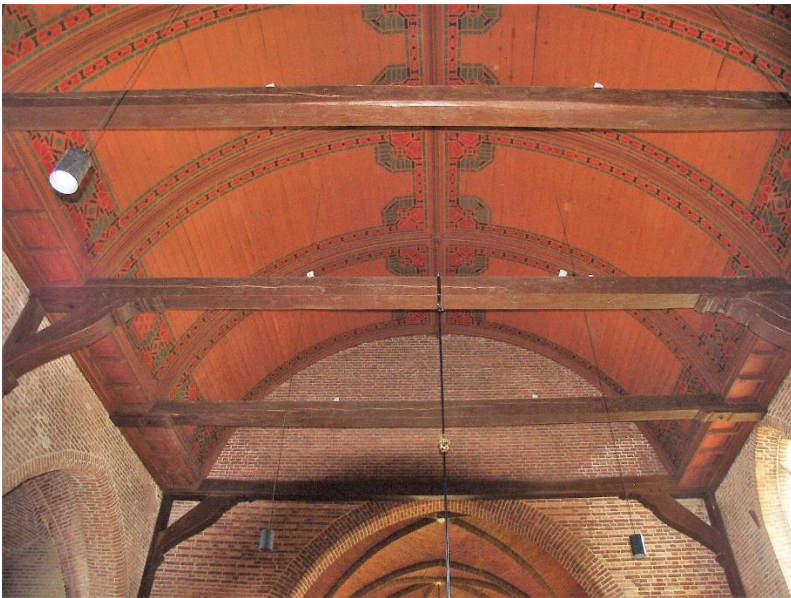

167. Benamingen onderdelen.

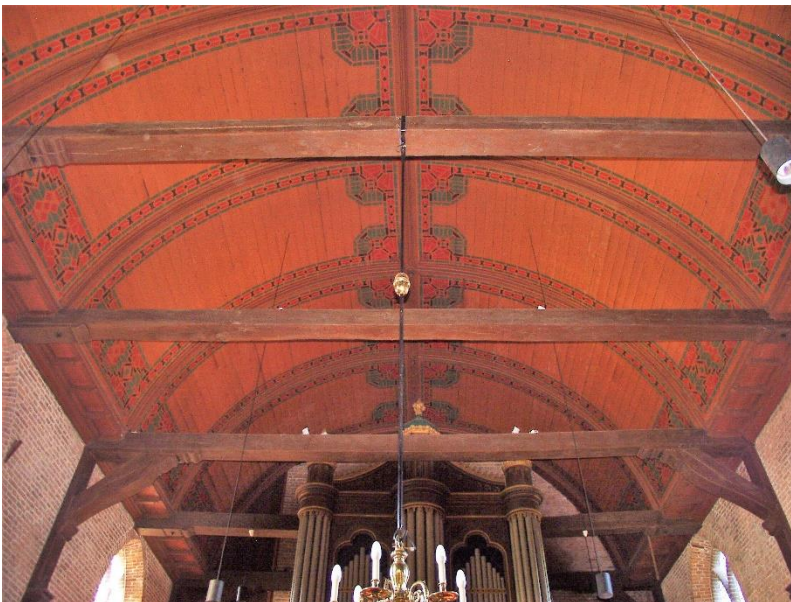

168. Console.

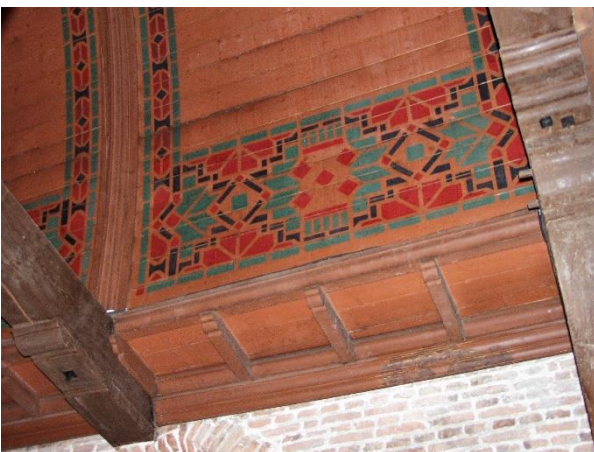

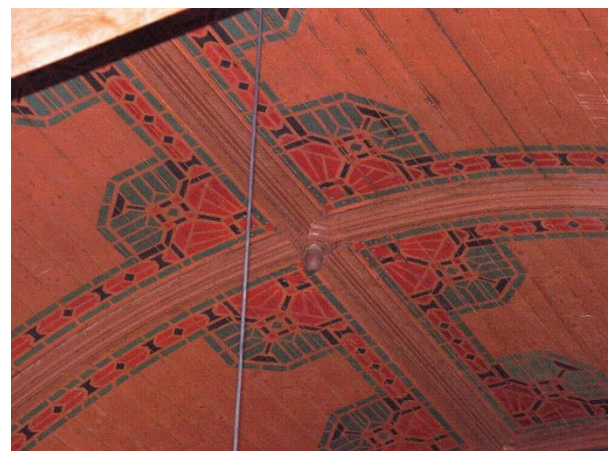
169.

170.

171. Gewelfbeschildering. L.A. Kortenhorst.

172. Gewelfbeschildering rondom de kruising van gewelfhout en naald, met houten eikel in het midden.

Triomfboog

Schip en koor worden gescheiden door de hoge spitsbogige triomfboog (173). Deze behoort tot dezelfde bouwfase als het koor, waarmee het de steenformaat en tienlagenmaat deelt (24/26 x 11/13 x 5/6,2 cm, tienlagenmaten 70 - 73 cm). De muurdikte bedraagt 56 cm. De boog heeft een anderhalfsteens rollaag en afgeschuinde dagkanten (174).

Ter weerszijde van de boog zijn tot een hoogte van 4.80 m. klampmuren aangebracht. Steenmaat en tienlagenmaat wijken af, namelijk 22/23 x 10/11,5 x 4,5/5, tienlagenmaat 64/66 cm.

In de linker klampmuur bevindt zich vrijwel onder de boog van de kapel een diepe spaarnis (176) vermoedelijk bedoeld voor een heiligenbeeld.

Het muurgedeelte tussen de klampmuren tot even boven de trek balk is sterk gerestaureerd, het gedeelte daarboven werd opnieuw opgetrokken.

Batingekapel

De Batingekapel is uitgebouwd aan de noordkant van het schip en is daar naartoe geopend middels een spitsboog van bijna 7 m. hoogte. Deze bezit een steens rollaag en afgeschuinde dagkanten.

Het is een enigszins onregelmatige ruimte, de oostgevel is 20 cm langer dan de westgevel.

Het is de enige ruimte in de kerk waar de muren tot ca. 3,25 m hoogte zijn gestuukt. In de wetsgevel bevindt zich een gepleisterde boognis met een vergelijkbare vorm als de exemplaren in het schip. Hier bevond zich vroeger een doorgang naar buiten (182, 183).

De ruimte wordt overdekt door een kruisribgewelf, dat bij de brand behouden bleef. Het bestaat geheel uit baksteen (180). Bij de geboorten zijn van baksteen ornamentjes gemaakt (181). Een sluitsteen ontbreekt.

Koor

Ook het koor bestaat sinds 1924/25 geheel uit schoon metselwerk. Hierdoor is zichtbaar dat de onderste vier metsellagen uit kloostermoppen bestaan met afmetingen van 30/32 x 14/15 x 7/8,5 cm. (190 - 195). Doordat slechts een kleine

rand zichtbaar is, onderbroken door nissen, valt het metselverband niet goed uit te maken.

Erboven is het formaat veel kleiner: 24/26 x 11/13 x 5/6,2, cm. De boognissen worden reeds ingezet met de grote moppen, waarna ze onderin verhoogd zijn met de kleinere steen.

Er zijn in totaal zeven van deze nissen. Ze zijn allen in het bezit van een gedrukte korfboog met een steens rollaag. Alleen de middelste nis heeft een segmentboog (186 - 189). De nissen in het koortravee zijn breder (ca. 2,80 m.) dan die in de koorsluiting (ca. 1,75 - 2,25 m.).

In de smallere boog aan de zuidzijde is de koorentree aangebracht. Deze heeft een zware, opgeklampte eiken strokendeur met asymmetrisch gezwaluwstaarte dwarsklampen, tussenklampen en stijlen (199). De deur bezit een klinkstel, twee smeedijzeren grendels en versierde smeedijzeren gehengen welke aan duimen in de muur zijn opgehangen.

Tussen de eerst twee nissen aan de noordzijde is in de gevel een wapenstein aangebracht (zie verder pag. 138).

Boven de bogen, onder de afzaten van de vensters is net als in het schip een bakstenen lijst uitgekraagd (200).

De koortravee wordt gesloten met een kruisribgewelf en de koorsluiting met een straalgewelf met hoogtes van ca. 8.30 m. Na de brand bleven alleen de aanzetten behouden (213). De gewelven werden grotendeels opnieuw opgetrokken, De ribben in een donkere baksteen de gewelfvlakken in een oranjerode steen (210).

De geboorten van de gewelven worden gedragen door een achttal zeer fraai gebeeldhouwde kraagstenen van Bentheimer zandsteen (201 - 209). Zes van de stenen tonen menselijke hoofden, twee bezitten figuurtjes ten voeten uit. Ook in de sluitsteen (of gewelfsleutel) van het gewelf in de koortravee is een gezicht aangebracht (212). De sluitsteen van de koorsluiting is onversierd (211). (Zie verder op pag.133).

In het midden van de ruimte hangt een grote koperen (messing) kroonluchter.

173. Triomfboog met ter weerszijde 'klampmuren' (omkaderd).

174. Rechts de triomfboog, links de klampmuur. Beide hebben afgeschuinde dagkanten.

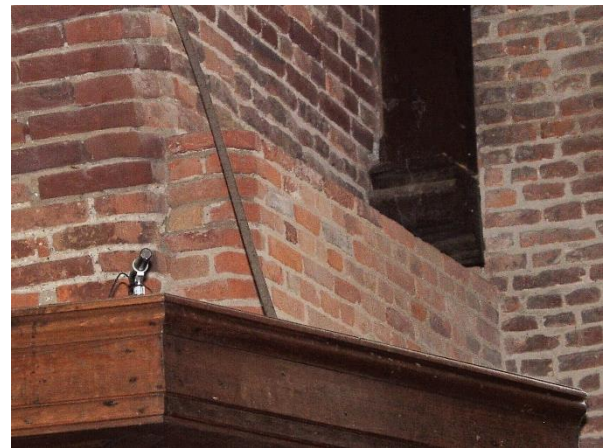
175. De boogaanzet gaat schuil achter de klampmuur.

176. Achter deze spaarnis zit een tweede spaarnis.

177. Voet triomfboog/ klampmuur zuidzijde.

178. De klampmuren lijken 'zomaar' op te houden onder de muurstijlen.

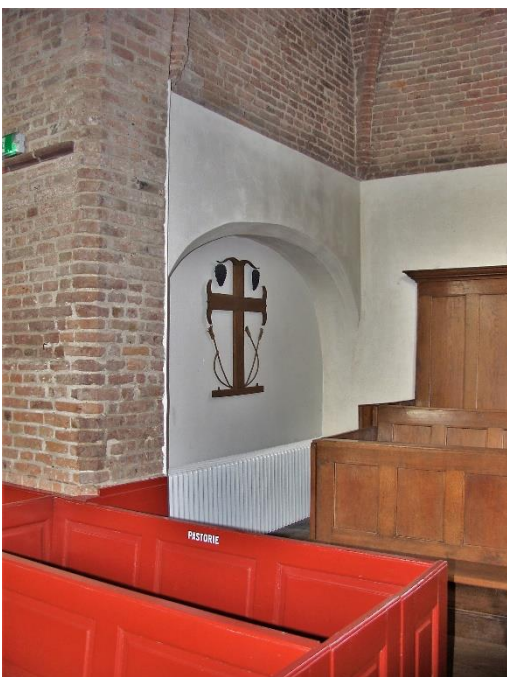
179. Batingekapel.

180.

181. Geprofileerde
bakstenen gewelfaanzet.

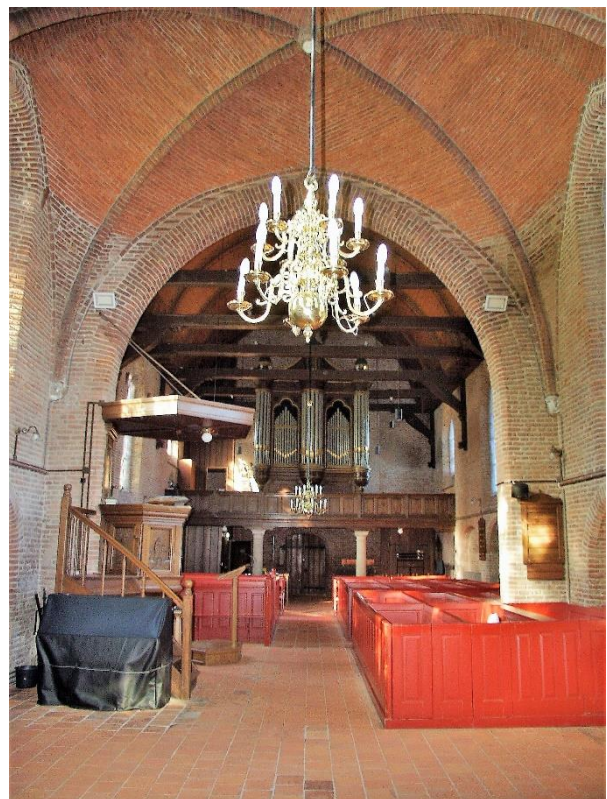

182 – 183. In de boognis bevond zich een deurvenster naar het voorportaalje.

184.

185.

186. Het koor was geheel bepleisterd. In de nissen zijn geblakerde houten regels zichtbaar, ook aan de korte zijden. Het doet vermoeden dat hier een houten wandbeschoot was of dat de nissen zijn gebruikt als banken. Ook in de katholieke periode werden ze gebruikt als zitplaatsen. Links de turfkachel.

187. Koor noordzijde.

188. Koor oostzijde.

189. Koor zuidzijde.

190 - 195. De onderste lagen metselwerk van het koor en triomfboog bestaan uit kloostermoppen met formaten van ca. 30/32 x 14/15 x 7/8,5 cm. De nissen zijn opgehoogd met kleinere stenen.

196 - 197. Van de voormalige middeleeuwse doorgang naar de sacristie (foto rechts) is niets meer zichtbaar, hier is in 1924/25 de boognis 'hersteld'.

199. In tegenstelling tot het in 1924/25 aangebrachte pseudo-gotische deurvenster is de nis waarbinnen deze is aangebracht wel oorspronkelijk.

198. De middelste boognis bezit als enige een segmentboog in plaats van een gedrukte korfboog.

200. Bakstenen lijst

201. Marcus of Johan jr.?

202. Johannes of Roelof?

203. Mattheus of Hendrick?

204. Lucas of Coenraad?

205. Sint-Catharina of bedelares?

206. Sint-Maarten of gulle geveer?

207. Maria of Hadewich?

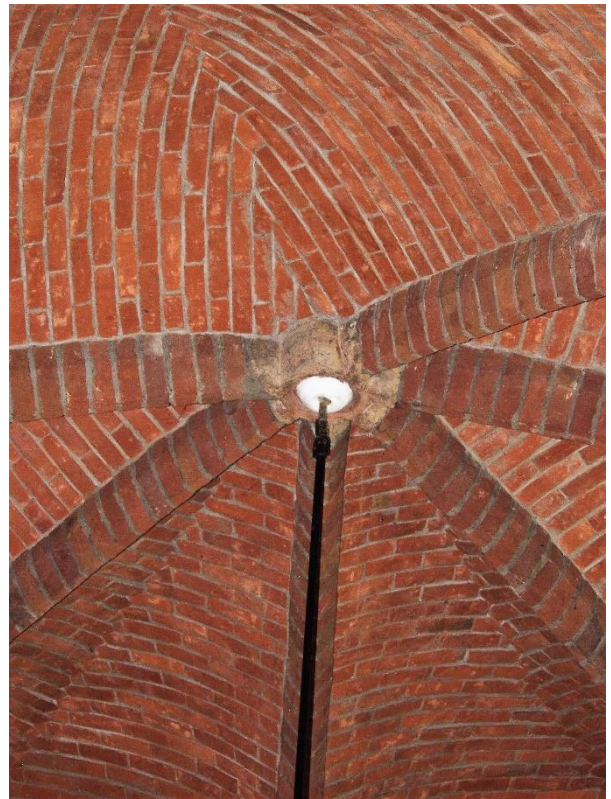
208 – 209. Een zeer gehavende Jozef of Johan sr.?

(foto: kerkeninbeeld.nl)

210. Koorgewelf.

211. Sluitsteen straalgewelf

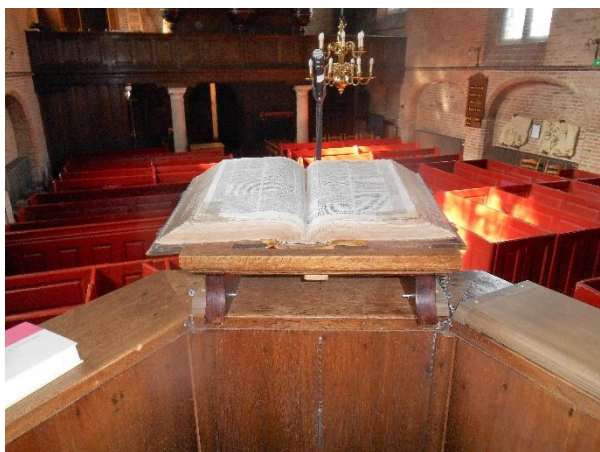

212. Sluitsteen (gewelfsleutel) met gezicht monnik boven koortravee.

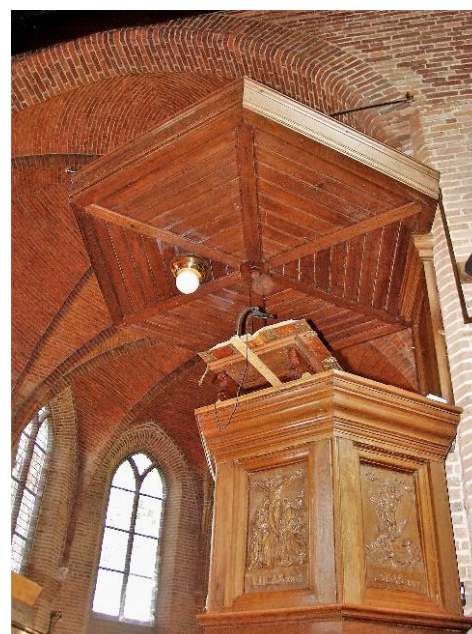

213. De oude gedeelten van het gewelf zijn herkenbaar aan de lichtere steenkleur.

214.

215.

216. Abraham met Isaac.

217.

Kansel en kerkbanken

De eikenhouten kansel met klankbord dateert uit 1924/1925 en werd vervaardigd door J. Bakker. Het geheel staat iets scheef tegen de zuidelijke stijl van de triomfboog. Zoals gebruikelijk is de vorm zeshoekig (215). Een eikenhouten trapje geeft toegang tot de kansel (217).

De preekstoel heeft lijstwerk met holle-, bolle- en olijfvormen. Aan de vijf zichtbare zijden bevinden zich panelen met gesneden Bijbelse voorstellingen van Roelfien Marissen. Op het toegangsdeurtje zien we Adam en Eva met de

slang en de tekst GENES III, vervolgens: Abraham die met Isaak de berg oploopt, GENES XXIII⁵⁹; de engel die aan de herders de geboorte van Jezus verkondigt LUCAS II; de kruisiging van Jezus, LUCAS XXIII en de ten hemelvaart van Jezus LUCAS XXIV.

De vaste kerkbanken zijn in regelmatige blokken geplaatst, die deels in de lengterichting, deels in de breedterichting zijn opgesteld. De vloeren zijn iets verhoogd. Het materiaal is grenenhouw. De buitenste schotten, die de blokken onderling

scheiden, bestaan uit stijlen en regels met verticale panelen, voorzien van een schuine bossing. De onderzijden van de banken en de rugleuningen bezitten horizontale panelen. De banken kunnen worden betreden door paneeldeurtjes aan het uiteinden van de rijen (220).

Aan de rechterzijde, rondom de dooptuin, is het bankenblok minder regelmatig, met zitplaatsen in twee richtingen. Enkele schotten zijn hier hoger en bezitten een knopversiering op de hoeken.

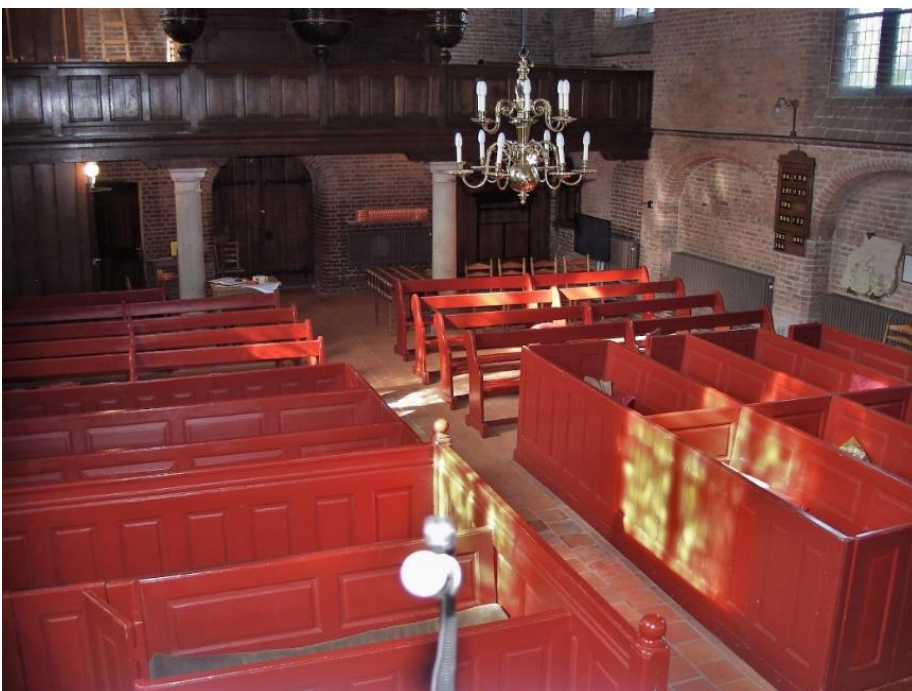
Tegenwoordig zijn de banken egaal roodgeverfd, maar oude foto's laten zien dat de panelen ooit meerdere kleuren bezaten (222).

De losse banken zijn zeer eenvoudig van opzet (221). De zijschotten en het middenschot zijn voorzien van een afgeronde bovenkant.

De herenbank in de Batingekapel is gemaakt van eikenhout (223, 224). Hij staat op een getrapte houten verhoging. Het achterschot is hoog opgetrokken en voorzien van een lijst. Ook deze bank bezit panelen, maar zonder bossing.

218.

219.

220

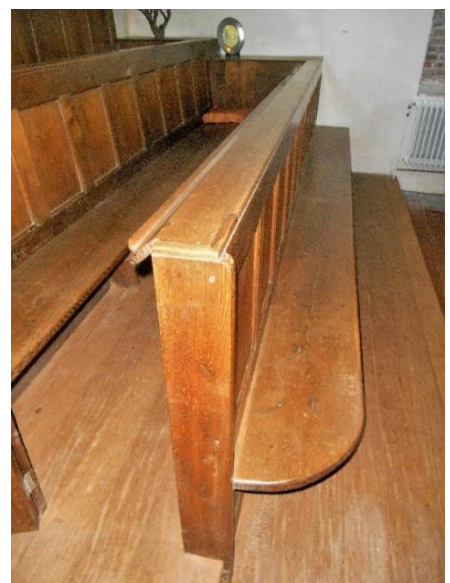
221.

222. De banken hadden ooit lichtere panelen.

223 - 224. De Oldengaerdn's Bank.

Dak

Het dak boven het gewelf is te bereiken via een 'trapje' dat over de ronding van het gewelf is aangebracht (225).

Het rechte gedeelte van het dak bestaat uit naaldhouten gespannen, die aan beide zijden steunen op de in de dikke kerkmuren gelegde buitenste muurplaat. Aan de voet worden ze versterkt door een korte extra stijl, de standzoon en een dwarsverbinding, het blokkeel (227). Deze zijn onderling verbonden door de binnenste muurplaat.

Halverwege worden de spannen over de gehele lengte van het dak verbonden door een gording. Boven het gewelf bezitten ze vervolgens een dwarsverbinding (roosterhout of hanenbalk) voorzien van schoren (226). Er zijn negen zwaarder uitgevoerde spannen (zeven boven het schip en twee boven het koor). Deze hebben een nokstijl met diagonale schoren (228, 229). Bovenin bevindt zich een tweede gording en zijn de spannen nogmaals met hanenbalken verbonden. Helemaal bovenin zit een nokgording.

Het polygone dak boven de koorsluiting wordt gedragen door daksporen met standzonen en blokeels (230, 233). Veel onderdelen zijn nog 'ouderwets' met pen-en-gatverbindingen bevestigd.

Vanaf de zolder is een goed zicht op de bovenkant van de gewelven. Op veel plaatsen zijn de muren nog geblakerd (233). Ook zijn er aftekeningen van de oude gewelven in het metselwerk te zien.

226. Rij hanenbalken boven het tongewelf.

225. Het trapgat.

227. Kapvoet met gespannen, voorzien van een standzoon en blokkeel, opgelegd op de binnenste muurplaat.

228 – 229. Constructie boven het schip en de koortravee.

230. Constructie boven de koorsluiting

231. Dakvenstertje.

232. Brok metselwerk boven triomfboog.

233. Boven de koorgewelven zijn nog de geblakerde muren te zien.

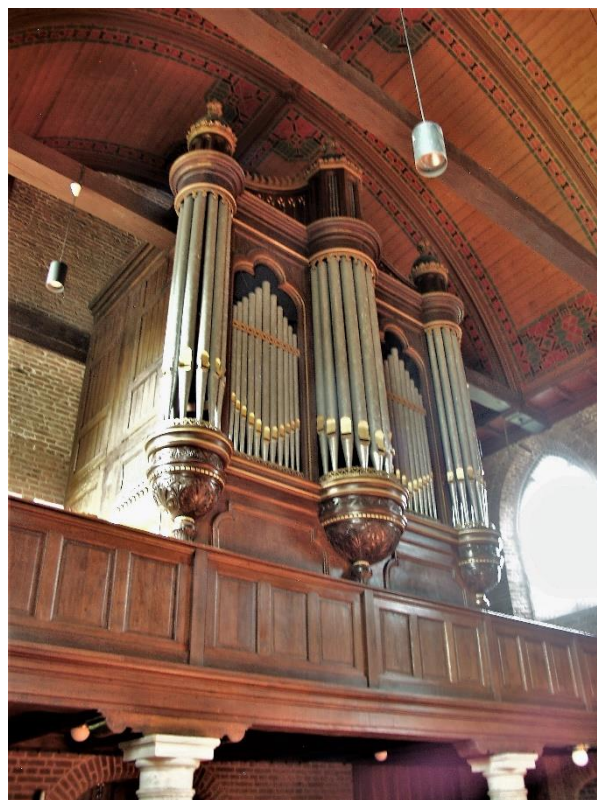
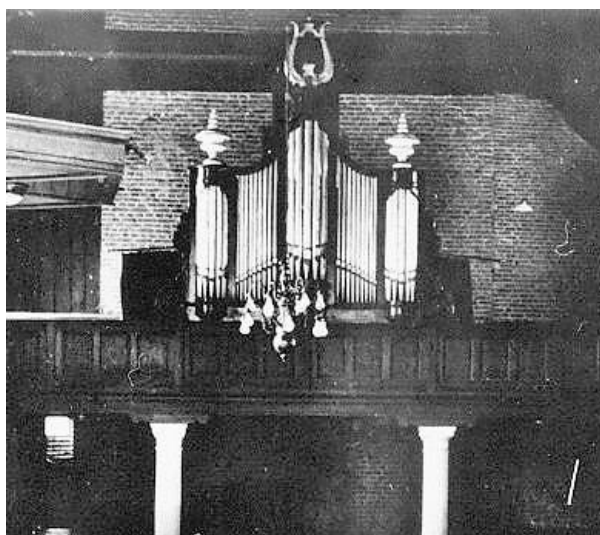

Orgel

Het orgel is afkomstig uit de doopsgezinde Paleiskerk in Den Haag en werd in 1965 door orgelbouwer J. Sloof naar Dwingeloo overgeplaatst. Het instrument werd vervaardigd door de Leidse orgelbouwer Jan van Gelder en dateert uit 1886. De orgelkas is ontworpen door de architect van de Paleiskerk, Klaas Stoffels. Net als bij de kerk zelf, paste hij een eclectische stijl toe, met elementen uit de gotiek, romaanse stijl en renaissance. Het driepasmotief in het orgelfront komt terug in de neogotische traceringen van de kerkvensters (238). Het orgel heeft 16 registers (pijpenseries), twee manualen (toetsenborden) en een vrij pedaal.⁶⁰ Het werd na een gefaseerde restauratie vanaf 1998 door Mense Ruiter, in 2010 weer in gebruik genomen.

Het instrument verving het 'rein-pneumatisch' orgel dat in 1924/25 werd geleverd door de firma Spiering uit Dordrecht (236). Bij dit type orgels wordt geen mechaniek gebruikt om de pijpen te laten klinken en de registers te bedienen, maar lucht getransporteerd door loden leidingen, waarbij de luchtstroom kan worden gereguleerd door middel van membranen. Destijds een modern systeem, dat blijkbaar toch niet voldeed.

Dit orgel kwam in de plaats van het in 1923 verbrande orgel uit 1888, dat werd vervaardigd door de orgelbouwers Van Oeckelen uit Glimmen. Dit instrument verving op zijn beurt het orgel dat in 1665 door Rutger van den Boetzelaer en Bathina van Lohn aan de kerk werd geschonken (zie pag. 23). Mogelijk ging daar een nog ouder orgel aan vooraf.

234.

235.

236. Het rein-pneumatische orgel. (Foto: kerkinbeeld.nl)

237. Het orgel nog op z'n oude stek.
(Foto: kerkinbeeld.nl)

238. De paleiskerk in Den Haag.
(Foto: rijksmonumenten.nl)

2.3 Bouwhistorische beschrijving exterieur toren

Het grondplan van de toren bedraagt (exclusief de plint) ongeveer 5,90 x 5,75 m. De toren bezit drie geledingen maar telt vier bouwlagen met daarboven nog de spits. De eerste, zeer hoge geleding reikt tot ca. 9,95 m, de tweede tot ca. 15,50 m en de derde tot ca. 20,80 m.

De geledingen worden gescheiden door waterlijsten van natuursteen en baksteen. De gevels verspringen daarboven een fractie, zodat de maten van de bovenste geleding ca. 5,75 x 5,60 bedragen.

Metselwerk

De torenmuren hebben een dikte van 1,28 m op begane grondniveau en 1,34 m op maaiveldniveau. Boven de eerste waterlijst, dus bijna halverwege, neemt de dikte aan de binnenkant met circa 26 cm (een steen) af.

De toren vertoont verschillende faseringen in het metselwerk, die binnen en buiten overigens niet altijd gelijk op gaan. Zo is halverwege de onderste geleding, ter hoogte van de eerste verdieping, buiten een zeer duidelijke grens in het metselwerk waarneembaar (248). Onder deze grens bezitten de bakstenen een omvang van ca. 25/27 x 12/13 x 6 cm en de tienlagenmaat bedraagt 72/73 cm. Erboven zijn de stenen duidelijk iets dunner en de voegen relatief dik. De steenmaten konden hier niet exact worden genomen, maar de tienlagenmaat zal er niet meer dan 69 cm bedragen. Binnen is hiervan niets te merken. De tienlagenmaten zijn op de eerste verdieping juist groter, namelijk 76 cm.

Het metselverband bestaat in grote lijnen uit staand verband, met hier en daar een regel kruisverband. In de hoekoplossingen zijn klezoren toegepast (253).

Bij de tweede geleding (en tweede verdieping) loopt de tienlagenmaat bij een iets groter steenformaat (25/27,5 x 12,5/13 x 6/7 cm) nog verder op naar 78/79 cm. Het metselverband is zeer onregelmatig (wild verband). De gebruikte baksteen is oranje van kleur, wat vooral binnen goed te zien is. In de bovenste meter van deze

geleding zijn veel kleinere dieprode stenen gebruikt van 22/24 x 10/10,5 x 4,5/5,5 cm. De tienlagenmaat bedraagt hier ca. 67/70 cm.

Dit formaat lijkt zich in gedeeltes van de derde geleding voort te zetten. Het metselwerk vertoont hier echter zeer veel inboetingen. Daardoor valt moeilijk de aard van het originele werk te achterhalen, ook al omdat het metselwerk aan de binnenzijde door bepleistering geheel aan het zicht wordt onttrokken. Aan de zuidzijde is de derde geleding zwaar beschadigd geraakt bij de ramp in 1630. Een flink deel van de gevel is hier ingeboet met stenen van het formaat 22 x 11,5 x 4 cm. (267). Opvallend is verder het voorkomen van een koppenverband op diverse plaatsen met afmetingen van 13 x 6 cm en een tienlagenmaat van 72 (268). De toren telt verschillende niet meer functionerende muurankers, waaronder een achttal zeer grote in de vorm van een X (278).

Vensters

Het deurvenster is een bescheiden opening voorzien van een segmentboog en afgeschuinde dagkanten (244, 245). Erboven bevindt zich een gotisch blindvenster met vorktracering. In zijn huidige vorm dateert deze uit 1891 en 1963 (240, 243). De eerste geleding bevat op de begane grond en eerste verdieping kleine vensters met een getrapte bovenkant (249 - 252).

De tweede geleding vertoont aan drie zijden hoge blinde vensters met gotische vorktraceringen. Alleen ter weerszijde van de montants zijn smalle venstertjes aangebracht.

De vier spitsbogige galmgaten in de bovenste geleding zijn eveneens voorzien van gotische vorktraceringen. Rond alle gotische vensters zijn onregelmatigheden en/of kleurverschillen in het metselwerk zichtbaar (271, 272, 276).

Spits

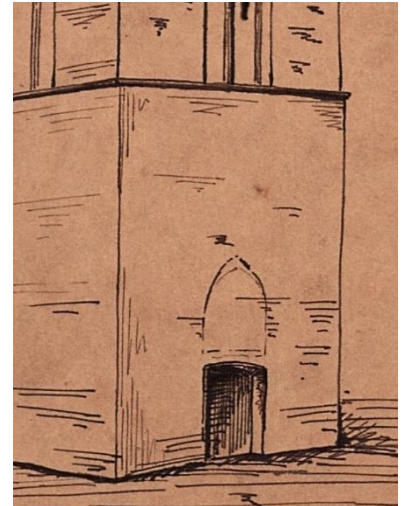
De toren bezit een achthoekige spits met holle schoten (ofwel een 'hol ingesnoerde' spits) en een forse ui- of peerbekroning. De spits is leigedekt (Rijndekking). De hoogte bedraagt ongeveer 12,50 m. exclusief torenkruis en haan. De totale hoogte van de toren is dus vrijwel net zo groot als de totale lengte van de kerk (33 m.)

Toren eerste geleding

239. Eerste geleding westgevel.

240 - 243. De van tracteringen voorziene spitsboognis boven de torenentree is verre van authentiek. De tekening en foto uit 1889 tonen slechts een booglijn in het metselwerk, zonder of met slechts een zeer ondiepe nis. In 1889 werd hier een venster van gemaakt met varktracering, afzaat en glas-in-loodramen. In een mislukte poging de oude situatie terug te brengen werd in 1963 het venster gedicht.

244. Detail plint.

245 Dagkant segmentboog.

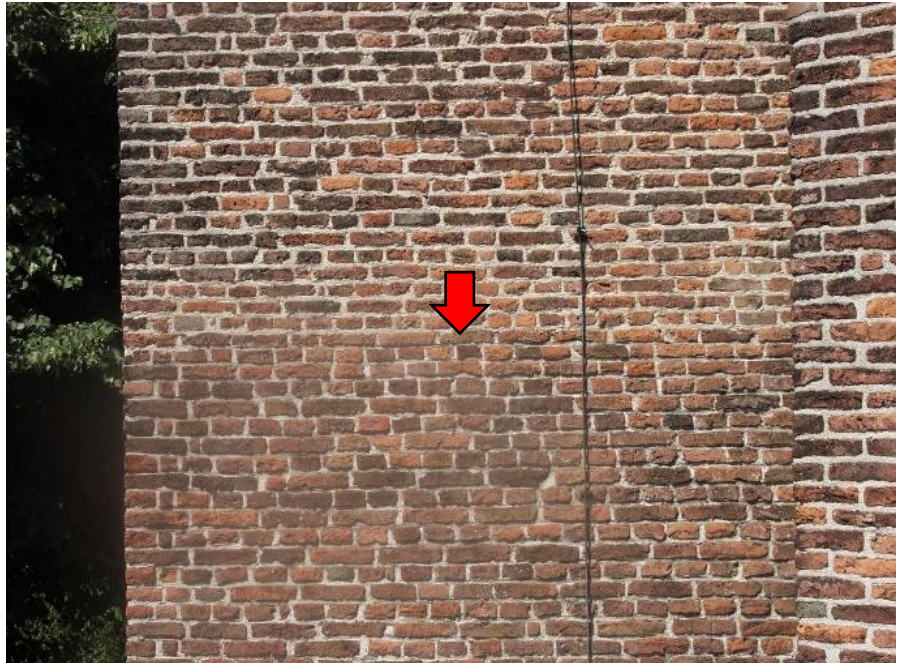

246. Eerste geleding zuidgevel.

247. Eerste geleding noordgevel.

248 Ongeveer halverwege de eerste geleding vertoont het metselwerk een duidelijke grens.

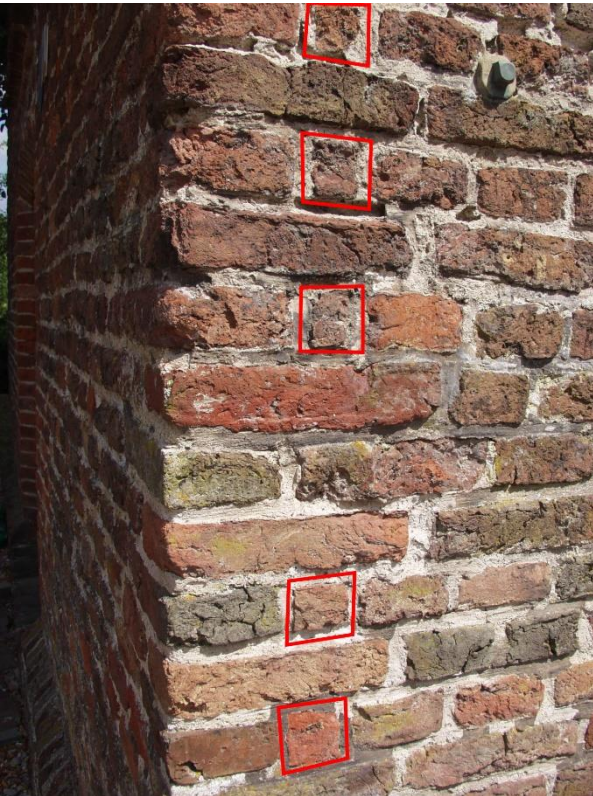

249 - 250. Venstertjes eerste geleding zuidzijde.

251 – 252. Venstertjes eerste geleding noordzijde.

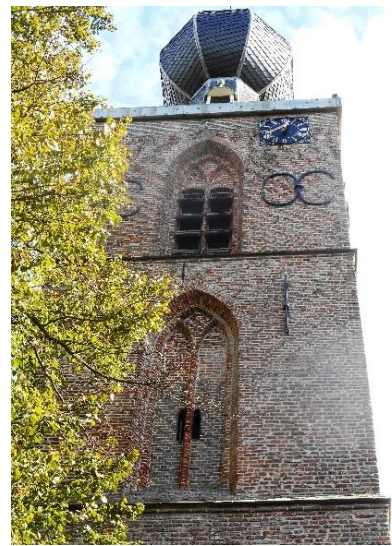
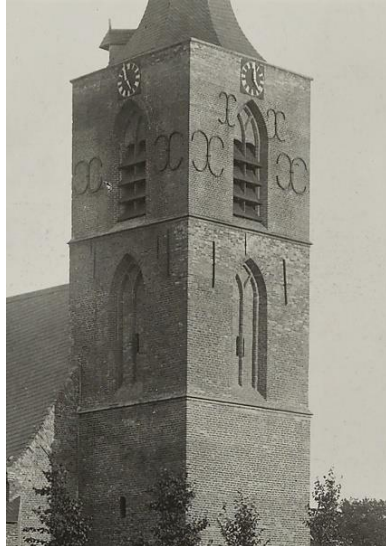

253. Klezootjes in hoekverbanden, eerste geleding zuidzijde.

254. Deze smeedijzeren beugel aan de noordzijde ziet er antiek uit maar was op foto's van kort na de brand nog afwezig. Mogelijk diende hij als ophangstelsel voor een tuinslang.

255 – 257. De tweede en derde geleding in 1889, ca 1925 en nu. Zoek de verschillen!

260. Dit 'gotische' galmgat kwam pas in 1891 in de plaats van een romaans venster.

258. Blinde venster tweede geleding westzijde.

259. Detail blinde venster westgevel. Reparatie in een machinale baksteen, mogelijk uit 1891.

261 - 262. Tweede geleding zuidgevel. De vlakken van het blinde venster waren in 1889 nog gestuukt. Let op de resten van pleisterwerk onder de afzaat

263. Detail waterlijst.

264. De afzaat in de nis markeert de plek van de vroegere muurtrap. Het dat van voor 1630 sloot er vlak onder aan.

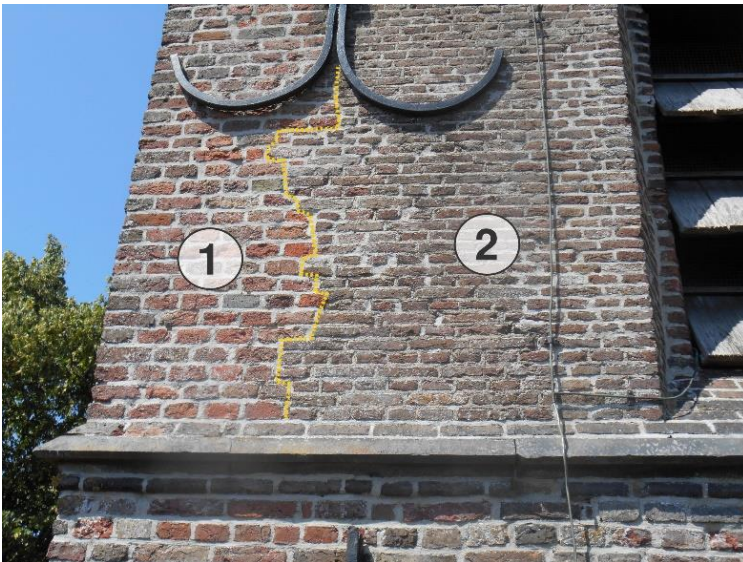

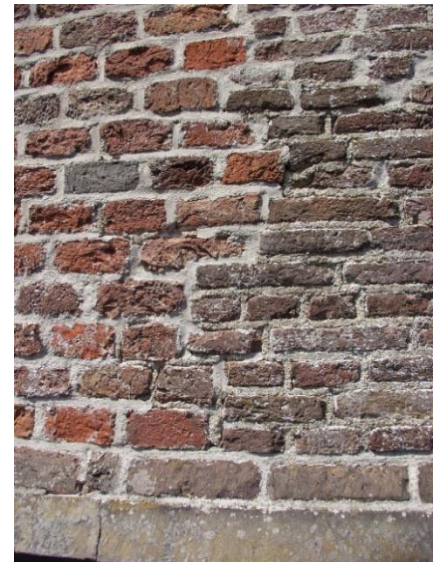
265. De bovenste geleding van de zuidgevel werd bij de ramp in 1630 het zwaarst beschadigd.

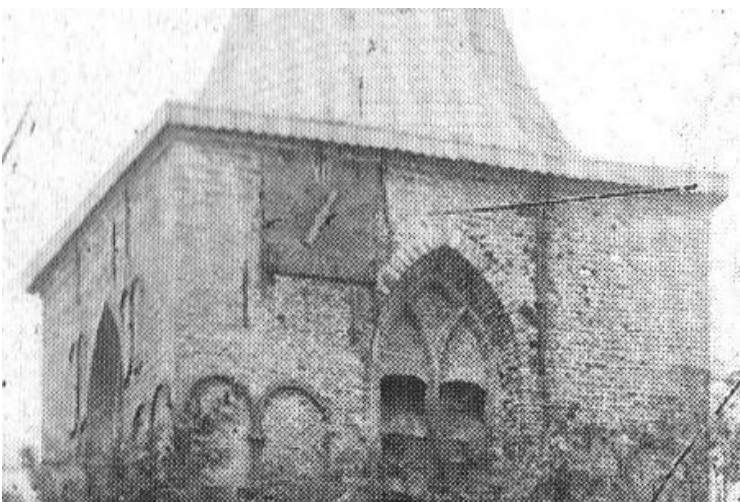
266. Natuurstenen waterlijst zuidzijde.

267. 1. Oude gevel. koppenverband. 2. Herstelwerk na ramp 1630, steenformaat 22 x 11,5 x 4

268. Detail van hetzelfde punt.

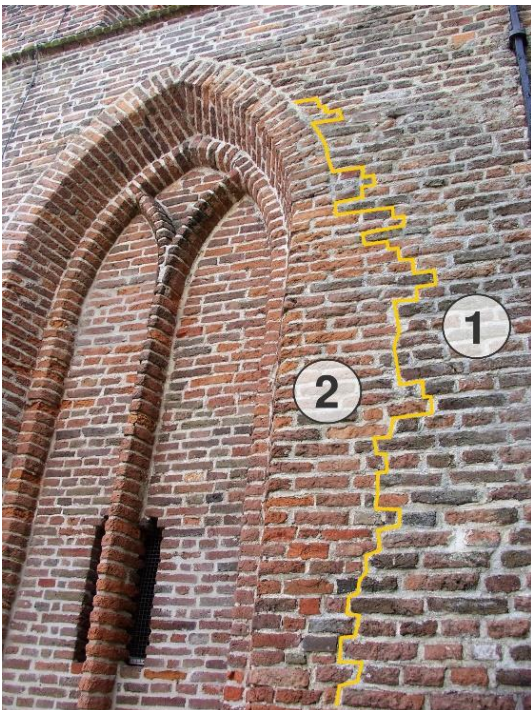

269. De bovenrand van de toren was voor 1923 van hangleien voorzien. Tegenwoordig is deze rand van lood. De wijzerplaat zit hier nog links van het galmgat. Na 1923 verhuisden de wijzerplaten naar het midden en sinds 1962 zitten ze rechts.

270,. Rondom alle gotische vensters en blindvensters zijn slordigheden en kleurverschillen in het metselwerk te zien. Vooral bij de vensters in de noordgevel is dit zeer duidelijk.

271. 1. Oude gevel. 2. Inboetingen in iets rodere steen.

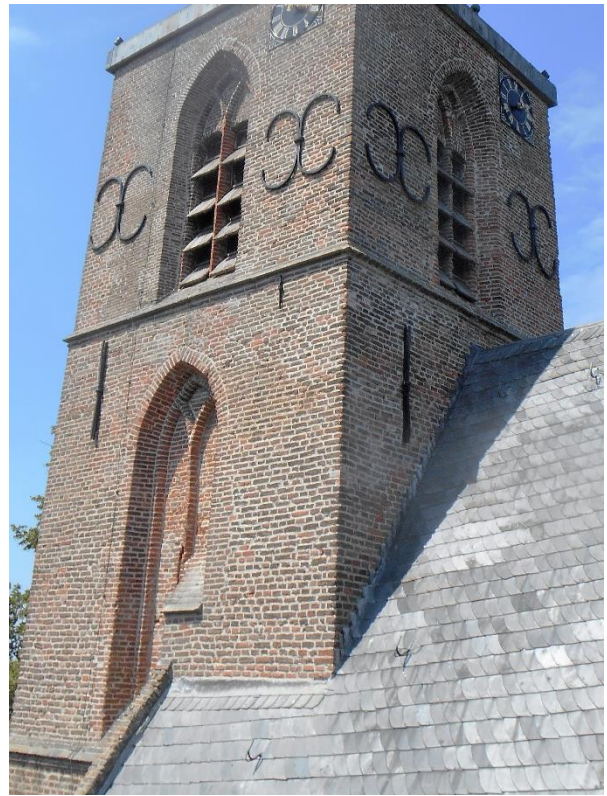

272. Slordigheden in voeg- en metselwerk rond de vensters.

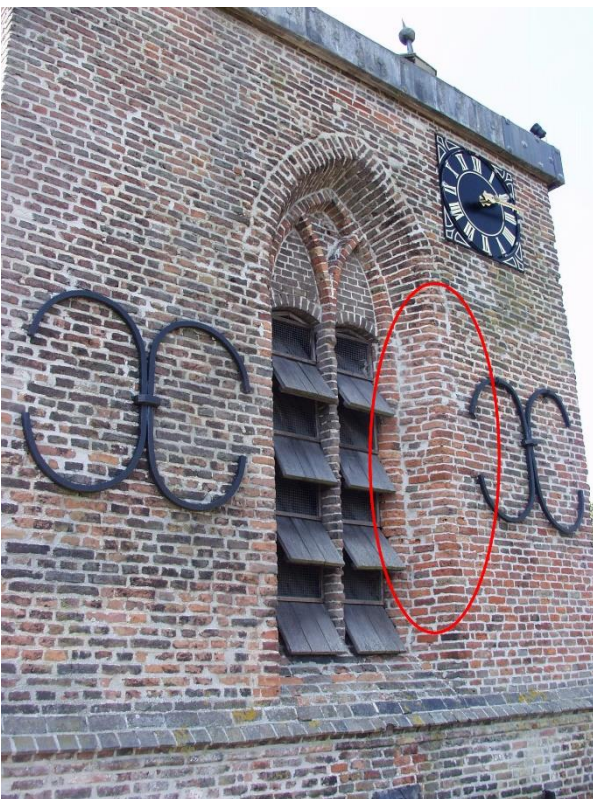

273. Noordgevel op grens tweede en derde geleding: grote verschillen in metselwerk, staand verband links, een soort koppenverband rechts.

274 - 275. Er zijn heel wat muurankers verdwenen sinds 1889. Let op de gestuukte aftekening van de hogere daklijn van voor 1630; een van de vele bouwsporen die bij de restauratie van 1924/25 werden weggepoetst. Ook werden de blinde vensters en muurvlakken in de galmgaten ontdaan van hun pleisterlaag.

276. Oostgevel. Ook hier aanpassingen rond venster galmgat.

277. Klok oostgevel.

278. Muuranker oostgevel.

279 - 280. De uienpits is inderdaad minder slank sinds de restauratie van 1924/25.

281

282.

Bouwhistorische beschrijving interieur toren

Algemeen

In 1923 brandde de toren geheel uit. Net als in de kerk dateert alles wat van hout is van na dat jaar. Net als elders werden de stucagen, voor zover aanwezig, bij de restauratie verwijderd. Maar op de begane grond en de hoogste verdieping werden ze nadien weer aangebracht.

Alle verdiepingvloeren zijn vervaardigd van een gewapend betonnen constructie (293, 300, 313, 317). Deze vloeren zijn wel op de oorspronkelijke verdiepingshoogtes aangebracht. De vertrekken op de begane grond en eerste verdieping meten ca 3,60 m. in het vierkant, de bovengelegen verdiepingen, ruim 4 m.

De verdiepingen zijn bereikbaar via steile houten laddertrappen, voorzien van een leuning.

Begane grond en eerste verdieping

De entree wordt gevormd door een hoge, diepe spitsboognis (283). De deur is weer een eiken strokendeur van hetzelfde type als bij de hoofdentree en de koorentree (284).

De toren bezat tot 1923 tevens een zeer hoge spitsbogige doorgang naar het schip (285). In 1924/25 werd dit karakteristieke element echter deze dichtgezet ten gunste van een veel lagere entree met een gedrukte segmentboog. Daarbij

werd bovendien de gehele torenvoet onder de orgelgalerij bekleed (of ingeboet) met de bekende restauratiesteen. Het venster heeft weer een stoere eiken strokendeur met gezwaluwstaarte dwarsklampen, tussenklampen en stijlen. Dit keer gaat het om een dubbele deur (286).

Een groot deel van de begane grondruimte wordt ingenomen door een in de tachtiger jaren gerealiseerd kamertje. Het is voorzien van een boarddeur (384). In de overgebleven ruimte leidt de steile trap naar de eerste verdieping.

Er zijn twee getrapte venstertjes (290 - 292) waarvan er een aan het zicht wordt onttrokken door de muur van het voorgenoemde kamertje.

Op de eerste verdieping bevinden zich twee vergelijkbare vensters. Onder de verdiepingvloer vertonen de gevels hier een 'verjonging' (ze worden een smaller).

Derde verdieping

Op de derde verdieping blijkt dat de gotische blindvensters van de buitengevel, aan de binnenkant romaanse rondboogvensters verhullen met maten van ca. 1,10 x 2,60 m. (301 - 308). Ook kwam op deze verdieping de muurtrap uit (zie pag. 64 en 71). Even boven de romaanse vensters, op ca. 3,60 m. hoogte verjongen de gevels een fractie. Daarboven is een kleiner steenformaat gebruikt en neemt de tienlagenmaat af van ca. 78 naar ca. 70 cm.

283 - 284.
Boognis
torentree.

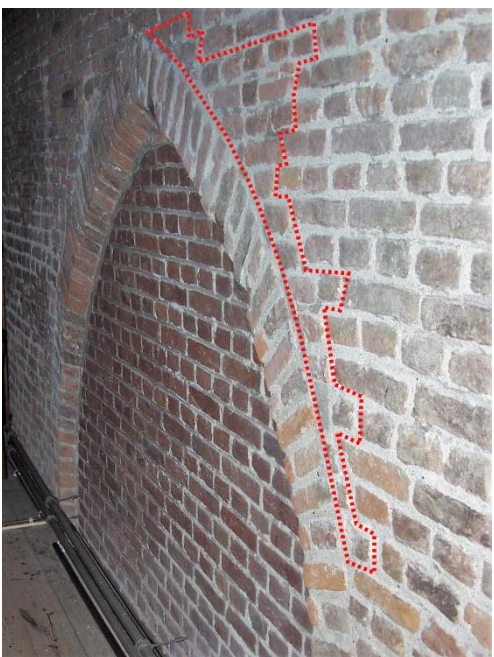
285. De spitsboog was in 1923 nog open, evenals het venster boven de entree.

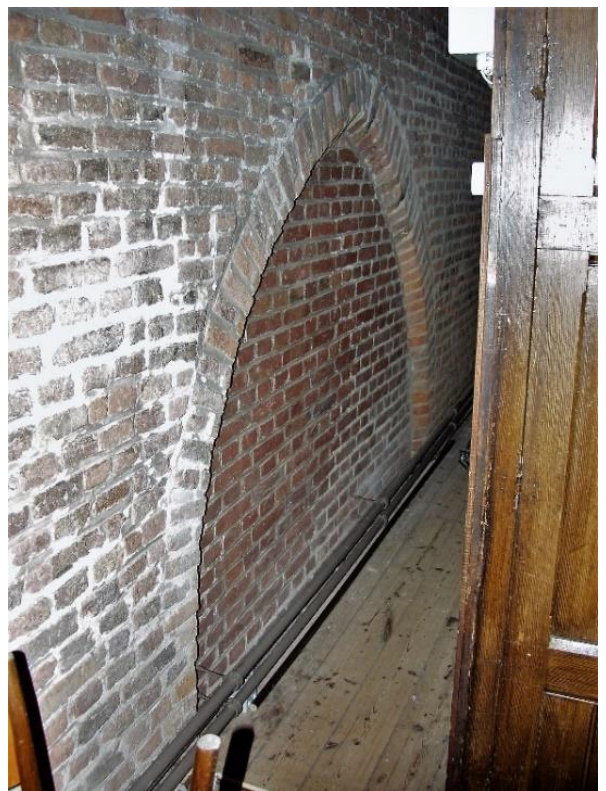
286. Nadien is de boog dichtgezet en werd deze pseudo-gotische entree gerealiseerd. Ook werd het torenlichaam bekleed met restauratiesteen.

287. De dichtgezette boog vanuit de toren.

289. De onregelmatigheden in het metselwerk rondom de boog verraden dat deze achteraf in de gevel van de toren werd aangebracht.

288. De dichtgezette boog vanaf de orgelgalerij.

290. Getrapt venster begane grond zuidzijde.

291. Houten laddertrap naar eerste verdieping.

292. Getrapt venster begane grond noordzijde.

293. Betonnen verdiepingsvloer gezien vanaf de begane grond.

294. Duidelijke taal...

295 - 296.
Haksporen van
onduidelijke
hoekmuurtjes. De
aftekeningen
staan ook op het
beton. Wat het
ook geweest is,
het dateerde dus
van na 1924.

297 – 298. Getrapt venster aan de zuidkant. Het wordt half bedekt door de westgevel van het schip.

299. Roetsporen van de grote brand bij de
verjonging onder de verdiepingvloer.

300. Betonnen verdiepingvloer gezien vanaf
de eerste verdieping.

301 - 302. De ogenschijnlijk volbloed-gotische vensters in de buitengevel, blijken binnen op de tweede verdieping romaanse rondbogen te bevatten. De vensters zijn slordig dichtgezet. Daarbinnen zijn kleine tweedelige vensters aangebracht rond montant van de blindvensters.

303. Het westelijke venster, dichtgezet met stenen van 22,5 x 10,5 x 5,5 cm.

304. Het noordelijke venster, dichtgezet met stenen van 23 x 11,5 x 4 cm.

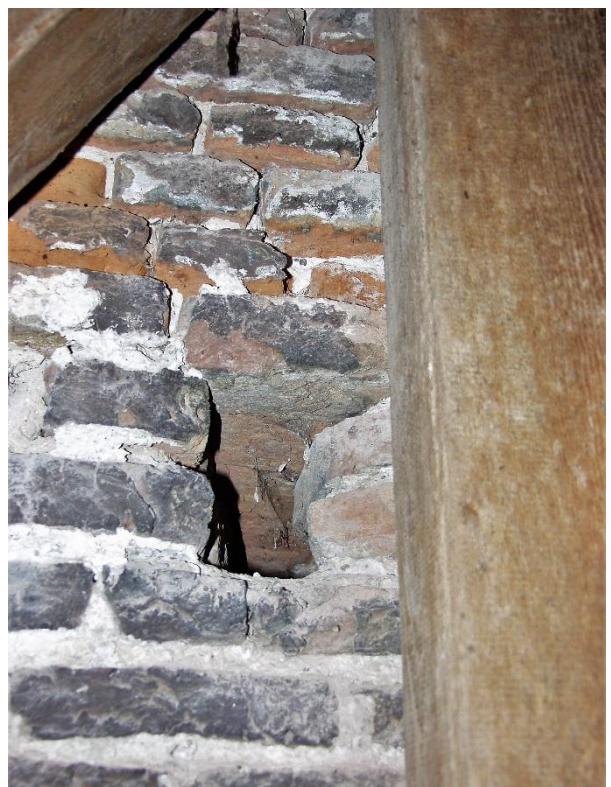

305 - 306. Dichtgezet romaans venster in de oostgevel van de tweede torenverdieping en aan de andere kant, vlak onder het dak. Voor de dichtzetting zijn vormbakstenen gebruikt van 21,5 x 10 x 5,5 cm.

307. Bodem venster.

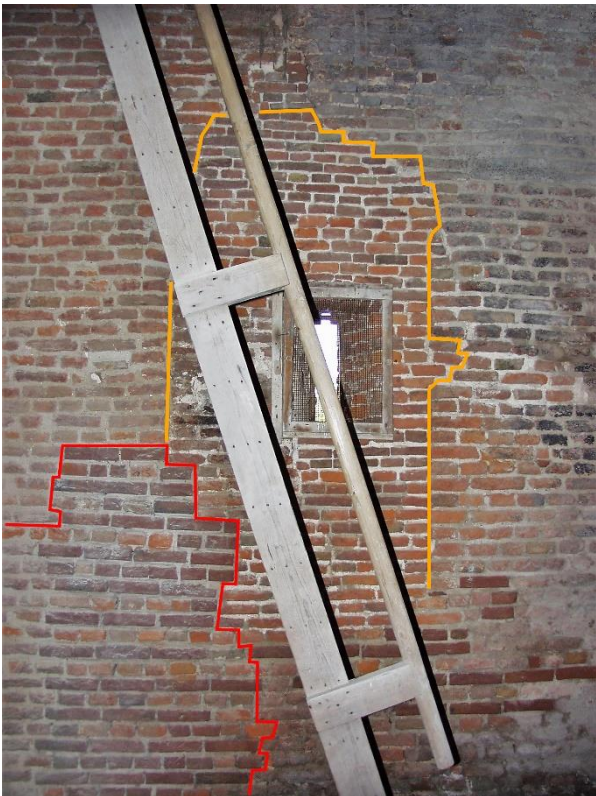

309. Vlak onder de nok van het kerkdak is een kortelinggat (steigergat) in de gevel van de toren zichtbaar.

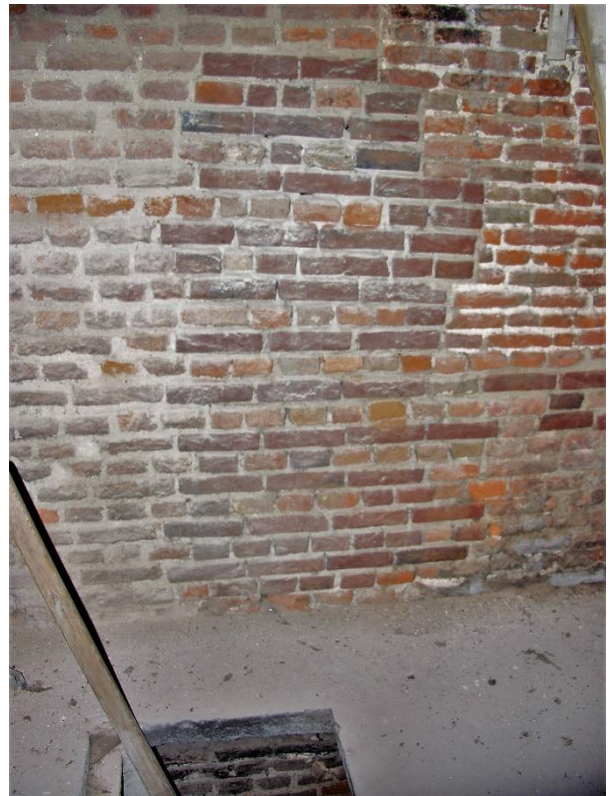

308. De metselwijze van de boog, wijst op een gemetseld raamwerk zoals op pag. XX.

310. Geel de contouren van het zuidelijke boogvenster, rood de dichtgezette muurtrap.

311. Detail dichtgezette doorgang muurtrap.

312. Fasegrens tweede verdieping.

313. Betonnen verdiepingvloer gezien vanaf de tweede verdieping.

314. Bovenkant noordelijke galmgat.

Derde torenverdieping

In deze ruimte is het metselwerk geheel bedekt met cementpleister. Van de ongetwijfeld aanwezige bouwsporen rondom de korfbogige galmgaten is dus niets te zien. De galmgaten zijn voorzien van eikenhouten galmboarden (314). De betonnen zoldering is zwaarder uitgevoerd dan bij de ondergelegen ruimtes (317).

De stalen klokkenstoel dateert net als de drie klokken uit 1960. Twee van de klokken zijn aan de rand versierd met gotische bladmotieven. De kleinste is versierd met musicerende engeltjes. Het randopschrift op de grote klok luidt: ⁶¹

* Ik zing met blijden toon van God de vader en Jezus de zoon * B. Eijsbouts Asten me fecit A.D. 1960. Geert van Wou ter eer *

Midden op de klok staat:

*'Toen Dwingeloo werd bestuurd door Mr. W.W. Hopperus Buma * burgemeester
J. Bijker en L. Hessels * wethouders
W. Jaasma * secretaris
Kwamen onze stemmen topt leven en hebben wij
het Te Deum aangeheven'*

Op de middelste klok staat:

** Och Dwingeloo let op uw zaak dient de Heer
naast uw vermaak *
* B. Eijsbouts Asten me fecit A.D. 1960. Johannes
van Bomen ter ere **

Op de kleinste klok staat:

** Ik luid voor kinderen in leven en dood, o God,
Uw barmhartigheid zij groot *
* B. Eijsbouts Asten me fecit A.D. 1960 **

315. Westelijke galmgat.

316. De grote klok.

317. Betonnen vloer van de torenspits, gezien vanaf de derde verdieping.

Torenspits

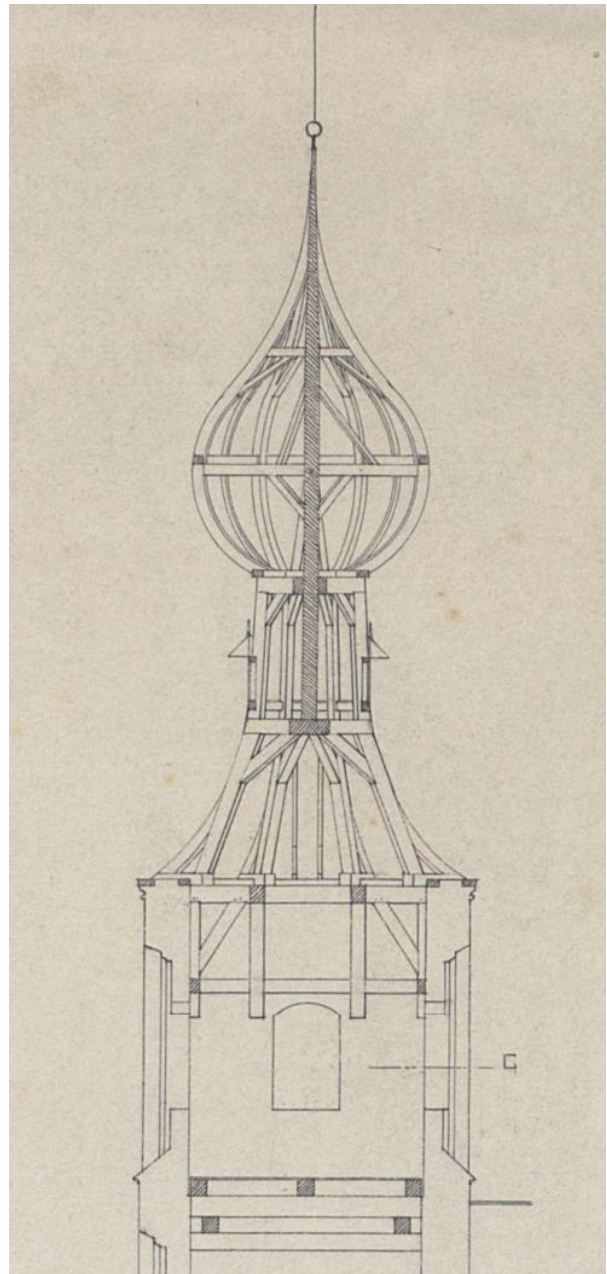
Voor de grote brand rustte de spits op een stevig in de muren verankerd dubbel balkenkruis, gestut door korbbeelstellen, alles van stevig eikenhout (318). Bij de restauratie werd er echter voor gekozen de steunconstructie niet van hout maar van gewapend beton te vervaardigen.

In 1951 werden bovendien de muurplaten vervangen door een achtkantige betonnen basis (319). De spits is vervolgens opgebouwd rondom een houten, maar mogelijk ook van staal of gewapend beton vervaardigde verticale koningsstijl (bij torens meestal 'makelaar' genoemd). Deze stijl is bekleed met dikke grenen delen, zodat de indruk ontstaat dat we met een dikke houten balk te maken hebben. Ze worden bijeengehouden met metalen beugels (319).

Een opbouw met naaldhouten schaargebinten en daartussen gelegen sporen of 'aanlopers' (321) draagt het eerste tafelment met een stervormige balkconstructie (322). Daarboven bevindt zich het nauwste deel van de toren met een tweede stervormig tafelment (323).

Via een nauwe opening tussen de balken, is het mogelijk zich in de ui te wurmen (324, 325). Hier bevindt zich een derde stervormige constructie.

De gehele spits is voorzien van plankenbeschoot. Deze eerste 'stage' heeft twee dakkapelletjes voorzien van luikjes. De tweede telt er vier en ook in de ui bevindt zich nog een dakvenstertje.

318. Constructie in 1889.

319. Betonnen basement makelaar.

320. Achtkantige betonnen voet.

321. Schaargebinten.

322. Tafelment eerst stage.

323. Stervormig tafelment tweede stage.

324 – 325. Kijkje in de ui.

3. Interpretatie van de gegevens

3.1 Bestaande opvattingen ontstaansgeschiedenis

De Sint-Nicolaaskerk is in talloze publicaties beschreven. Veel auteurs doen daarbij uitspraken over de bouwgeschiedenis en leeftijd van de kerk. Hieronder enkele prominente opvattingen die in deze bouwhistorische opname worden getoetst aan de gevonden informatie.

Opvallend is de eensgezindheid waarmee vrijwel alle bronnen de bouw van de huidige kerk in de 15de eeuw situeren. Al in 1909 plaatst W. Leijdenroth van Boekhoven, auteur van de *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst* de toren in het eerste kwart van de 15de eeuw en het koor, schip en de 'sacristie' (bedoeld wordt de kapel) in het derde kwart van de 15de eeuw.⁶²

M. D. Ozinga, architectuurhistoricus (in feite een bouwhistoricus *avant la lettre*) meent in 1943 dat de kerk 'op één, nogal ver in de 15de eeuw liggend tijdstip tot stand zal zijn gekomen. Alleen ten aanzien van den toren zou eenige twijfel kunnen bestaan.'⁶³

Recentere bronnen houden vast aan dergelijke dateringen. De RCE heeft het in de uiterst summiere *redengevende omschrijving* over een 'Eenbeukig gotisch gebouw uit de 15e eeuw'. Het overzichtswerk *Monumenten van Nederland, Drenthe* is wat uitgebreider: 'De huidige kerk en toren kwamen in de 15de eeuw in enkele bouwfasen tot stand ter vervanging van een eenbeukige voorganger met vrijstaande toren.'⁶⁴

Ook Peter Karstkarel, die alle middeleeuwse kerken van Groningen, Friesland, Drenthe en Ostfriesland heeft beschreven, heeft het over enkele 15de-eeuwse bouwfasen van kerk en toren.⁶⁵ Om welke fasen het zou gaan wordt echter niet duidelijk.

Onderwijzer Reinder Smit, die in *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo* (1982) het meest uitgebreid op de historie van de kerk ingaat, is de enige die meent dat de bouw eerder plaatsvond,

namelijk in de tweede helft van de 14de eeuw. Hij baseert dat onder meer op het feit dat Johan de Vos van Steenwijk in 1382 een altaar in de kerk sticht ter ere van Onze Lieve Vrouwe.⁶⁶

Diverse bronnen maken gewag van een 12de-eeuwse voorganger. Zo stelt de beschrijving van de historische vereniging Dwingels Eigen, die ook te vinden is op de website van de NH Gemeente, dat de kerk (...) *is gebouwd omstreeks 1410 op de plaats van een ouder kerkje uit de 12e eeuw*. Dit kerkje komt ook voor in de informatieve audiovisuele presentatie *Van graf tot spits* die aan bezoekers van de kerk getoond wordt.

De opvatting dat de kerk in de 12de-eeuw is gesticht, dateert al uit 1923 en is afkomstig van Frans Vermeulen.⁶⁷ Hij baseert dit echter niet op schriftelijke bronnen of bouwsporen, maar op het feit dat de verering van Sint-Nicolaas 'in de 12de eeuw opkwam en spoedig zeer algemeen werd'.⁶⁸

Reinder Smit merkt daarentegen op dat 'over het tijdstip waarop de kerk van Dwingeloo werd gesticht geen enkele zekerheid bestaat'.⁶⁹

Toren van Johan de Werckmeyster?

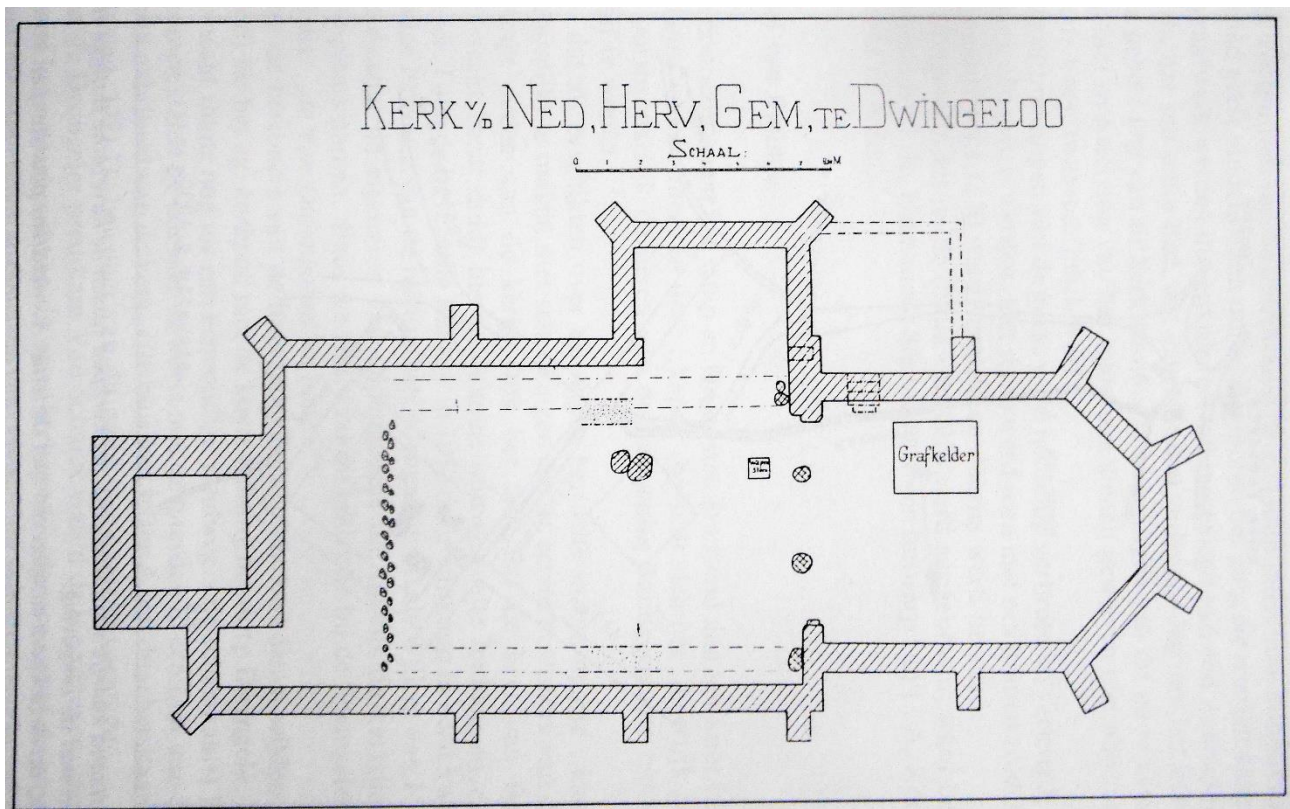
In veel publicaties valt te lezen dat de Dwingeler kerktoren werd gebouwd rond 1410 en deel uitmaakt van een zogenaamde laatgotische 'Drentse torenfamilie'. Daartoe zouden verder de torens van Beilen, Havelte, Kolderveen, Oosterhesselen Rolde, Ruinen en Ruinerwold behoren. Vaak wordt daarbij bovendien de mogelijke bouwmeester vermeld.⁷⁰ Het zou gaan om Johan die Werckmeyster, die in de late 14de en vroege 15de eeuw in de heerlijkheid Ruinen verbleef.

De torenfamilie bestaat, zoals Karstkarel beschrijft, uit '(...) *slanke torens van drie of vier geledingen, met meestal aan de westzijde een rijke ingangspartij en in de andere geledingen aan alle zijden een hoge spitsbogige nis met een vorktracering die in de hoogste geleding de galmgaten bevat*'. Karstkarel merkt hierbij op dat de toeschrijving van al deze torens aan Johan die Werckmeyster op basis van nogal vage aanwijzingen is geschied.⁷¹

Die toeschrijving is afkomstig van Corneille F. Janssen, oud-directeur van zowel het Drents

Museum als het Bureau Monumentenzorg. Zijn bevindingen werden in de tachtiger jaren gepresenteerd als een grote ontdekking.⁷² Toch was de uiterlijke overeenkomst van de genoemde torens al veel eerder opgemerkt, onder meer door Ozinga. Dwingeloo zou een van de vroegste torens uit de familie zijn en het bouwjaar rond 1410 volgde uit de als vaststaand beschouwde bouwdata van de torens van Havelte en Ruinen, respectievelijk 1410 en 1423.

326. Tekening met de archeologische sporen die werden aangetroffen door A.E. van Giffen, H.A. Poelman en architect Boelens Kzn. Zowel de daadwerkelijk gevonden als de vermoede funderingsrestanten van het schip zijn aangegeven, alsmede de plek waar zich de sacristie bevond. Ook de grafkelder van Batinge en de wapenstein staan erop (originele tekening: H. A. Poelman, Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1926).

3.2 Archeologisch onderzoek 1923

Na de brand werd door de archeoloog A.E. van Giffen, historicus H.A. Poelman en architect Boelens een beperkt archeologisch onderzoek verricht. Poelman schrijft er een kort artikel over in de *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* van 1926, voorzien van een tekening met de aangetroffen sporen (326).

Het was het drietal niet ontgaan dat zich aan de noordgevel van het koor en de oostgevel van de kapel sporen aftekenden die wezen op een verdwenen overwelfde ruimte – zij opperden al dat het om een sacristie zou gaan. Poelman vertelt hoe bij het blootleggen van de fundering van het koor de fundamenten van de uitbouw tevoorschijn kwamen. Ook verwijderden ze gedeeltelijk de *‘zeer los gemetselde muur’* waarmee de opening was dichtgezet en ze groeven daar wat grond weg. Het bleek dat er vanuit het koor een stenen trap met drie treden naar de verdwenen uitbouw leidde.

Bij het graven in het koor bleek dat de bodem in de loop ter tijd door het opbrengen van leem fors was verhoogd. Hoeveel precies, vermeldt Poelman helaas niet. Een opvallende overeenkomst met de middeleeuwse Sint-Stefanuskerk te Beilen waar bij recentelijke opgravingen vier boven elkaar gelegen leemlagen werden aangetroffen.

Poelman vermeldt verder dat er resten van de oude vloer, in de vorm van plavuizen, zorgvuldig bijeen werden vergaard en naar het Provinciaal Museum te Assen overgebracht.

Een tweede inspectie vond plaats toen er in het schip een kelder ten behoeve van de verwarmingsketel gegraven moest worden. Toen funderingsresten aan het licht kwamen, werd besloten wat verder door te graven. Ver genoeg om uit te wijzen dat het huidige schip een kleinere voorganger heeft gehad, waarvan de gevels min of meer in het verlengde van de gevels van het koor lagen, zoals is te zien is op de tekening. De keienfundering van de westgevel bevond zich op drie meter van de toren.

De toren stond dus klaarblijkelijk los van de kerk. Opnieuw een overeenkomst met de kerk van

Beilen, waar zich eveneens een keienfundering van een ouder en kleiner schip op enige meters afstand van de toren bevindt. De verklaring ligt voor de hand: als voor een bestaande kerk een toren werd gebouwd, moest voor de funderingen een diep gat worden gegraven. Door dat op enige meters afstand te doen, werd verzakking van de westgevel vermeden. De tussenliggende ruimte kon later alsnog dicht worden gebouwd. Hier volgt dus uit dat de toren jonger moet zijn dan het oude schip, maar ouder dan het huidige.

Tot slot vermeldt Poelman nog dat er tussen de voetpunten van de triomfboog twee steunpunten voor fundamenten, wellicht kolommen, werden gevonden. We komen er later op terug.

12de-eeuwse voorganger?

Het is duidelijk dat Van Giffen, Poelman en Boelens de restanten van een ouder schip hebben blootgelegd. Dit schip was niet alleen smaller en korter, maar ook een stuk lager. Dit blijkt uit het dichtgezette rondboogvenster dat binnen de daklijn van het huidige schip valt, maar bij diens voorganger boven het dak moet hebben uitgestoken (305 - 308).

Maar dateerde deze voorganger inderdaad uit de 12de-eeuw? Dat is nog maar de vraag. Poelman geeft in zijn beschrijving niet aan uit welk materiaal de fundamenten bestonden. Op de tekening lijkt het vooral om veldkeien te gaan, maar er is ook een recht fragmentje getekend dat metselwerk suggereert. Als dit van tufsteen was geweest – wat bij een 12de-eeuwse datering voor de hand ligt – zou Poelman dat waarschijnlijk wel als bijzonderheid hebben vermeld.

Alhoewel... De historicus meldt gek genoeg ook niets over twee andere archeologische objecten, die wel op de tekening staan aangegeven: de grafkelder van Batinge in het koor en de wapenstein die in het schip werd gevonden en die tijdens de restauratie in de noordelijke gevel van het koor werd ingemetseld (zie pag. 138). Zo tasten we vooralsnog in het duister over de leeftijd van de voorganger. Alleen nieuw archeologisch onderzoek zou duidelijkheid kunnen scheppen.

3.3 Steenformaten, metselverbanden

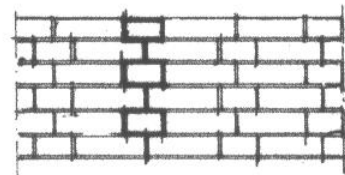
Binnen de bouwhistorie is vanouds veel discussie over de datering van metselwerk. Nog niet zo lang geleden werd aangenomen dat het bouwen met baksteen in Nederland een aanvang nam rond 1165. Hoe groter de baksteen, hoe ouder, was de gedachte. Inmiddels wordt door steeds meer onderzoekers de opvatting gehuldigd dat de baksteenproductie pas na 1200 echt op gang kwam.

Veel bakstenen kerken in het Noorden, die vanwege hun grote kloostermoppen en romaanse stijkenmerken in de 12de eeuw werden gedateerd, worden tegenwoordig dan ook als 13de-eeuws aangemerkt – of soms zelfs als 14de-eeuws.⁷³ Dendrochronologische dateringen van balklagen en dakconstructies lijken die latere ontwikkeling tot nu toe te ondersteunen.

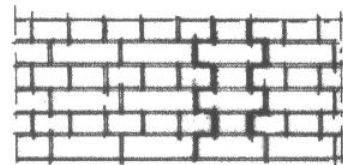
Ook over het dateren op basis van steenformaten zijn de opvattingen veranderd. Globaal is er tussen 1200 en 1500 inderdaad een ontwikkeling geweest van de zeer grote kloostermoppen van ca. 33 x 16 x 10 cm. – globaal het formaat van de blokken tufsteen die voorheen werden gebruikt – naar formaten die soms kleiner zijn dan ons huidige waalformaat, met lengtes van slechts 19 cm. of nog minder. Deze ontwikkeling ging echter niet in heel Nederland gelijk op. Bovendien waren er in één gebied vaak meerdere formaten naast elkaar in gebruik. Terwijl in het West-Nederland en het zuidelijke IJsselmeergebied bakstenen van 21 x 10 x 5 cm al rond 1400 heel gewoon waren, werden in Friesland voor de bouw van 'kercken, poorten en andere zwaere wercken' nog in 1610 formaten voorgeschreven van 29,6 x 14,5 x 7,3 cm.⁷⁴ Ook in Groningen komen nog lang vooral grote formaten voor.

In Drenthe, en zeker het zuidwestelijke deel, stapte men ook al betrekkelijk vroeg van de grote formaten af. Aangezien baksteen veelal zal zijn ingevoerd vanuit de IJsseldelta of de Kop van Overijssel – vermoedelijk gold dat ook voor de stenen van de Sint-Nicolaaskerk – kunnen we de formaten die daar gangbaar waren met enige voorzichtigheid als richtlijn gebruiken. In deze regio werden de stenen al vanaf de vroege 14de eeuw in rap tempo kleiner, terwijl ook hier

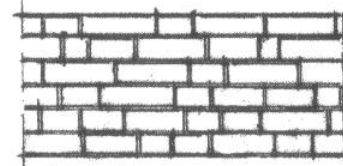
diverse formaten naast elkaar voorkwamen. Zo noemt het tweede keurboek van de stad Zwolle, dat van omstreeks 1400 dateert, een grote steen, middelsteen en kleine steen, die ca. 28, 25 en 23 cm lang waren.⁷⁵ In de Sint-Nicolaaskerk vinden we veel steenformaten die binnen deze bandbreedte vallen.

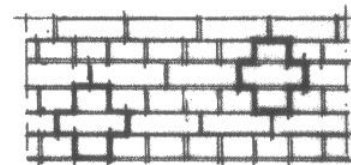
Noords- of kettingverband.
Toepassing vanaf 13de eeuw.

Staand verband.
Toepassing vanaf 14de en
15de eeuw.

Wild verband.
Toepassing rond 13de eeuw.

Kruisverband.
Toepassing vanaf ca. 1500.

327. *Metselverbanden (tekening uit: E. Houting, H. Vrijer, Kloostermoppen).*

Behalve de steenformaten kunnen ook de metselverbanden ons iets vertellen over de leeftijd (327). In de noordelijke provincies zijn het *Noords- of kettingverband* en *wild verband* het oudst. Ze komen voor in de 13de en 14de eeuw. Een belangrijke nieuwe ontwikkeling rond 1325 was het metselen in een duidelijke afwisseling van kappen- en strekkenlagen. In de strekkenlagen lagen de strekken aanvankelijk recht boven elkaar. Daarom wordt dit verband *staand verband* genoemd. Het komt voor

gedurende de gehele 14de en 15de eeuw. Rond 1500 zien we vervolgens de opkomst van de verschuivende strekkenlagen, ofwel het *kruisverband*. Kenmerkend bij metselwerk in staand- en kruisverband zijn vaak de *klezoren* (kwart bakstenen) in de hoekoplossingen.⁷⁶

De Nicolaaskerk bevat voornamelijk wild verband en staand verband (met op sommige plaatsen een neiging naar kruisverband of – in de oostgevel van de kapel – naar koppenverband). Met name in de toren zijn consequent klezoren in de hoekoplossingen gebruikt. Bij de steunberen zijn ze, vermoedelijk door veelvuldige reparaties, nog slechts hier en daar aanwezig.

Op basis van deze kenmerken kunnen we het leeuwendeel van het metselwerk in de Sint-Nicolaaskerk in de 14de en 15de eeuw situeren.

3.4 Koor: het oudste deel

Het oudste zichtbare deel van de kerk bestaat uit de onderste vier metsellagen aan de binnenzijde van het koor (190 – 195). De kloostermoppen van ca. 30/32 x 14/15 x 7/8,5 cm, horen zonder twijfel thuis in de 13de eeuw of zeer vroege 14de eeuw. De wat grauwe kleur kan erop duiden dat het hier om lokale, van leem vervaardigde bakstenen gaat.

De bakstenen van de verdere opbouw van het koor bezitten een aanzienlijk kleiner formaat (24/26 x 11/13 x 5/6,2, bij een tienlagenmaat van 70 – 73 cm (boven de gewelven 76 cm). Het metselband is hoofdzakelijk staand verband. Het lijkt erop dat de rest van het koor in één bouwcampagne tot stand kwam. Er zijn, zoals wordt beschreven op pag. 133, op basis van de kraagstenen goede redenen om de bouw in de periode 1380 – 1420 te situeren.

Dat de kloostermoppenbasis daadwerkelijk uit origineel 13de – of vroeg 14de-eeuws metselwerk bestaat en niet later is opgetrokken met hergebruikte stenen, blijkt uit het feit dat de boognissen, die grotendeels in het kleinere steenformaat zijn opgetrokken, al worden ingezet met kloostermoppen. Die inzet begint gelijk aan of net onder het huidige vloerniveau, wat klopt met de archeologische constatering dat de vloer van de eerdere kerk een stuk lager lag. Na de vloerverhoging zijn de nissen onderaan met de kleinere bakstenen verhoogd. Als er sprake was geweest van hergebruik had men de nissen uiteraard meteen op de juiste hoogte gebracht. Deze waren immers bedoeld om in te zitten.

Desondanks zijn er wel enkele vraagtekens. Zo lijkt het onlogisch dat het koor in de 14de of 15de eeuw bijna tot aan de grond toe werd afgebroken om vervolgens weer op dezelfde grondslagen te worden opgebouwd. Wat was daarvoor de noodzaak? En waar zijn de bij de sloop vrijgekomen kloostermoppen gebleven? Ze kunnen zijn hergebruikt in het binnenste van de muren, of misschien wel voor de bouw van Batinge of Entinge. Maar dat zal wel altijd onduidelijk blijven.

Rijen kloostermoppen

Onbekend is ook de reden voor de kloostermoppenlagen in het koor (80 – 83). De scheidingsmuur tussen koor en schip telde boven de triomfboog eveneens drie van dergelijke lagen (329). De lagen zitten aan de noord- en oostzijde meer dan een meter lager dan aan de noordkant. Om de grens van een oudere en lagere daklijn kan het dus eigenlijk niet gaan. Mogelijk gaat het enkel om een compensatielaag voor de hoogte van het metselwerk.

328. Vermoedelijk heeft de Sint-Nicolaaskerk er geruime tijd uitgezien als de kerk van Zuidlaren met een smal en laag schip en een hoog koor. (foto: Anton van Daal).

3.5 Schip: het jongste deel

Zo rond het midden van de 15de eeuw zal het oude schip zijn gesloopt om plaats te maken voor het huidige, bredere schip. Of de kerk al die tijd nog gescheiden van de toren was, is onbekend, maar in elk geval kwam het schip er nu tegenaan te staan. Aan de zuidkant omsloot het de toren zelfs gedeeltelijk, hier kwam een trappenhuis waarmee het mogelijk was de tweede torenverdieping te bereiken. De muurtrap is daar het restant van.

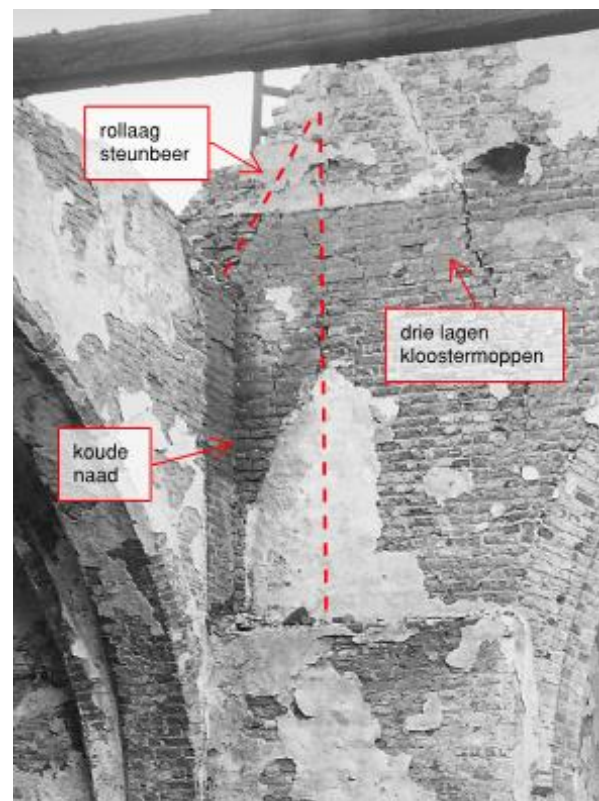
De gevels van het schip liggen waarschijnlijk niet precies parallel aan de gevels van de verdwenen voorganger, waarvan funderingsrestanten zijn blootgelegd in 1923. De westgevel is namelijk aan de noordzijde 40 cm. langer dan aan de zuidzijde. De toren staat daardoor niet precies in het midden van de gevel.

Het schip is niet alleen jonger dan de toren, waar de gevels 'koud' tegenaan zijn geplaatst, maar ook dan het koor. Dat wordt duidelijk op een van de foto's van na de brand (329). De muur van het schip sluit koud aan op de steunbeer van het koor; de schuine rollaag is onder het afgebladderde stuukwerk te zien. De binnenmuur met de triomfboog behoort bouwtechnisch gezien dus tot het koor en niet tot het schip. Na 1923 is deze muur sterk gerestaureerd waardoor dit nu niet duidelijk meer is. Ook aan de zuidkant staat de gevel van het schip koud tegen die van het koor aan en is een metselverband tussen beide bouwdelen afwezig (85 - 88).

Ook staan de gevels van het schip overduidelijk koud tegen de Batingekapel (118).

Anders dan het koor, is het schip blijkbaar niet in één bouwcampagne tot stand gekomen. Aan de zuidkant is het metselwerk tot 1,50 – 1,60 m. onregelmatig (wild verband). Het steenformaat is divers, maar de grote formaten van 26 – 27 cm overheersen. De tienlagenmaat bedraagt 68 tot 70 cm en is dus vergelijkbaar met die van het koor. Aan de noordgevel gaat dit wild verband met grote steen veel verder door, tot 2,10 boven de waterlijst. De tienlagenmaat is vrij consequent 71 cm.

Boven deze grenzen is het schip met veel kleinere stenen opgehoogd, namelijk 22/24 x 10/11,5 x 4,5/5. De tienlagenmaat is veelal 62/63 cm aan de zuidkant en 64 cm. aan de noordkant. Stenen van dit formaat komen, zoals eerder beschreven, in Zwolle al rond 1400 voor. Ze zijn onder meer te vinden in het koor van de Stefanuskerk te Beilen en het koor van de Sint-Bartholomeuskerk van Ruinerwold. Maar dergelijke formaten werden ook nog gebruikt tot ver in de 16de eeuw. Dat maakt datering er niet gemakkelijker op. Tussen beide bouwfases kan een jaar zitten, maar ook anderhalve eeuw. Gezien het feit dat de grens aan de zuidkant veel lager zit dan aan de noordkant, is hier vermoedelijk sprake van een korte pauze in het bouwproces en mogen we ervan uitgaan dat het gehele schip ergens tussen 1450 en 1500 werd voltooid.

329. De muur van het schip, met daarin de boog naar de kapel, is koud tegen de steunbeer van het koorschip aangezet. De muur met de triomfboog behoort tot dezelfde fase als het koor. Tegenwoordig wordt deze hoek aan het zicht onttrokken door de opnieuw aangebrachte muurstijl.

3.6 Kapel of transept?

De Batingekapel is een gecompliceerd deel van de kerk. Om te beginnen zijn er drie lagen met verschillende steenformaten, tienlagenmaten en metselverbanden, wat op grote aanpassingen duidt.

De kapel lijkt ogenschijnlijk enigszins scheef tegen de laatste steunbeer van het koor en de gevel van het schip te zijn aangezet – de oostgevel is 20 cm langer dan de westgevel. Maar schijn bedriegt. Het is namelijk de gevel van het schip die aan de buitenzijde koud tegen de gevel van de kapel is aangezet (118). De kapel is dus ouder! Aan de binnenkant is die naad niet te zien; de gevel van de kapel werd blijkbaar afgekapt en in de muur van het schip geïntegreerd.

Daarbij is het niet de kapel die scheef staat, maar de noordgevel van het schip. Deze heeft een uitloop van 40 cm. ten opzichte van de toren. Zouden we de lijn van het oude schip volgen, dan zou waarschijnlijk blijken dat de kapel daar keurig in een hoek van 90 graden op aansloot (330).

Foto's van voor de restauratie laten zien dat de oostelijke gevel van de kapel bovenin koud tegen de steunbeer van het koor aanstaat (333). Hier zouden we de conclusie aan kunnen verbinden dat de kapel jonger is dan het koor. Maar onderin is de zaak zeer gecompliceerd, vanwege de opvulling (?) van het boogveld van het gewelf van de verdwenen sacristie. Het lijkt er hier sterk op dat de gevel van de kapel onder de steunbeer doorliep, wat zou betekenen dat de kapel al bestond voordat het koor werd vernieuwd. Of gaat het hier wellicht om de muur van de sacristie, die later in de kapelmuur werd geïntegreerd? Aan de hand van het huidige metselwerk valt dit helaas niet meer uit te maken.

Bouwkundig gezien is de Batingekapel eigenlijk geen kapel. Vanwege de eenheid met de oudste onderdelen van de kerk en de gelijke hoogte die het zeer waarschijnlijk bezat met het oude schip moeten we hier eigenlijk spreken van een dwarsschip of transept. Mogelijk gaat het om het noordertransept van een kruiskerkje (330). In dat geval zal er ook een zuidertransept zijn geweest.

Interessant in dat opzicht is dat J.S. Magnin in 1855 vermeldt dat aan de kerk ooit twee kapellen waren gebouwd, elk met altaren, waarvan de ene aan de maagd Maria was gewijd en de andere aan Sint-Maarten.⁷⁷ Zoals eerder opgemerkt vond de verering van Sint-Maarten naar middeleeuwse opvattingen eigenlijk aan de verkeerde kant plaats, namelijk aan de 'vrouwelijke' noordzijde. Was dit eerst de plek waar het Maria-altaar stond en bestond er een tweede kapel (of transept) aan de zuidzijde voor Sint-Maarten? Het is zeker niet ondenkbaar. Mogelijk werd bij de vergroting van het schip het zuidelijke transept afgebroken en verhuisde Sint-Maarten ten koste van Maria naar de noordkant.

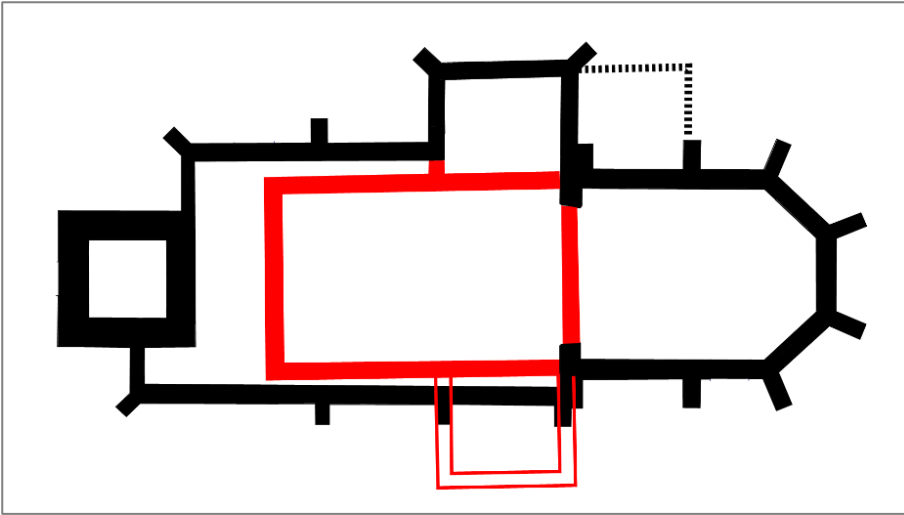
Het huidige gewelf is waarschijnlijk pas tot stand gekomen bij de realisatie van het nieuwe schip. De derde fase in het metselwerk van de kapel houdt gelijke tred met de fasering in de noordgevel van het schip. Ook de steenformaten en tienlagenmaten komen overeen.

De kapel werd in de latere 18de of 19de eeuw ontdaan van zijn topgevel, die nog te zien is op 18de-eeuwse tekeningen (16 -18). Niet helemaal duidelijk is of de zijgevels ook hoger waren opgetrokken en op de daklijn van koor en schip. De ene prent toont dit wel, de andere niet. De ophoging boven de steunbeer sluit geen van beide mogelijkheden uit.

329 a. Kleine kruiskerken zijn zeldzaam, maar komen in het Noorden toch hier en daar voor, zoals bijvoorbeeld in Zuidhorn (Gr). (foto: Zuidhorn in beeld).

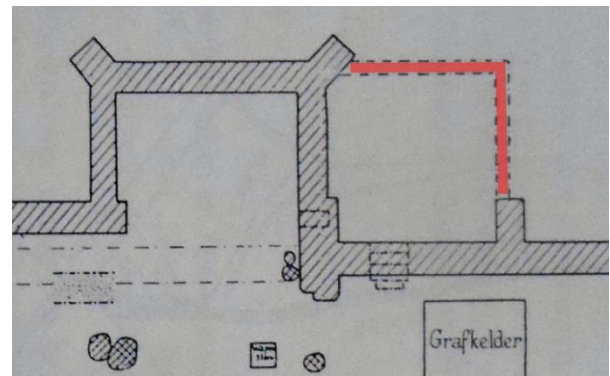
330. Hypothetische voorstelling van de Sint Nicolaaskerk rond 1400 als kruiskerk. Middenin de veronderstelde contouren van het oude schip. De Batingekapel is reeds aanwezig als noordertransept (dwarsschip). Aan de zuidkant is een – onbewezen – zuidertransept.

3.7 De verdwenen sacristie

Vermoedelijk was de sacristie jonger dan het koor en ook dan de kapel. Het grote aantal afgekapte stenen rond de nog aanwezige kraagsteen en de geboorte van het gewelf (100, 101) suggereert dat de gewelven pas naderhand zijn aangebracht. Daarbij werden de gewelfcontouren in de bestaande koorgevel ingekapt. Ook in de gevel van de kapel lijkt zoiets te zijn gebeurd. Het rondbogige veld waar zich het gewelf bevond is later met een 17de- of 18de-eeuws steenfomaat weer vlak getrokken (333).

Vermoedelijk is het bouwwerkje een keer opgehoogd en hoorde het lessenaarsdak niet tot de originele opzet. Dit volgt uit het feit dat de jongste (laat-15de-eeuwse?) ophoging van de kapel kortelingaten (steigergaten) bevat die deels binnen de daklijn van de sacristie vallen. Zo'n steiger kan uiteraard niet in het dak zelf hebben gestaan, maar wel op een lager dak hebben gesteund.

Toch heeft ook de sacristie misschien al een oudere voorganger gehad. Blijkens de archeologische opgravingen was in de doorgan naar het koor een trapje van drie treden naar beneden, wat dus betekende dat het vloerniveau net als bij het oorspronkelijke koor een stuk lager lag.

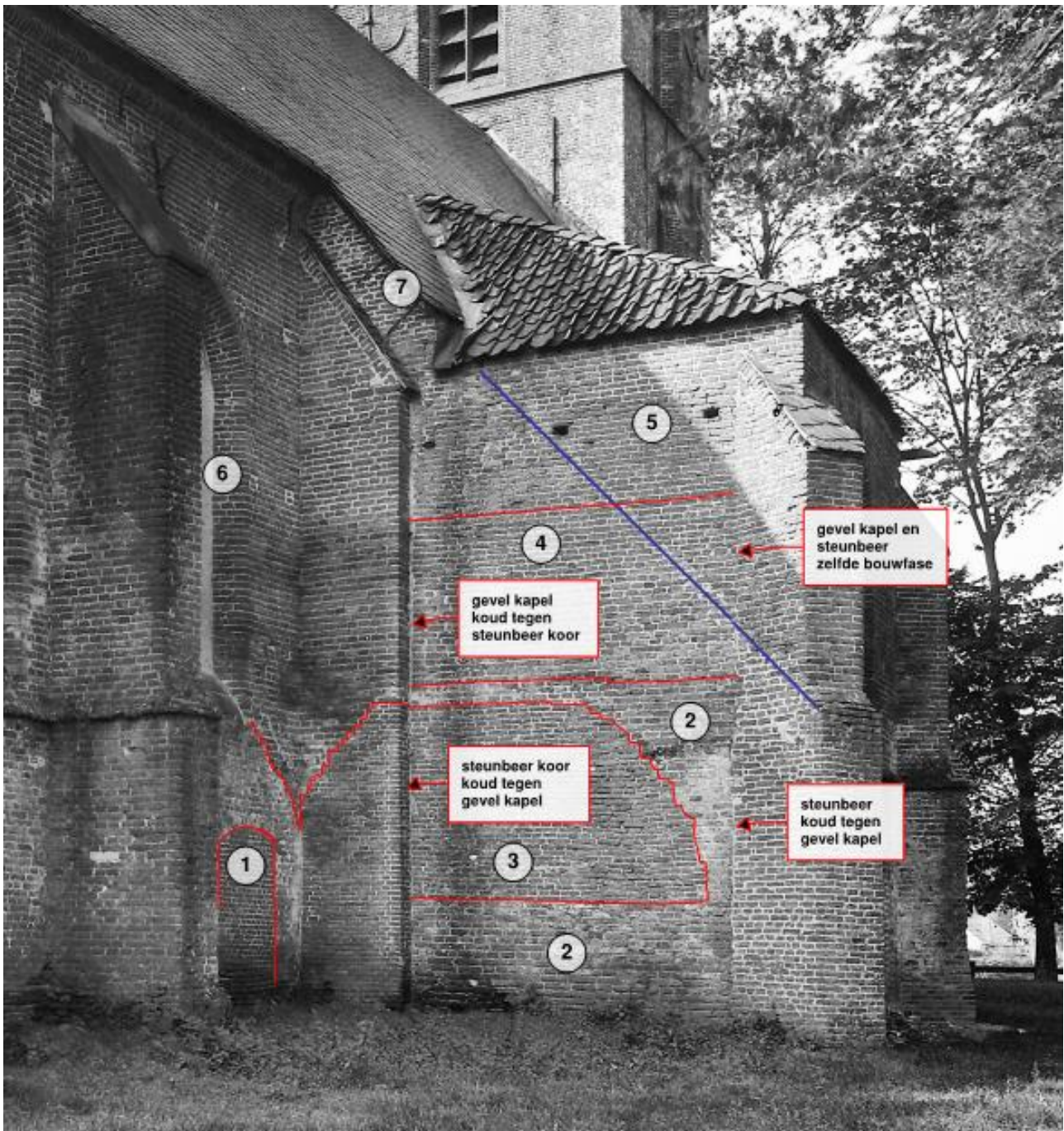

331. Locatie sacristie.

332. Sacristie grote Kerk Bergen op Zoom.

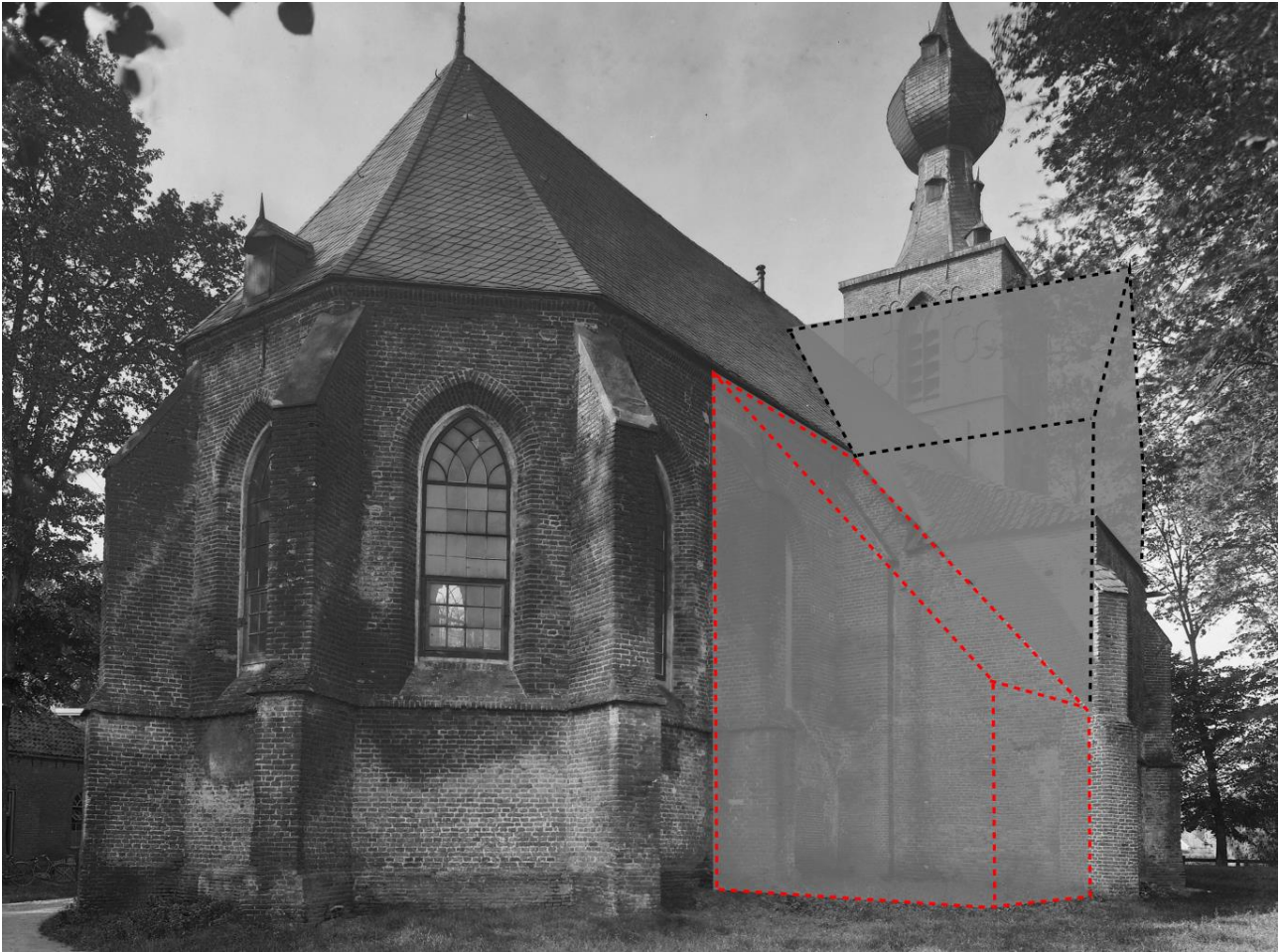

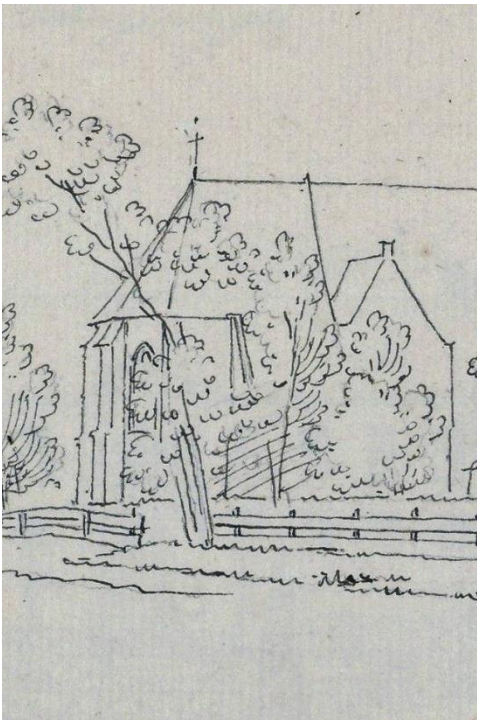
333. Het metselwerk van het noordelijke koortravee en de kapel is tegenwoordig sterk aangepast. Op dit detail uit 1889 zijn tal van inmiddels verdwenen bouwsporen zichtbaar.

1. Dichtgezette doorgang van koor naar sacristie ('weg gerestaureerd').
2. Steenformaat 25/26 x 11/13 x 5/6,5 cm, deels wild-, deels koppenverband, tienlagenmaat 78/80 cm.
3. Onbekend kleiner formaat ('we gerestaureerd') binnen de voeglijn van het gewelf van de verdwenen sacristie. Ook de steunbeer bestaat onder deze lijn uit een kleiner formaat
4. Steenformaat 22/27 x 10,5/12 x 5/6,5 cm, wild verband, tienlagenmaat 69/70 cm.
5. Steenformaat 22/24 x 10/11,5 x 4,5/5 cm, staand verband, tienlagenmaat 63/64 cm.
6. Witgepleisterd blindvenster, in 1923 geopend.
7. Ophoging boven de steunbeer, mogelijk een deel van de ooit hogere kapelgevel.

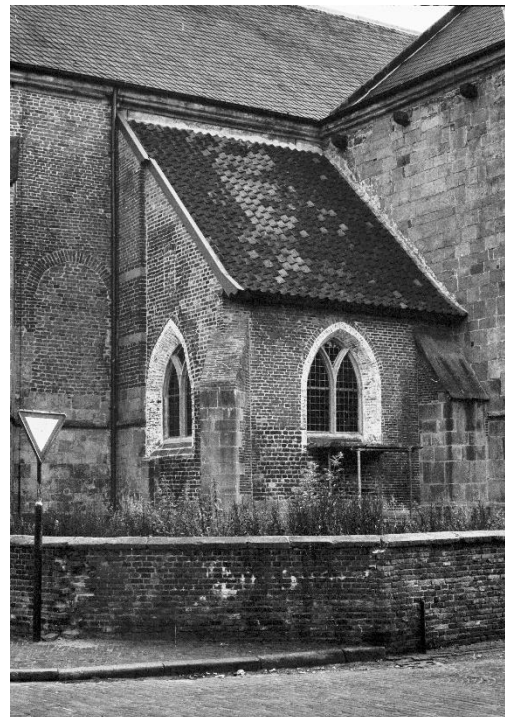

334. Impressie van de sacristie (rood) met daarachter een hogere kapel.

335. Op de prent van Abraham de Haen uit 1732 is het lessenaarsdak te zien.

336. De sacristie leek vermoedelijk veel op het nog bestaande exemplaar van de H. Blasiuskerk te Delden (foto RCE)

337.

3.8 Klampmuur tegen triomfboog

Tot de moeilijkst te interpreteren onderdelen van de Sint-Nicolaaskerk behoren de klampmuren tegen de oostelijke muur van het schip ter weerszijde van de triomfboog. Ze zijn ongebruikelijk en er zijn bij andere kerken geen vergelijkbare constructies gevonden.

Ozinga ziet er muurverzwaringen in die nodig waren om de druk van de gewelven van het koor op te vangen.⁷⁸ Constructief gezien is een klampmuur daarvoor echter geen effectief middel, aangezien deze bij de minste druk zal losscheuren. Bovendien zouden de aanwezige steunberen voldoende moeten zijn om de spatkrachten op te kunnen vangen.

Een andere mogelijkheid die o.a. wordt geopperd door Van den Biesheuvel Schiffer is dat de klampmuren waren bedoeld als aanzet of extra versteviging voor nooit gerealiseerde stenen gewelven in het schip. Frans Vermeulen wijst erop dat ook de steunberen van het schip duiden op (plannen voor) stenen gewelven.

Restauratiearchitect Jans Boelens meende echter dat het schip met bijna 10 meter veel te breed was voor eenbeukige stenen kruisgewelven. Mede hierom besloot hij in 1923 een houten tongewelf aan te brengen. Nu was Boelens misschien wat overbezorgd – de gewelven van de kathedraal van Girona in Catalonië overspannen

bijna 23 meter – maar hij had waarschijnlijk gelijk dat er nooit stenen gewelven zijn geweest of bedoeld. Aanwijzingen daarvoor, zoals voeglijnen of geboortes ontbreken, ook op oude foto's. De steunberen van het schip dienden vermoedelijk alleen om de spatkrachten van het dak op te vangen. Maar vermoedelijk is de vlakke houten overzoldering die het schip voor de brand bezat altijd het einddoel geweest. Talloze kerkjes in het Noorden hadden net zo'n zoldering.

Daarom hieronder een aantal alternatieve verklaringen, die overigens geen van alle waterdicht zijn:

1. tijdelijke oplossing. Het is opmerkelijk dat de hoogte van de klampmuren exact overeenkomt met de fasegrens in de noordgevel van het schip. Daarboven bestaat de gevel uit kleinere bakstenen en zijn de consoles voor de muurstijlen aangebracht (178). Dit suggereert dat de klampmuren een constructieve functie kunnen hebben vervuld in een lager schip, mogelijk om een trek balk te ondersteunen die men vanwege de boogaanzet van de kapel liever niet in de noordgevel wilde opleggen.

Maar deze constructie kan dan hooguit als tijdelijke oplossing hebben gediend, bijvoorbeeld omdat de verdere ophoging van het schip stagneerde. Zo'n lage zoldering, die de triomfboog en koorgewelven aan het zicht onttrok, kan immers nooit de bedoeling zijn

geweest. Bovendien bestaat er geen metselverband met de onderste gedeelten van het schip en het steenformaat en de tienlagenmaat zijn kleiner (22/23,5 x 10/11,5 x 4,5/5 cm tienlagenmaat 64/66 cm) – deze vertoont juist overeenkomsten met het opgehoogde deel van het schip, waar alleen de tienlagenmaat iets geringer is (62/63 cm).

2. *noodoplossing*. Mogelijk zijn de muren aangebracht ten behoeve van een nooddak na de ramp met de torenspits in 1630. Dat zou verklaren waarom ze niet verder reiken dan de muurstijlen, die na de ramp mogelijk vervangen of hersteld moesten worden.

De vraag is wel waarom ze nadien niet zijn verwijderd. Maar dit zou er mee te maken kunnen hebben dat zich achter de klampmuren nog 'katholieke' altaarnissen bevonden, die aldus meteen weggewerkt waren. Dergelijke nissen bevonden zich onder meer bij de kerken van Anloo, Beilen, Norg en Rolde en hun aanwezigheid ligt dus ook bij Dwingeloo met zijn vier vicarieën voor de hand (338).

338. *Altaarnissen ter weerszijde van de triomfboog in de Magnuskerk te Anloo. (foto: RCE).*

3. *ondersteuning triomfbalk*. Het kan zijn dat de klampmuren een triomfbalk ondersteunden (339). Dit was een dwarsbalk ter hoogte van de triomfboog waarop een groot beeld van Jezus aan het kruis was opgesteld, geflankeerd door Maria en Johannes.⁷⁹ Dergelijke constructies waren voor de reformatie in veel kerken te vinden. Aangezien aan het Heilige Kruis in Dwingeloo een vicarie was verbonden kan zo'n balk hier zeker aanwezig zijn geweest. Wel is het

de vraag waarom daar zo'n zware ondersteuning voor nodig was – de balk had gemakkelijk in de gevel of de triomfboog zelf verankerd kunnen worden. Bij nog bestaande triomfbalken is dat doorgaans ook het geval.

339. *Triomfbalk in de Öja Kirke, Gotland, Zweden. (foto onbekend).*

4. *restanten ciboria*. Wellicht hebben de muren gediend als aanzet voor gemetselde altaaroverhuivingen (baldakijnen of ciboria) waaronder zijaltaren stonden. In Nederland zijn dergelijke constructies overal verdwenen, maar in de Lutherse gebieden van Duitsland komen ze nog regelmatig voor (340, 341).⁸⁰

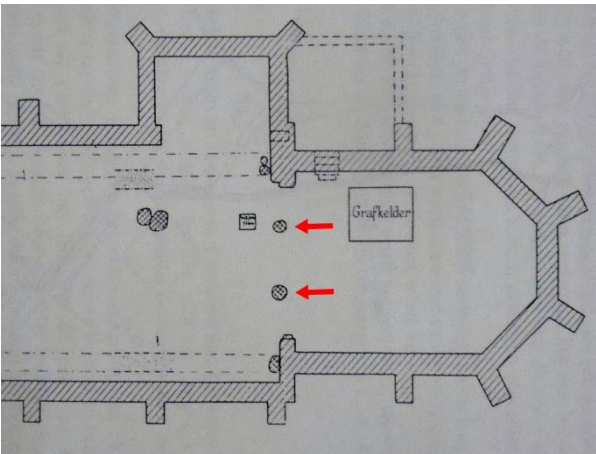
5. *restanten doksaal*. De meest spectaculaire verklaring is dat het hier gaat om de ondersteuning voor een doksaaltribune. Het doksaal (niet te verwarren met een oksaal) is een smal en hoog, vaak door bogen of pilaren gedragen balkon tussen het priesterkoor en de lekenkerk. In feite de overtreffende trap van het koorhek. Het diende voor de lezing of als zangtribune en was bereikbaar via een trapje. Vaak bood het plaats aan het Heilige Kruis met Maria en Johannes en soms was er een orgel.

Er waren varianten met een open of een gesloten karakter. Sommige waren van hout, andere van steen of een combinatie van de twee. De meeste doksaalen die de reformatie hebben overleefd, bevinden zich in grotere kerken, maar in bijvoorbeeld Ostfriesland en Groot-Brittannië zijn ze ook in kleine dorpskerken bewaard gebleven (343 - 345). Mogelijke aanwijzingen dat de Sint-Nicolaaskerk zo'n doksaal kan hebben gehad, vormen de poeren of keien, die in 1923 in de opening van de triomfboog werden gevonden. Ze kunnen gediend hebben voor de pilaren van het doksaal (342).

340 -341. De oostelijke schiphoeken van de St. Florian Kirche in Sillenstede (Ostfriesland) en de Evangelische Kirche in Gemrigheim (Baden-Württemberg) zijn uitgerust met zg. ciboria voor de verdwenen zijaltaren. (foto's: www.musikalischersommer.com en Helmut Panger).

342. Detail tekening opgravingen Sint-Nicolaaskerk met de poeren of keien in de opening van de triomfboog.

343. Doksaal met orgel in de Mariakerk van Krewerd. (foto: Wikimedia commons).

344. Stenen doksaal in Maria Kirche te Buttforde, Ostfriesland. (foto: deacademic.com).

345. Houten doksaal in St. Beuno's Church, Clynnog Fawr, Wales. (foto onbekend).

3.9 Heeft de toren 'familie'?

In de eerste 13,50 meter van de toren vallen drie opeenvolgende lagen metselwerk te onderscheiden waarvan baksteenformaten en tienlagenmaten, dan wel de metselverbanden of kleur en textuur enigszins verschillen. Of het hier om echte bouwfases gaat is de vraag. De bouw van de toren kan gemakkelijk enige seizoenen of zelfs jaren in beslag hebben genomen, zodat iets afwijkende partijen bakstenen of een metselaar met een voorkeur voor een ander metselverband de verschillen gemakkelijk kunnen verklaren.

In het bovenstuk van de tweede geleding zijn de afwijkingen echter te groot. Hier is dan ook wél sprake van een echte bouwfase: de toren werd met ruim en verdieping verhoogd. Dat blijkt ook uit de nieuwe galmgaten in de derde geleding, die de oudere overbodig maakten.

Romaanse vensters

Opvallend is dat zowel de oude als de nieuwe galmgaten van oorsprong helemaal geen gotisch karakter hadden. Binnen is te zien dat de originele vensteropeningen van de onderste galmgaten allemaal in het bezit waren van een rondboog in de romaanse traditie (301 - 304). Pas naderhand werden ze aan de buitenkant voorzien van gotische spitsbogen en traceringen. Een van de bovenste galmgaten verloor zijn rondboogvenster zelfs pas in 1891. Rond alle blindvensters en galmgaten is dan ook het metselwerk aangepast. Vanaf de grond is dat het beste waarneembaar aan de noordkant van de toren (271, 272).

Ook andere gotische kenmerken van de toren dateren van later. Zo is de hoge spitsbogige doorgang naar het schip pas tot stand gekomen toen het schip tegen de toren werd gebouwd. Onregelmatigheden in het metselwerk rond de rollaag tonen dit duidelijk aan. De spitsboognis met vorktracering boven de entree dateert pas uit 1891 en kreeg zijn huidige vorm zelfs pas in 1963. Wel zat op deze plaats al een ondiepere spitsboognis meteen vlak boogveld, maar of die wel origineel was, is in het licht van alle andere aanpassingen de vraag.

Daarmee gaat de theorie dat de kerktoren van Dwingeloo behoorde tot een laatgotische Drentse torenfamilie van Johan die Werckmeyster op de helling. Om te beginnen blijkt uit de ophoging dat de toren niet naar één ontwerp tot stand is gekomen. Daarnaast had de toren van oorsprong niet of nauwelijks een gotisch karakter!

Aanvankelijk leek hij in niets op de torens van Beilen, Havelte, Oosterhesselen, Rolde Ruinen of Ruinerwold (348 - 353). Ook van deze torens is het overigens de vraag is of ze in één periode en naar één ontwerp werden gebouwd. Zo bezit ook de toren van Beilen twee of drie bouwfases en zijn op de hoogste verdieping galmgaten te zien die van buiten gotisch en van binnen romaans van karakter zijn. Vergelijkbare rondbogige galmgaten zijn verder te vinden in de bovenbouw van de kerktoren van Diever (352) en bij de romanogotische torens van Haren (Gr), Norg, Roden en Zuidlaren. Deze torens zijn verder overigens heel verschillend en zou je hooguit verre familie kunnen noemen.

De enige toren waarmee de Dwingeler toren werkelijk grote overeenkomsten heeft, is de toren van Kolderveen (355). Deze toren deelt niet alleen de laatromaanse vensters in de tweede geleding (358 – 359) en heeft een vergelijkbare sobere ingangspartij, maar deelt ook de hoge bijna vensterloze eerste geleding (356 - 357). De steenformaten en tienlagenmaten ontwijken elkaar eveneens niet veel (Dwingeloo 25/27 x 12/14 x 6 cm, tienlagenmaat 73/74 cm; Kolderveen 25/26,5 x 12/13 x 5/6 cm, tienlagenmaat 71 cm). Ook de Kolderveense toren werd met een verdieping verhoogd, maar dit gebeurde, in tegenstelling tot bij Dwingeloo, wel in gotische stijl.

Kolderveen scheidde zich vóór 1362 af van het kerspel Diever, dus een of twee eeuwen later dan Dwingeloo. De toren zal dan ook van na 1350 dateren. Gelet op het iets forsere steenformaat kan de toren van Dwingeloo enige tientallen jaren ouder zijn, maar ook deze zal uit de 14de eeuw stammen, toen de gotiek al lang en breed in de mode was. De bovenste geleding van de Dwingelse toren is misschien zelfs pas rond 1400 tot stand gekomen.

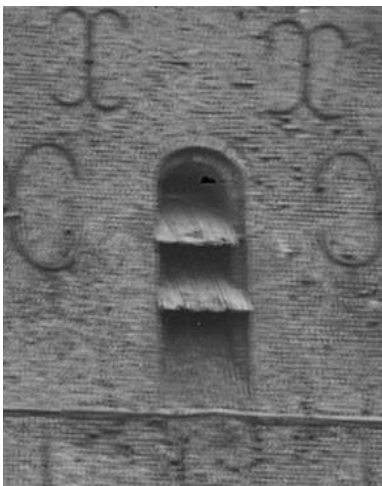

Het lijkt dus inderdaad te kloppen dat de sobere romaanse bouwtraditie in het Noorden langer voortleefde dan aldoor is gedacht. In die zin is het best aannemelijk dat rond 1410 iemand als Johan die Werkmeyster een flink aantal van deze ouderwets ogende torens (en kerken) heeft gemoderniseerd.⁸¹ Maar of de Dwingelse toren

daar ook bij was? Aangezien het oostelijke venster, dat voordien nog boven het kerkdak uitstak nooit werd aangepast (305 - 308), vond de gotische *make over* waarschijnlijk pas plaats nadat het hogere en bredere schip was voltooid – en dat is waarschijnlijk veel later in de 15de eeuw geweest.

346. Ononderbroken lijn: oorspronkelijke hoogte van de toren. In de punt van de dakaftekening zijn drie kortellingaten te zien waar de steiger voor de verhoging werd opgelegd. De toren stond aanvankelijk vrij. De stippellijn geeft aan waar de waterlijst liep. Deze werd verwijderd toen het schip tegen de toren werd aangebouwd. Let op het dichtgezette romaanse galmgat.

347. Close up van het rondbogige galmgat aan de westzijde in 1889.

348 – 353. Géén familie: de torens van Beilen, Havelte, Oosterhesselen, Rolde, Ruinen en Ruinerwold.

(foto's: Havelte en Oosterhesselen: Wikipedia. Rolde: pijksmonumenten.nl, Ruinen: cultureel platform De Wolden)

354. Verre familie: bovenbouw toren Diever

355. Nauwe familie: toren Kolderveen.

356 - 357. De sobere, zeer hoge onderste geledingen van de torens van Kolderveen (links) en Dwingeloo zijn nagenoeg gelijk.

358. Bij de toren te Kolderveen werden de romaanse 'gekoppelde galmgaten' bij een restauratie in 1972/74 opnieuw zichtbaar gemaakt. Ze zijn tweedelig en voorzien van rondboogjes en een gemetselde stijl.

359. Dezelfde rondbogige tweedeling is hier geprojecteerd in het dichtgezette venster aan de oostgevel op de tweede verdieping. Hoogstwaarschijnlijk hebben alle vensters op de tweede verdieping een dergelijke opzet gehad.

3.10 Oorsprong van de uienspits

Alle publicaties over de Sint-Nicolaaskerk gaan ervan uit dat de toren pas na de ramp in 1630 zijn opvallende siepel kreeg. Voordien zou de kerk een hoge naaldspits hebben gehad. Vaak wordt Rutger van den Boetzelaer genoemd als degene die dat heeft geïnitieerd. Hij zou voor de vorm zijn geïnspireerd door zijn voorvaderlijk kasteel Toutenburg dat twee hoektorens met zo'n uienspits bezat.⁸²

Het is zeker niet onmogelijk dat het zo is gegaan. Toutenburg heeft daadwerkelijk zulke torens gehad. En op kaarten van Jacob van Deventer uit 1545 en Christiaan Sgroote uit 1568 bezit de kerk inderdaad een hoge naaldspits (360 - 361). Toch vallen er een paar kanttekeningen te plaatsen bij deze lezing. Om te beginnen was de ui- ofwel peerbekroning destijds helemaal niet zo zeldzaam. Heel wat torens van kastelen, stadspoorten en stadhuizen bezaten er een, alsook diverse kerktorens. Een voorbeeld is de nog steeds bestaande 'siepeltoren' in het Friese Deinum, uit de tweede helft van de 16de eeuw (366). Ook de kerktorens van Pingjum en Ferwerd hebben uien gehad, blijkens de zogenaamde 'Kerkenkaart' uit 1524.⁸³ Stilistisch gezien horen de ui- en peerbekroningen thuis in de late gotiek, al werden ze ook in de renaissance en barok nog toegepast. Zo kreeg in 1639 de kerktoren van Noordwolde (Gr) nog zo'n bekroning.

Twee siepels?

Daarbij is het niet uitgesloten dat de toren van Dwingeloo al voor 1630 een ui-bekroning had. Aanwijzing daarvoor vormt een plaatje van de kerk waarop de toren een spits heeft met twee uien (363). Het is te zien op een waterstaatkundige kaart van het Oude Diep en de Dwingelerstroom met omgeving, vervaardigd door Pieter Vingboons en Pieter Serwouters in opdracht van de 'Compagnie van de Hollandse Participanten van de Dieverder en Leggeler Smilderven'.⁸⁴

De kaart dateert uit 1633. Toen was de torenspits dus al ingestort, maar mogelijk nog niet herbouwd. Het lijkt erop dat daarmee pas werd aangevangen na 1632, toen een tweede herstelbijdrage van de Landdag werd toegezegd.

Het lage bedrag (300 gulden) doet vermoeden dat veel onderdelen van de ingestorte spits nog bruikbaar waren – mits deze een vergelijkbare vorm zou krijgen natuurlijk. Mogelijk hebben de cartografen, die hun waarnemingen op locatie deden, de oude situatie weergegeven in de wetenschap dat een soortgelijke constructie op korte termijn weer geplaatst zou worden.

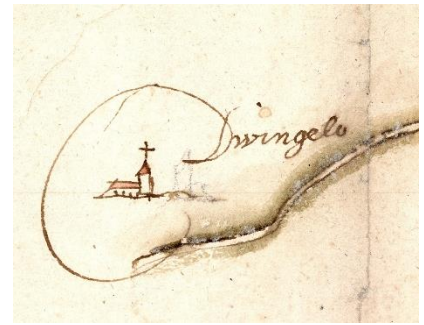
Of hebben ze gewoon een foutje gemaakt? De enige jaren later vervaardigde kaart van Serwouters laat wel de enkele bekroning zien (365).

De weergave van details is hoe dan ook opmerkelijk. Zo zijn ook het hoogte- en breedteverschil tussen koor en schip correct weergegeven. Dit in tegenstelling tot Van Deventers en Sgroote die een schip tekenen dat hoger is dan het koor, een situatie die nooit heeft bestaan. Van Deventers weergaves van kerken waren zeer algemeen en kloppen wel vaker niet.⁸⁵ Zo liet hij ook de siepels van de torens van Pingjum en Ferwerd achterwege.

De cartograaf Slijp tekende in 1628 de kerk met een lage vierkante spits (362). Maar zijn weergave van de kerken was nog algemener, zodat hieraan geen conclusies kunnen worden verbonden. Een dergelijke korte spits had bovendien nooit zoveel schade aan het dak kunnen aanrichten.

De kaart van Vingboons en Serwouters vormt niet de enige aanwijzing. In correspondentie over de kerk uit 1948 heeft een medewerker van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg het op zeker moment over *'een na de brand in 1631 aangebrachte peerbekroning, welke wellicht teruggaat op een oudere spits'*. Verder meldt een artikel dat kort na de brand (23 augustus 1923) verscheen in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* en de *Telegraaf*: *'In februari 1630, tijdens een hevigen Noord-Westen storm, is de koepel [bedoeld wordt de uienspits] van de kerk gewaaid en door de gewelven naar beneden gevallen. Het koepeldak heeft men in 1632 weer aangebracht, volgens oude teekeningen iets minder slank dan 't vorige.'* Hoewel dit artikel verder vol feitelijke onjuistheden staat, is het toch opmerkelijk. Het laatste woord is er nog niet over gezegd...

360 - 362. Op de kaarten van Jacob van Deventer (1545) en navolger Christiaan Sgroote (1568) heeft de toren van de Nicolaaskerk een hoge naaldspits. (afb: Beeldbank Groningen). De kaart van Slijp (1628) laat een kortere spits zien (afb: Drents Archief).

363. De van opvallend gedetailleerde details voorziene kaart van Pieter Vingboons en Pieter Serwouters, naar het leven getekend in 1633, toont een torenspits met twee uien (pijltje). (afb. Egbert Brink).

364 - 365. Op een kaart uit 1636 en op latere kaarten die Vingboons en Serwouters vervaardigden heeft de spits zijn huidige gedaante met één ui. (afb. annodrenthe.nu en Egbert Brink).

366. De Sint-Janskerk van Deinum heeft ook best een aardige siepel. Deze dateert uit de tweede helft van de 16de eeuw. (foto:

3.11 De schade van 1630

Door de instorting in 1630 heeft het metselwerk van de toren behoorlijk geleden, wat te zien is aan de herstellingen in een 17de-eeuws steenformaat (267, 268). Het kan niet anders of ook het dak heeft een flinke oplawaai gehad. Toch zijn de gevolgen in latere eeuwen misschien wat overschat, wat kan zijn ingegeven door de aanname dat bij de ramp de stenen gewelven van het schip waren ingestort.⁸⁶ Het is echter zeer de vraag of het schip zulke gewelven ooit heeft gehad. De vlakke zoldering met trekbalken bestond vermoedelijk al ruim voor 1630.

Aangenomen dat de torenspits niet hoger zal zijn geweest dan een meter of vijftien (de huidige is 12,50 m.) heeft hij alleen met een pal westelijke windrichting het dak van het schip in de volle lengte kunnen raken. Het feit dat de herstellingen van het metselwerk vooral aan de zuidkant van de toren te vinden zijn, veronderstelt dat het gevaarte naar één kant is afgeleden en de wind inderdaad uit het noordwesten kwam. De ergste schade moet dus vooral zijn aangericht aan de dakconstructie dichtbij de toren. Het jaartal 1631 was dan ook gezet in een balk van de ondergelegen galerij. Ook de betrekkelijk lage tegemoetkoming in de schade (zie pag. 23) zou daar op kunnen wijzen. Het zou dus kunnen betekenen dat een substantieel deel van de zolder- en dakconstructie van het schip behouden bleef en van voor 1631 dateerde. Een aanwijzing hiervoor vormen de korbeelstellen. De schets uit 1889 laat haakconsoles, zwanenhalskorbelen en holle- en bolle profileringen zien die thuishoren in de periode 1560 -1610.⁸⁷ (368 - 370). Het spiraalmotief was echter in zwang tussen ca. 1560 en 1580. Een toepassing in 1631 is dus wel zeer aan de late kant.

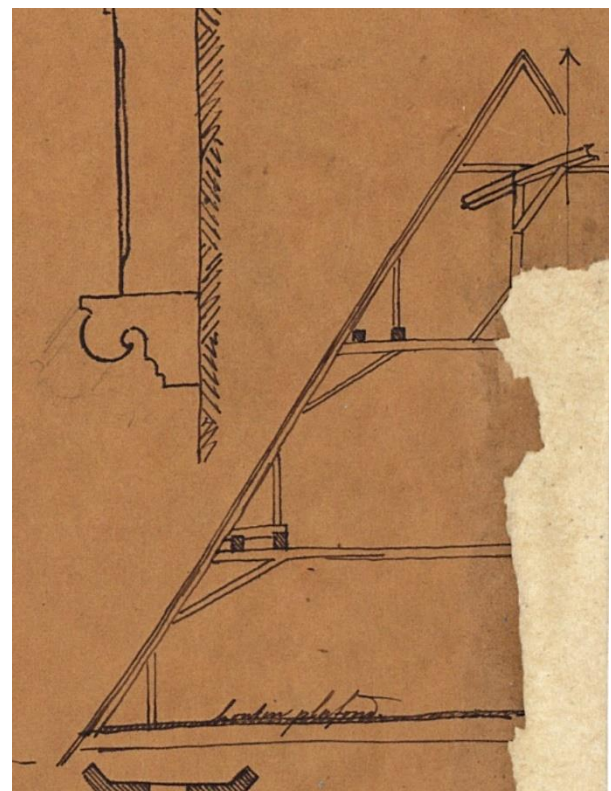
Ook de opbouw van het vroegere dak is niet in tegenspraak met een vroegere datering. We zien dat zich direct boven de trekbalken met muurstijlen een gewoon houten plafond bevond met daarboven een enkelvoudige sporenkap (367).

De sporen vormen samen een spant, verbonden door drie hanenbalken (of spantbalken). De twee langste hanenbalken waren voorzien van

schoren. Op de tekening rusten de sporen op de trekbalk. In werkelijkheid zullen ze vermoedelijk op een muurplaten hebben gestaan, aangezien er meer spanten moeten zijn geweest dan trekbalken.

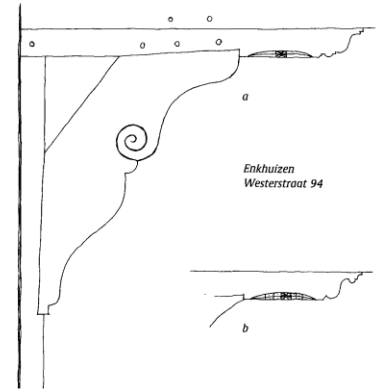
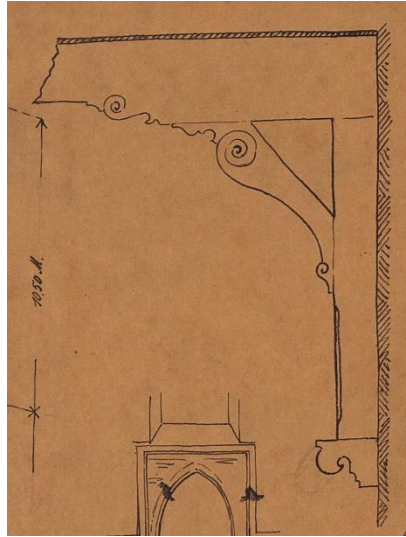
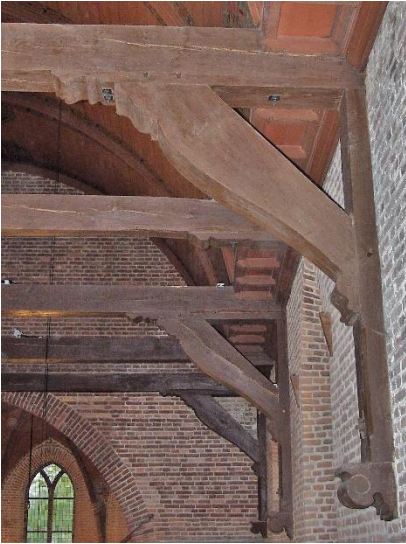
De spanten waren ter hoogte van de eerste en tweede hanenbalk onderling verbonden met flieringbalken (of spantplaten) – telkens twee ter weerszijde. De sporen waren extra verstevigd met een drietal standzonen, Bij de middelste hanenbalk steunde deze op een blokkeel.

Dergelijke enkelvoudige sporenkappen komen al vroeg voor, onder meer bij de kerken van Norg, Peize en Zweeloo, waarvan de kappen alle uit de 13de eeuw dateren.⁸⁸ De Dwingelse kap zal echter uit de 15de of 16de eeuw hebben gestamd.

367. De dakconstructie op de tekening uit 1889. Let op de hijsbalk bovenin.

368 - 370. De in 1923 gereconstrueerde korbeelstellen wijken behoorlijk af van het origineel (midden). Rechts een korbeelstel met spiraalmotief uit 1566, Westerstraat 94 te Enkhuizen. (afb: H. Janse, houtconstructie)

3.12 Wat vertellen de kraagstenen?

Met de beeldhouwde kraagstenen in de gewelfaanzetten van het koor en de koorsluiting en de gewelfsleutel van het gewelf, bezit de Sint-Nicolaaskerk een aantal zeldzame kunstwerkjes. In het Noorden komen dergelijke kostbare ornamenten slechts sporadisch voor.

Het beeldhouwwerk is bovendien van zeer hoge kwaliteit en behoort tot het beste wat Nederland op dit gebied te bieden heeft. De gezichtsuitdrukkingen zijn natuurgetrouw, individueel en expressief: de ouderen kijken streng, de jongeren lijken wel een binnenpretje te hebben. Gek genoeg is W.L. van den Biesheuvel Schiffer de enige auteur geweest die zich realiseerde dat achter deze ornamenten een bijzonder verhaal moest zitten. Hij schrijft in 1889:⁸⁹

“In het koor, waarvan de gewelven gelukkig nog aanwezig zijn, rusten de ribben daarvan op acht kraagsteenen, waarop koppen voorkomen, zijnde om den ander geestelijke en wereldlijken, zooals aan gelaat en kleeding duidelijk is te bespeuren. Alleen de middelste kraagsteenen maken eene uitzondering; op den eenen is een man ter halve lijve uitgehouwen, die een wapenschild voor de borst houdt; op den tegenoverstaanden is eene vrouw voorgesteld, welke een vrouwelijk wapenschild voor zich heeft.

Dit alles was door eene dikke kalklaag bedekt, zodat het niet te bespeuren was welke wapenteekens op die schilden aanwezig waren. Door de welwillende medewerking van den Wel Eerwaarden Heer H.J. Douwes, te Dwingelo, werd die kalklaag verwijderd. Op geen der schilden was eenig teken te bespeuren; zij waren geheel vlak. Nu meen ik te moeten aannemen, dat, òf tijdens het tijdstip van quasie – gelijkheid [de Franse tijd] het daarop uitgehouwene werd vernield en later werd bijgebijtd, òf dat de wapenteekens in metaal en kleur daarop aangebracht waren, en door den bijtende kalk zijn verdwenen.

Ik betreur dit zeer. Immers in dien tijd was men niet gewoon zinloze ornamenten aan te brengen. Het komt mij ongetwijfeld voor, dat men in de koppen van geestelijken en wereldlijken, waaronder een edelman en eene edelvrouw, een

heenwijs moet zien naar de stichters der kerk. Ware het gelukt op die schilden de wapenteekens te ontdekken, dan ware men vermoedelijk in staat geweest, nagenoeg het tijdstip van den bouw der kerk te bepalen, hetwelk nu geheel in het duister ligt.”

Van den Biesheuvel Schiffer is zeer stellig dat hier geestelijke en wereldlijke personen zijn afgebeeld. Gewone geestelijken zijn het in elk geval niet. Zo hadden monniken en priesters geen snorren en baarden, zoals de oudere mannen, laat staan lang haar, zoals de jongemannen.

Het zou wel kunnen gaan om Bijbelse figuren of heiligen. Het helaas nogal beschadigde kopje van een wat oudere vrouw met bedekt hoofd in de hoek van de triomfboog (aan de vrouwelijke noordkant) zou Maria kunnen zijn en haar nog erger gehavende pendant aan de ‘mannelijke’ zuidkant de oude Jozef.

Voor de vier kopjes in de koorsluiting komen wellicht de vier evangelisten in aanmerking, Mattheüs, Marcus, Lucas en Johannes. Hun beeltenissen waren vaak te vinden in het koorgedeelte. In overeenstemming daarmee is dat Mattheüs en Lucas meestal als bebaarde mannen op leeftijd werden afgebeeld en Johannes en Marcus vaak als jongelingen.⁹⁰

Tegen de duiding als evangelisten, pleit de afwezigheid van typerende attributen zoals een boekrol, boek, of pen en inkt. Ook is er geen spoor van de dierlijke symboliek die de evangelisten doorgaans vergezelde. (Johannes: arend; Mattheus: engel of mens; Marcus: leeuw; Lucas: stier).⁹¹ Maar het kan zijn dat deze in aangrenzende gewelfschilderingen of glas-inloodramen tot uiting kwamen.

Dat het hier om stichters of weldoeners van de kerk gaat, is evenmin uitgesloten. De verleiding is groot om in de beeltenissen in de hoeken Hadewich van Ansen en Johan de Vos van Steenwijk te zien, in de twee bebaarde figuren hun oudste zoon Coenraad en kleinzoon Hendrick en in de twee jongemannen de achterkleinzons, de ruziënde broers Johan en Roelof de Vos van Steenwijk. Wel lijkt een dergelijke adellijke

371 - 372. De kraagstenen waren in de middeleeuwen zonder enige twijfel beschilderd. Om een indruk te krijgen van de aard van de figuurtjes, zijn er hierboven twee virtueel ingekleurd. Het vrouwelijke figuurtje is hier afgebeeld met het wiel van St. Catharina.

zelfverheerlijking in het heiligste deel van de kerk een beetje misplaatst.

In de attributen die de figuurtjes *'ter halve lijve'* vasthouden, heeft Van den Biesheuvel Schiffer wapenschilden gezien en ongetwijfeld had hij daarbij de stamfamilies van Batinge in zijn achterhoofd, waarbij de jonge vrouw het vrouwelijke (ronde) wapenschild van Van Ansen en de langharige jongeman het mannelijke schild van De Vos van Steenwijk vasthield.

De figuurtjes houden echter geen wapenschilden vast. Het ronde attribuut van de jonge vrouw lijkt op een bedelnap, maar kan ook heel goed een wiel of rad verbeelden, het vaste symbool van de heilige Catharina, aan wie in de kerk een altaar was gewijd. De naaf en de spaken waren er dan waarschijnlijk opgeschilderd (371). Catharina was een jonge, ongehuwde maagd en werd dan ook vaak blootshoofds (of met kroon) afgebeeld, net als het figuurtje in Dwingeloo (373).

Het 'wapenschild' van de langharige jongeman is bevestigd aan een brede riem (of bandelier), waartussen hij zelfverzekerd zijn duimen houdt (372). Het gaat hier om een beurs of gordeltas,

die middeleeuwse mannen veelvuldig voor de buik of aan hun zij droegen, vaak in combinatie met een dolk (of ponjaard). Deze gordeltasjes hadden vaak de vorm van een wapenschild (376, 377).

Gaat het hier dus om een verbeelding van de bedelares (bedelnap) en de gulle geveer (beurs)? Of is de gulle geveer ook in dit geval een heilige? De wapenrok met verticale stroken suggereert dat het figuurtje een militaire achtergrond heeft. Daaronder draagt hij een maliënbroek, al kan het ook gaan om een kousenbroek (hozen of maillots). In combinatie met de mantel over zijn schouders, doet dit sterk denken aan de vrijgevig ridder Sint-Maarten, aan wie net als aan Sint-Catharina een vicarie verbonden was (372).

Het laatste beeldje is zeker niet de minste: in de kruising van het gewelf is in de gewelfsleutel het portret van een monnik met kap gemaakt. Aangezien de ronde rand als kap precies het hoofd omsluit, is een passender ontwerp bijna niet denkbaar. Toch is het vreemd dat op deze voorname plek voor een eenvoudige monnik is gekozen en niet voor Christus (die hier vaak

373. Sint-Catharina met haar onafscheidelijke wiel. (afb. Pinterest).

wordt afgebeeld) of St-Nicolaas, aan wie de kerk is gewijd. Van den Biesheuvel Schiffer maakt geen melding van deze steen. Het is niet uitgesloten dat hij pas bij de restauratie is aangebracht – het gewelf is immers bij de brand ingestort.

De beeldhouwwerkjes bevatten diverse elementen die op een datering tussen pakweg 1380 en 1420 wijzen. Zo bezitten de jongemannen lang of halflang haar en is bij hen de rand van een kaproen of cotehardie zichtbaar, een kenmerkend kledingstuk uit deze periode (375 - 377). De jurk van 'Sint-Catharina' heeft een lage halsuitsnede, eveneens typisch voor die tijd.

De wapenrok van 'Sint-Maarten' bestaat uit stroken. En ook die stroken-mode was erg populair in de decennia rond 1400. (378 - 379). Omstreeks 1430 veranderde de ridderlijke mode totaal. Kort werd de norm, zowel voor het haar als voor de kleding.

Ook stilistisch gezien past het beeldhouwwerk in de late 14de of vroege 15de eeuw. Het mist de harde contouren en de scherpe plooien in de kleding die zo kenmerkend zijn voor

374. Sint-Maarten helpt een bedelaar met bedelnap. (afb. Pinterest).

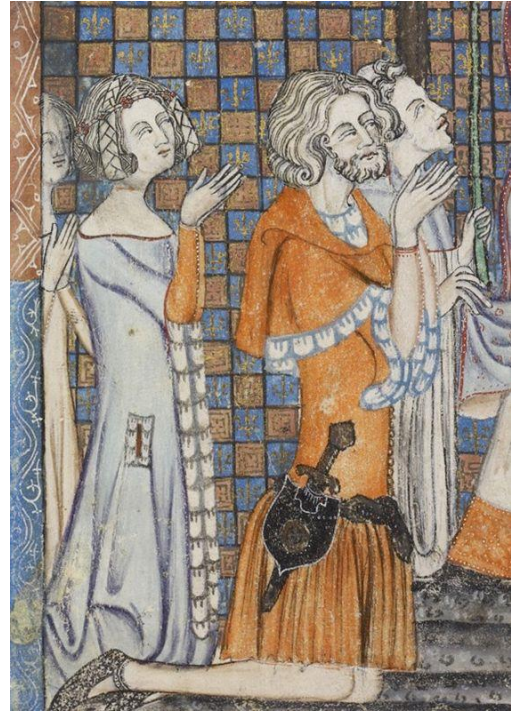
beeldhouwwerk uit de laatste fase van de gotiek (circa 1450 - 1550).

De globale datering rond 1400 valt in de periode waarin de invloedrijke Coenraad de Vos van Steenwijk bemoeienissen had met de bouw van het koor van de Martinikerk (zie pag. 17) en een altaar in de kerk aan Sint-Maarten opdroeg (1410). Het ligt voor de hand dat hij degene is geweest die opdracht heeft gegeven voor de vervaardiging van deze ongetwijfeld kostbare beeldjes. Aldus kan hij ook heel goed de initiator van de vernieuwing van het koor zijn geweest.

375. kraag van een kaproen of cotehardie.

376. Jongemannen met kaproenen en een cotehardie voorzien van courdieres, brede linnen stroken aan de mouwen. Om hun middel een gordel met beurs. De linker man heeft een dolk. 14de eeuw. (afb. Pinterest).

377. Edelman met cotehardie, kaproen en een aan een gordel bevestigde beurs in de vorm van een wapenschild, voorzien van een dolkschede met dolk. De dame heeft een zeer lage halsuitsnede. 14de eeuw (afb. Pinterest).

378 – 379. Vechtersbazen met 'stroken-wapenrokken' op een Franse miniatuur uit 1390 – 1399 en een Duitse uit 1418. (afb. Pinterst).

380. De sacramentsnis bestond nog in 1923.

3.13 Het geheim van de wapenstein

Van Schaick meldde in 1846 dat zich aan de noordkant van het koor een langwerpige kastje in de muur bevond dat 'tot bewaarplaats diende van kerkelijke kleinodiën tot de Roomsche eredienst behorende.'⁹² Op een detailfoto uit 1923 is dit nisje inderdaad zichtbaar (380). Het betreft een sacramentsnis of 'wandtabernakel' die werd gebruikt als bewaarplaats voor de tijdens de mis geconsecreerde hostie. Deze werd

achter slot en grendel bewaard om diefstal en ontheiliging te voorkomen. In 1846 waren de duimen nog aanwezig voor de gehengen van het smeedijzeren traliedeurtje dat dergelijke nisjes vaak bezaten (381, 382).

Bij de restauratie werd de nis om onduidelijke redenen dichtgezet. Men gebruikte daarvoor de hardstenen wapenstein, die onder de vloer van het schip was gevonden, enkele meters voor de

381. sacramentsnis in de kerk van Middelstum (Gr) (foto: Oude Groninger Kerken in beeld).

382. Traliedeurtje van de sacramentsnis van de kerk te Zweeloo (foto: Oude Groninger Kerken in beeld).

383. Wapenstein.

Batingekapel (383). Achter de steen zijn documenten ingemetseld die betrekking hebben op de restauratie.⁹³

De wapenstein is een verhaal apart. Volgens Mr. J. Belonje en J. Westra van Holthe zou het gaan om een gedeeld schild met links het wapen van N. van Rutenborgh uit Utrecht en rechts dat van Judith Bentinck, dochter van Willem Bentinck 'richter in het Oldebroek' op de Veluwe.⁹⁴ Zij trouwden rond 1600. Voor zover bekend had dit echtpaar echter geen relatie met Dwingeloo en het is dan ook volstrekt onduidelijk wat hun steen hier doet.

Het lijkt hier dus te gaan om de steen van een ander echtpaar, ofwel van één persoon of geslacht. Gezien het ontbreken van een opschrift is het bovendien mogelijk dat het niet om een grafsteen gaat, maar bijvoorbeeld om een gevelsteen. Maar van wie of wat? Pogingen om het wapen te achterhalen hebben tot nu toe geen vruchten afgeworpen.

Het rechter wapen met het ankerkruis hoeft niet per se van de van oorsprong Gelderse Bentincks te zijn. Zo voerden onder meer de Bentheimse familie Van Laer tot Laerwold en de Twentse familie Bitter een vergelijkbaar wapen.⁹⁵

Het linker wapen is inderdaad van de van familie Van Rutenborgh/Rutenberg, een van Oorsprong

Overijsselse familie die met diverse Drentse families verweven was. Toch werd een bevredigende combinatie niet gevonden.

Mogelijk is er een relatie de Drentse familie Van den Clooster. Deze familie voerde vrijwel hetzelfde wapen als Van Rutenberg. Van Rutenberg voegde echter zes lelies toe in de schildzoom, zoals ook op de steen te zien is. Beide familiewapens leken als twee druppels water op het wapen van de gezamenlijke voorouder, de graaf van Bentheim.⁹⁶

In de vroege 14de eeuw nam echter Johan van den Clooster, getrouwd met Agnes van den Rutenberg en dus van twee kanten 'belast' met vrijwel hetzelfde familiewapen, van zijn vrouw de variant met de lelie over (de Van den Rutenbergs stonden hoger in aanzien en waren leenheren van de Van den Cloosters).⁹⁷

Het is niet ondenkbaar dat sommige van hun nazaten de variant met de lelies bleven voeren. Zo komen binnen de tak van den Clooster tot Rheebruggen – die zetelden op de havezaten Rheebruggen en Westrup – zowel allianties met (opnieuw) de familie Rutenberg voor, als met de families Bitter en Van Laer.

Maar dit is niet meer dan een veronderstelling. De ware toedracht kan heel anders zijn.

3.14 Faseringstekeningen

A. Rond 1325 stonden kerk en toren los van elkaar. Ze waren bovendien een stuk lager dan tegenwoordig. Wel moeten we er rekening mee houden dat het vloerniveau zo'n halve meter onder het huidige maaiveld lag. Dit verschil is in de tekening niet meegenomen.

Het oudste deel zal vermoedelijk hebben bestaan uit een laat 12de- of 13de-eeuws schip in romaanse of romano-gotische stijl. Een gotisch koor werd toegevoegd in de tweede helft van de 13de eeuw of de vroege 14de eeuw. Hiervan zijn nog enkele lagen metselwerk overgebleven. De toren werd tussen 1325 en 1350 gebouwd en was hoogstwaarschijnlijk uitgerust met een eenvoudige lage spits.

B. In de latere 14de eeuw werd de toren verhoogd. De vensters van dit verhoogde deel hadden nog steeds een romaans karakter. De hoge naaldspits is fictief. Zoals beschreven op pag. 128 is niet zeker wat de toren voor 1630 voor bekroning(en) heeft gehad.

Verder is in deze tekening de hypothese uitgewerkt waarbij de Batingekapel een tegenhanger aan de zuidkant had. Samen vormden ze de transepten van een kruiskerkje. De kapel is in aanzet mogelijk ouder dan het nieuwe koor, maar werd verhoogd toen dat koor er al was.

C. Tussen 1380 en 1420 is het nieuwe, hogere koor gebouwd op bestaande grondvesten.

D. In de latere 15de eeuw werd het schip verbreed en onder één dak met het koor gebracht. De toren werd nu pas in de kerk geïntegreerd.

Het zuidertransept, zo dit aanwezig was, moest voor de nieuwbouw het veld ruimen. De noordelijke uitbouw werd tot de hoogte van het nieuw schip opgetrokken.

Het nieuwe schip is vermoedelijk in twee fases tot stand gekomen, maar wel naar één vooropgesteld plan. Het lijkt erop dat de noordgevel eerst tot de hoogte van het oude schip werd opgetrokken. In de tekening is dit niet aangegeven.

De romaanse vensters van de toren pasten niet langer bij de uitstraling die de kerk nu had en werden – op één galmgat na – ‘vergotiseerd’.

Vermoedelijk werd ook de sacristie in deze periode opgetrokken, al kan deze in aanleg al ouder zijn geweest.

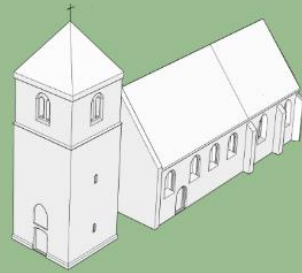
E. Na de instortingsramp in 1630 kreeg de toren zijn siepelspits, waarvan het huidige exemplaar een replica is. Mogelijk ging hieraan al een vergelijkbare spits, voorzien van twee bollen vooraf.

Kleinere wijzigingen zijn de deuropeningen in het koor en de Batingekapel (buiten het zicht op de tekeningen) en de nis met de wapenstenen van Rutger van den Boetzelaer en Bathina van Lohn, linksboven de zuidelijke ingang.

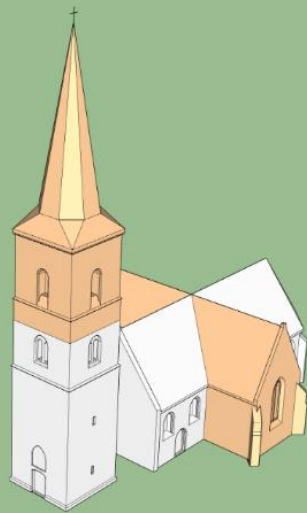
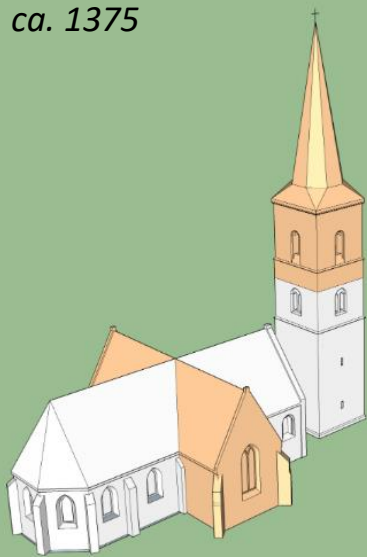
In de 19de eeuw werden met name de vensters nog ingrijpend gewijzigd, waarna ze in 1924/25 weer in de (vermeende) oude staat werden teruggebracht. Hiervan is geen tekening gemaakt omdat deze ontwikkeling voldoende in het fotomateriaal zichtbaar is.

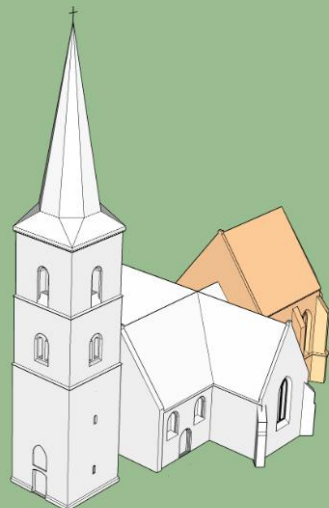
B. ca. 1325

A. ca. 1375

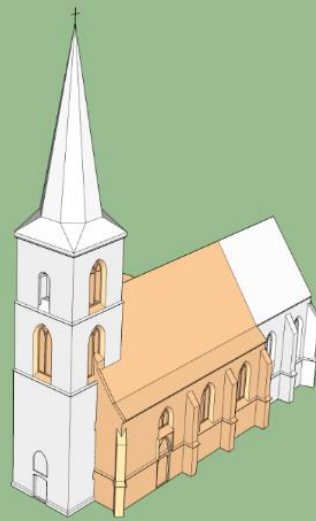

C. ca. 1400

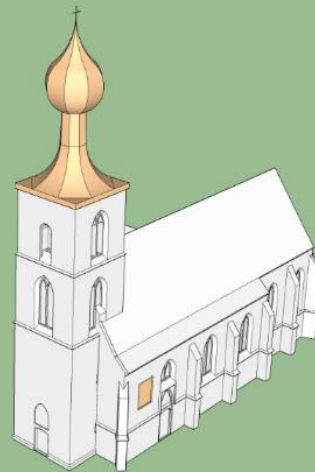
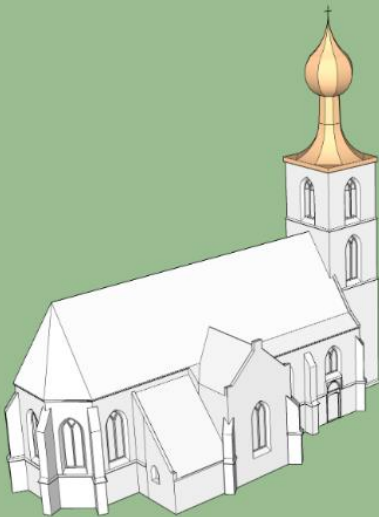

D. ca. 1450

E. na 1630

Addendum

Na de voltooiing van het rapport *Onder de rokken van de ui* zijn alsnog documenten opgedoken van de restauraties van 1851, 1891 en 1923-1924 in het archief van de gemeente Westerveld (oud-archief gemeente Dwingeloo, invoernr. B17). Deze stukken bieden bevestigende en enige aanvullende informatie op het rapport.

Dat er in 1851 herstelwerkzaamheden aan de toren hebben plaatsgevonden, was tot nu toe niet bekend. Het betreffende document geeft een overzicht van de dagen waarop de metselaars en timmerlieden hebben gewerkt, alsook een amper leesbare opsomming van diverse aangeschafte bouwmaterialen, zoals bakstenen, kalk, cement, twee eiken balken en leien. Over de aard van de werkzaamheden worden geen mededelingen gedaan.

Het document uit 1891 is een onderhandse overeenkomst voor een veel uitgebreidere restauratie van de toren tussen burgemeester en wethouders van Dwingeloo en aannemer N. Jalvingh. Er wordt nauwgezet beschreven hoe en met welke materialen allerlei grote en kleine reparaties moeten worden uitgevoerd, onder meer waar het gaat om metselwerk, timmerwerk, dakdekkerswerkzaamheden en schilderwerk.

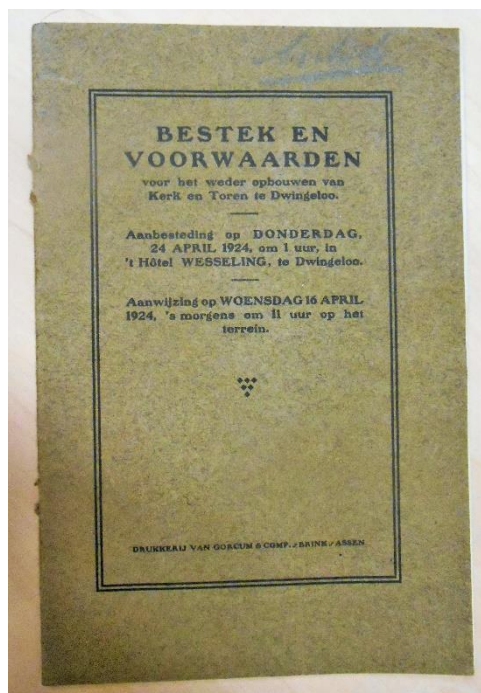
Illustratief voor de toenmalige restauratieopvattingen is de oprechte overtuiging dat met enkele historiserende correcties het originele aanzien van de toren kon worden hersteld. Zo wordt de aannemer opgedragen *“(…) de galmgaten en nissen bij te metselen en in hunnen oorspronkelijken toestand terug te brengen”* en *“Het beraapte metselwerk aan de buitenzijde van den toren van de beraping te ontdoen.”* Ook dient hij *“Het metselwerk in den boog boven den toreningang uit te breken en volgens latere aanwijzingen in den vroegeren toestand als venster in posten verdeeld te herstellen.”*

Door deze acties verdween in werkelijkheid het laatste romaanse galmgat, alsook de eeuwenoude bepleisteringen van de blinde vensters. De toreningang kreeg er juist iets bij, namelijk het pseudo-gotische bovenvenster (zie

pag. 92) met *“glas en lood van een eenvoudig dessin”*. De ingang zelf kreeg een hardstenen trede en een nieuwe eikenhouten deur.

We lezen ook dat het uitvallende voegwerk waarover een inspecteur van de Rijksdienst in 1948 klaagde (pag. 36), waarschijnlijk niet te wijten was aan de restauratie die plaatsvond in 1924 maar aan deze laat-19de-eeuwse werkzaamheden. Het bestek schrijft namelijk voor: *“Alle verweerde of uitgevallen voegen ter voldoende diepte uit te kappen en opnieuw platvol in te zetten met voegspecie bestaande uit een deel portlandcement, een deel kalk en een deel zand.”* Portlandcement werd in deze periode gezien als het nieuwe wondermiddel op de steiger. Door zijn hardheid is het echter totaal ongeschikt voor restauraties met broze handvormstenen – iets wat vandaag de dag helaas nog steeds niet overal is doorgedrongen. Bij de restauratie in 1924 werd overigens wel zoals het hoort schelpkalkmortel gebruikt.

Een onschuldiger bouw materiaal dat in deze tijd opgeld deed, is de Udelfanger zandsteen, waarvan de nieuwe hoekstukken van de waterlijsten werden vervaardigd. Deze natuursteen werd in de jaren 1860 tot ongeveer 1900 veelvuldig toegepast op voorspraak van de invloedrijke architect Cuypers (Dubelaar, Tolboom 2004).

In het dossier bevindt zich bovendien de in druk verschenen *'Bestek en voorwaarden voor het weder opbouwen van Kerk en Toren te Dwingeloo'*, ten behoeve van de herbouw na de grote brand in 1923. In feite gaat het om twee aparte bestekken voor kerk en toren. De aanbesteding, zo meldt het documentje, vond plaats op 24 april 1924 op 1 uur in hotel Wesseling te Dwingeloo. Bij het bestek moeten zeven tekeningen hebben gezeten, die helaas niet in dit dossier bewaard zijn gebleven.

Ook in dit bestek klinkt al in de tweede paragraaf de wens door het gebouw ondanks de talloze daadwerkelijk noodzakelijke werkzaamheden toch ook historisch te willen verbeteren door *"De nader te noemen raam- en deuropeningen, die zullen worden aangewezen, weder te openen"* en *"Alle muurwerken, bogen, gewelven met graden enz. binnen de kerk en bijgebouwen te ontdoen van de daarop zich bevindende kalk en witsel, ten genoegen der Directie."* Opmerkelijk genoeg werd de beoogde heropening van de noordelijke damesentree – één van de weinige ingrepen die wel historisch verantwoord zou zijn geweest – nooit uitgevoerd. Ook veranderde men blijkbaar van gedachte over de zuidelijke entree in het koor. Anders dan het bestek voorschrijft werd deze niet dichtgezet.

Volgens het bestek was het wel degelijk de bedoeling dat de trap die van de orgelgalerij naar de tweede verdieping van de toren voerde (pag. 70 – 71) en waarvan het bestaan tijdens dit onderzoek werd herontdekt opnieuw werd gerealiseerd van eikenhout. Maar ook dit bleef achterwege. In plaats daarvan werd de doorgang naar de toren dichtgezet.

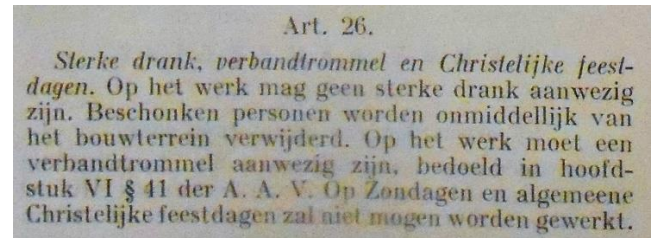
Het bestek geeft een bevestiging van een gedeeltelijk hergebruik van de vloertegels (pag. 63) en van het feit dat de orgelgalerij inderdaad naar een nieuw, maar klassiek ontwerp werd vervaardigd van 'Rijnsch eiken' met twee zuilen van Bentheimer zandsteen. De ondersteuning van de verbrande galerij zullen hoogstwaarschijnlijk van hout zijn geweest,

Voor de ontdekking van het bestek was onbekend dat de funderingen van de kerk geheel werden ondermetseld – of dat daar in elk geval de intentie toe bestond – en dat rond de

koormuren een gewapende betonbalk werd aangebracht.

Opmerkelijk is dat het bestek voor de leien dakbedekking een ruitvormig Koevertdak voorschrijft, terwijl het dak in werkelijkheid werd uitgevoerd in een schubvormige Rijndekking.

Jim Klingers, mei 2019

Geraadpleegde bronnen

R. Alma, S. Broekhoven, S. van Ginkel-Meester, C. Kolman, R. Stenvert. *Monumenten in Nederland. Drenthe*. Waanders Uitgevers, Zwolle 2001.

W.L van den Biesheuvel Schiffer. *De Kerk te Dwingelloo*. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1890, pag. 53 – 67.

J. Bos, F. J. Hulst en P. Brood. *Huizen van Stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*. Rijksarchief in Drenthe, Assen 1989. Uitgeverij Boom, Meppel.

P. Bot. *Vademecum. Historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*. Nederlands Openluchtmuseum. Alphen aan de Maas 2009.

E.J. Brink, M.A.W. Gerding. “... Als off men daer selffs in locu waer” *De verbeeldende cartografie van Pieter Vingboons en Pieter Serwouters*. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 2006, pag. 1 – 24.

Dr. J.G. van Cittert-Eymers, M.J. Hagen. *Zonnewijzers in Nederland*. De Walburg Pers, Zutphen 1984.

Mark Goslinga, Erwin de Leeuw. *Uit het album van meester Boneschanser. Dwingelloo en omgeving in foto's, circa 1895 – 1930*. Stichting Dwingels Eigen, Dwingelloo 2006.

E.J. Haslinghuis, H. Janse. *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*. Leiden 2001.

Dr. J. Heringa, prof. dr. D.P. Blok, prof. dr. M.G. Buist, prof. Dr. H.T. Waterbolk (red.) *Geschiedenis van Drenthe*. Provinciaal bestuur van Drenthe, Assen 1985. Uitgeverij Boom, Meppel.

J. Hollestelle. *De steenbakkerij in de Nederlanden tot ongeveer 1560*. Arnhem 1976.

Edward Houting, Hans Vrijer. *Kloostermoppen. Middeleeuws bouw materiaal in stad en provincie Groningen*. Uitgeverij Noordboek, 2018.

H. Janse. *Houten kappen in Nederland 1000 – 1940*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Delft 1989.

H. Janse. *Vensters*. Interbook International, Schiedam 1977.

C.F. Janssen, *De Drentse torenfamilie*, in: P. Brood e.a. (red.), *Vergezichten op Drenthe*. Meppel 1983.

Peter Karstkarel. *Alle middeleeuwse kerken in Groningen en Drenthe*. Uitgeverij Noordboek, 2010.

Peter Karstkarel. *Alle middeleeuwse kerken in Friesland*. Uitgeverij Noordboek, 2010.

Gottfried Kiesow. *Architekturführer Ostfriesland*. Deutsche Stiftung Denkmalschutz. Monumente Publikationen, 2009.

Cuno Koopstra, Margot Daleman. *Mysteries van de Magnuskerk, en andere geheimen van Anloo ontrafeld*. Een archeologisch en historisch onderzoek naar de ontwikkeling van Anloo. Archeovisie 2017.

J.E.A. Kroesen. *Verdwenen zijaltaren. Spoorzoeken in Drenthes middeleeuwse kerken*. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 2007, pag. 21 – 53.

E. de Leeuw. *Katholieken in Dwingelloo? Jazeker!* De Westervelder, 5 sept. 2018.

Erwin de Leeuw. *De luiken van het zeventiende-eeuwse Van den Boetzelaer-orgel*, Dwingels Eigen', periodiek nr. 1, 2001, pag.

Erwin de Leeuw. *De Sint Maartenskapel en de datering van de Sint Nicolaaskerk te Dwingelloo*, Dwingels Eigen, periodiek nr. 2, 2002, pag. 9 – 17.

W. Leijdenroth van Boekhoven. *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel II. De provincie Drenthe*, Utrecht 1909.

J.S. Magnin. *Overzicht der kerkelijke geschiedenis van Drenthe*. Groningen 1855.

M.D. Ozinga. *De historische kerkgebouwen van Drenthe*. Handboek voor het kennen van het Drentsche leven in voorbije eeuwen onder redactie van J. Poortman, pag. 368 – 369. Meppel 1943.

C.J.A.C. Peeters. *De Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*, Staatsuitgeverij, Den Haag / Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1964.

H.A. Poelman. *De St. Nicolaaskerk te Dwingeloo*. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1926, pag. 40 – 45.

Dr. H.J. Prakke. *Deining in Drenthe. Historisch-sociografische speurtocht door de 'Olde Lantschap', de 'Achtste der Zeven Provinciën'*. Uitgeverij van Gorcum & comp. N.V., Assen 1958.

J. A. Romein. *Hervormde predikanten van Drenthe, sedert de Hervorming tot in 1861*. Groningen 1861.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, brochure *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik*. Amersfoort 2012.

C. van Schaik. *Dwingeloo en onderhorige gehuchten*. Drentsche Volksalmanak, Coevorden 1846, pag. 208 – 209.

Reinder Smit, Meine Hoekstra. *Dwingeler Prenten*. Dwingeloo 1977.

Reinder Smit. *Dwingelo in vertellingen*. Europese Bibliotheek, Zaltbommel 1979.

Reinder Smit. *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*. Stichting het Drentse Boek, Ruinen 1982.

R. Smit, Mr. W.W. Hopperus Buma. *Dwingeloo in oude ansichten*. Tweede, herziene druk, Europese Bibliotheek, Zaltbommel 1983.

Reinder Smit. *Dwingel bekiek 't maor. En rondgang door het Dwingelo van toen aan de hand van beelden en vertellingen*. Meine Hoekstra/ Siepelnieuws, Ruinen 1984.

R. Steensma. *Sporen van de katholieke eredienst in middeleeuwse kerken*. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 2007, pag. 1 – 20.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Documentatiebladen 2a Baksteen, 2a Balklaag, 2c Torensplits, 3b Houtconstructie, resp. UDC 691 421, UDC 69.025.2, UDC 69.024.84, UDC 69.011, 1986

Frans Vermeulen. *De St. Nicolaaskerk te Dwingeloo*. Oudheidkundig jaarboek 1923, pag. 203 – 205.

M. J. M. de Wit met bijdragen van M. Daleman, E. de Leeuw, J.J. Lenting en J.R. Veldhuis. *De laatmiddeleeuwse Hof te Dwingeloo teruggevonden. Archeologisch en historisch onderzoek op locatie Heuvelenweg 34H te Dwingeloo gemeente Westerveld (Dr.)*. ARC-publicaties 219, Groningen 2011.

Websites

archis.cultureelerfgoed.nl

blancke-bogaert.nl

cultureelerfgoed.nl

dbnl.org

delpher.nl

drentsarchief.nl

dwingeloo.webnode.nl

dwingelseigen.nl

geheugenvandrenthe.nl

hadewijchhilligenbacker.nl

heiligen.net

hisgis.nl

joostdevree.nl

kerkeninbeeld.nl

nicolaaskerk-dwingeloo.nl

orgelsindrenthe.nl

pinterest.com

rijksmuseum.nl/nl/rijksstudio

Dossiers

Gemeente Westerveld. 1.853.1 Monumenten in beschermd dorpsgezicht. Ned. Herv. Kerk, pastorie en kerktoren 1974 – 1990. 36889.

Epiloog: De juffer van Batinghe

Toen de Sint Nicolaaskerk werd gebouwd, reed elke dag de Juffer van Batinghe voorbij. Zij lachte de bouwheer toe, waardoor die zijn gedachten niet meer bij zijn werk kon houden. De berekeningen en de tekeningen van de nieuwe toren kwamen niet gereed. De Drost van Drenthe sprak met de heer van de havezathe Batinghe en deze met zijn dochter. Zij wilde niemand anders dan de bouwmeester. Haar vader begreep dat en zond haar weg. Maar voor zij ging, trok zij nog eenmaal rond, en toen de maan tussen de bomen scheen te hangen, zag zij de nieuwe torenspits voor zich. De Juffer zag de bouwmeester aan het werk, stapte van haar paard en vertelde wat ze gezien had en hoe mooi het leek. Daarna ging zij op reis. De bouwmeester had die avond zijn ontwerp klaar. De Drost keurde alles goed, ook al leek het in het geheel niet op iets dat in Drenthe gebruikelijk was. Een jaar ging voorbij en de Sint Nicolaaskerk had zijn bekroning. Toen voor de wijding de Juffer terugkwam, zegende de Drost de beide jonge mensen, zonder wie er niet zulk een schoon bouwwerk verrezen zou zijn.

(Tekst van de koperen plaat op de sokkel.)

Noten

¹ Volgens archeologe Janneke Hielkema, Dagblad van het Noorden, 18 sept. 2018. *Archeologen vinden aan rand van Dwingeloo overblijfselen van groot urnenveld uit de IJzertijd.*

² Miranda de Wit, Erwin de Leeuw. *De laat-middeleeuwse 'Hof te Dwingeloo' (Dr.) teruggevonden.* Paleo-Actueel 2010, pag. 93 – 99.

³ Verkregen van: dwingeloo.webnode.nl, Geschiedenis van Dwingeloo, oktober 2018. De oudste vermeldingen zijn Twingelo (1181) Dwingelo (1206) en Thuingelo (1207)

⁴ Verkregen van: dwingeloo.webnode.nl, Geschiedenis van Dwingeloo, oktober 2018.

⁵ Miranda de Wit, Erwin de Leeuw. *De laat-middeleeuwse 'Hof te Dwingeloo' (Dr.) teruggevonden.* Paleo-Actueel 2010, pag. 93 – 99.

⁶ Miranda de Wit, Erwin de Leeuw. *De laat-middeleeuwse 'Hof te Dwingeloo' (Dr.) teruggevonden.* Paleo-Actueel 2010, pag. 93 – 99.

⁷ Vóór dat jaar was de status als havezate omstreden. In 1740 kreeg Cornelis van Dongen tot de Oldengaerde toestemming van de Drentse Landdag het recht van de havezate Westrup bij Westdorp nabij Borger te verleggen op het door hem gekochte huis in Dwingeloo.

⁸ Zelfs waren dat er even vijf. Op Entingheweg 8 – een keuterboerderij - heeft van 1783 tot 1795 ook het recht van havezate gelegen. Zie: Erwin de Leeuw, *Bewonersonderzoek Dwingeloo-Westeinde Nieuwe havezate in Dwingeloo*

⁹ Uitgaande van het huidige grondgebied, dus zonder de Friese Stellingwerven, de stad Groningen en het Gorecht, die tot in de 14de eeuw resp. 15de eeuw formeel nog tot Drenthe behoorden. De meeste kerken waren eenbeukig, m.u.v. Meppel en Ruinerwold (tweebeukig) en Emmen, Sleen, Roden en Diever (driebeukig).

¹⁰ Rond 1500 bezat Drenthe circa 21.000 inwoners, evenveel als Utrecht, destijds de grootste stad binnen het huidige Nederlandse grondgebied. Dr. J. Heringa, prof. dr. D.P. Blok, prof. dr. M.G. Buist, prof. Dr. H.T. Waterbolk (red.) *Geschiedenis van Drenthe.* Provinciaal bestuur van Drenthe (Assen 1985). Dr. C.A. van Kalveren, *De Late Middeleeuwen*, pag. 198.

¹¹ Met uitzondering van het Dieverderdingspil, waarvan een deel kerkelijk onder Steenwijk viel. J. Heringa e.a. (Meppel 1985) *Geschiedenis van Drenthe*, D.P. Blok. *Vroege Middeleeuwen, tot ca. 1150*, pag. 146.

¹² Verkregen van geheugenvandrenthe.nl/lhee en dwingelseigen.nl/lhee.htm, oktober 2018. Basis is het Oorkondenboek Groningen en Drenthe, ogd0113, 24 maart ca. 1250. *Hermannus van Loon, zijn vrouw Euffemia en zijn zoon Henricus van Borculo verklaren de eigendom van goederen en het patronaatsrecht te*

lhee aan de kerk te Ruinen te hebben geschonken.

Borculo was een heerlijkheid in de huidige Achterhoek; Lohn een nabijgelegen graafschap rond de Duitse plaatsen Stadtlohn en Sudlohn.

¹³ Erwin de Leeuw, *Katholieken in Dwingeloo? Jazeker!* Westervelder, 5 september 2018, pag. 11.

¹⁴ M. J.M. de Wit met bijdragen van M. Daleman, E. de Leeuw, J.J. Lenting en J.R. Veldhuis (ARC-publicaties 219, Groningen 2011). *De laatmiddeleeuwse Hof te Dwingeloo teruggevonden. Archeologisch en historisch onderzoek op locatie Heuvelenweg 34H te Dwingeloo gemeente Westerveld (Dr.) pag. 14.*

¹⁵ Hendrik van Ansen komt in de familiegenealogie vreemd genoeg niet voor. Hij was niet de vader van Hadewich van Ansen – dat was Berthold Rudolfs van Ansen. Zodoende wordt wel aangenomen dat er sprake is geweest van een verschrijving en dat met 'Hendrik' in feite 'Hadewich' wordt bedoeld.

¹⁶ Nieuwe Drentse Volksalmanak 2007. J.E.A. Kroesen. *Verdwenen zijaltaren. Spoorzoeken in Drenthes middeleeuwse kerken*, pag. 21.

¹⁷ J. Bos, F.J. Hulst, P. Brood (Assen 1989). *Huizen van Stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*, pag. 145. En ook: Drents Archief, 1. Inleiding, 0345 Nederlands Hervormde Gemeente Dwingeloo met verwijzingen naar betreffende archiefstukken.

¹⁸ Dwingels Eigen, periodiek nr. 2 2002, E. de Leeuw. *De Sint Maartenskapel en de datering van de Sint Nicolaaskert te Dwingelo*, pag. 9 – 13.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ J. Bos, F.J. Hulst, P. Brood (Assen 1989). *Huizen van Stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*, pag. 146.

²¹ Dwingels Eigen, periodiek nr. 2 2002, E. de Leeuw. *De Sint Maartenskapel en de datering van de Sint Nicolaaskert te Dwingelo*, pag. 9 – 10.

²² Dwingels Eigen, periodiek nr. 2 2002, E. de Leeuw. *De Sint Maartenskapel en de datering van de Sint Nicolaaskert te Dwingelo*, pag. 9 – 10.

²³ J.S. Magnin (Groningen 1855) *Overzicht der kerkelijke geschiedenis van Drenthe*, pag. 104 - 106.

²⁴ Vriendelijke mededeling Erwin de Leeuw, januari 2019.

²⁵ Dwingels Eigen, periodiek nr. 2 2002, E. de Leeuw. *De Sint Maartenskapel en de datering van de Sint Nicolaaskert te Dwingelo*, pag. 9 – 10.

²⁶ J.E.A. Kroesen. *Verdwenen zijaltaren. Spoorzoeken in Drenthes middeleeuwse kerken.* Nieuwe Drentsche Volksalmanak 2007, pag. 21 – 53.

²⁷ Miranda de Wit, Erwin de Leeuw. *De laat-middeleeuwse 'Hof te Dwingeloo' (Dr.) teruggevonden.* Paleo-Actueel 2010, pag. 93 – 99.

---

²⁸ J. Bos, F.J. Hulst, P. Brood (Assen 1989). *Huizen van Stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*, pag.157.

²⁹ J.S. Magnin (Groningen 1855) *Overzicht der kerkelijke geschiedenis van Drenthe*, pag. 104 - 106.

³⁰ Een kasteel uit de late 15de of vroege 16de eeuw, dat er wel uitziet als een verdedigbare burcht, maar veel te dunne muren had om daadwerkelijk een belegering (met geschut) te doorstaan.

³¹ Verkregen van: geheugenvandrenthe.nl/schenck-van-toutenburg-georg, januari 2019.

³² Dwingels Eigen, periodiek nr. 2 2002, E. de Leeuw. *De Sint Maartenskapel en de datering van de Sint Nicolaaskerk te Dwingelo*, pag. 9 – 10.

³³ Dr. J. Heringa, prof. dr. D.P. Blok, prof. dr. M.G. Buist, prof. Dr. H.T. Waterbolk (red.) *Geschiedenis van Drenthe*. Provinciaal bestuur van Drenthe (Assen 1985). Ir. J. Bieleman, *De landbouw in de periode 1600 -1850*, pag. 327.

³⁴ J.A. Romein (Groningen 1861) *Hervormde predikanten van Drenthe, sedert de Hervorming tot in 1861*, pag. 164.

³⁵ Dwingels Eigen, periodiek nr. 2 2002, E. de Leeuw. *De Sint Maartenskapel en de datering van de Sint Nicolaaskerk te Dwingelo*, pag. 9 – 10.

³⁶ Vriendelijke mededeling Erwin de Leeuw, januari 2019.

³⁷ Vriendelijke mededeling Erwin de Leeuw.

³⁸ Verkregen van dwingelseigen.nl/bezienswaardigheden.htm

³⁹ Zie o.a. C.J.A.C. Peeters (Zeist 1964). *De Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*, pag. 264.

⁴⁰ Verkregen van: www.nicolaaskerk-dwingelo.nl/index.php/startpagina/algemeen

⁴¹ Dwingels Eigen, periodiek nr. 2 2002, E. de Leeuw. *De Sint Maartenskapel en de datering van de Sint Nicolaaskerk te Dwingelo*, pag. 12.

⁴² Vriendelijke mededeling Erwin de Leeuw, februari 2019.

⁴³ J.A. Romein (Groningen 1861). *De hervormde predikanten van Drenthe sedert de Hervorming tot aan 1861*, pag. 164. Ter vergelijking: een dagloner verdiende in de vroege 17de eeuw ongeveer 200 tot 250 gulden per jaar. Dus het ging hier om het bedrag ter hoogte van drie tot vier jaarsalarissen van een ongeschoold arbeider. Verkregen van <http://fluijt.nl/tijdlijn/gouden%20eeuw.htm>, januari 2019.

⁴⁴ R. Smit (Ruinen 1982) *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*, pag. 102.

⁴⁵ J. Heringa e.a. (Meppeel 1985) *Geschiedenis van Drenthe, J. Heringa – Zelfstandig geweest, 1603 – 1748*, pag. 394.

⁴⁶ Vriendelijk mededeling Erwin de Leeuw, januari 2019.

⁴⁷ R. Smit (Ruinen 1982) *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*, pag. 141 – 144.

⁴⁸ J.A. Romein (Groningen 1861). *De hervormde predikanten van Drenthe sedert de Hervorming tot aan 1861*, pag. 164

⁴⁹ Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1846, C. van Schaick. Dwingeloo en onderhavige gehuchten, pag. 191.

⁵⁰ R. Smit (Ruinen 1982) *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*, pag. 128 – 135. Smit inventariseerde acht stenen waarvan zeker is dat ze uit de kerk afkomstig waren. Behalve de hier genoemde voorbeelden zijn ze allemaal verdwenen. Het gaat om de 17de of 18de -eeuwse steen van Nicolaas van Echten, die eind 19de eeuw diende als deksteen van een goot bij het café van Willem Smit, de stenen van de predikanten Adolphus Benthem (1659), Isaac du Soul (1707) en Henricus Johannes Folmer (1781). de steen van Jacoba Hester van Schagen (1804), die tijdens de restauratie in 1923 werd vernield en tot slot de onherkenbare, gebroken zerk die door Van Schaick in 1846 genoemd wordt.

⁵¹ R. Smit (Ruinen 1982) *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*, pag. 99 – 101.

⁵² Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1926. H.A. Poelman. *De St. Nicolaaskerk te Dwingeloo*, pag. 40.

⁵³ Dank aan Erwin de Leeuw voor het attenderen hierop.

⁵⁴ R. Smit (Ruinen 1982) *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*, pag. 148.

⁵⁵ Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1926. H.A. Poelman. *De St. Nicolaaskerk te Dwingeloo*, pag. 40 – 45.

⁵⁶ Het Noorden in woord en beeld, jaargang 1937-1938, no 23, 20 aug.1937, pag.28.

⁵⁷ R. Smit (Ruinen 1982) *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*, pag. 108 -109.

⁵⁸ In 1610 werd in Friesland het formaat van de *ghemeene tuymelaer* wettelijk vastgesteld op 9 duim in het vierkant en 1,5 duim dikte, wat neerkwam op 22,2 x 22,2 x 3,7 cm en van de *cleyne tuymelaer* op 7 en 1 duim (17,2 x 17,2 x 2,4 cm). Dit bleef vervolgens lang de standaardmaat, vermoedelijk ook buiten Friesland. Toch zijn er veel afwijkingen, met name door de regionale verschillen in de grootte van de duim. De Friese (2,47 cm), Drentse (2,45 cm) en Groningse (2.43) duimen lagen nog dicht bij elkaar. In het Noorden zullen exemplaren van tussen de ca. 21,8 cm (het minimale formaat van de *ghemeene tuymelaer*) en 17,4 cm (het maximale formaat van de *cleyne tuymelaer*) in veel gevallen van vóór 1610 dateren. Zie ook: J. A. Klingers (2018), *Schuilkerk met dubbele bodem, bouwhistorische opname ondergrond kerkzaal Zilverstraat 46 Franeker*.

⁵⁹ Een foutje blijkbaar, dit moet Genesis 22 zijn.

⁶⁰ Voor de restauratie van 1998 – 2010 waren er 17 registers en voor 1923 had het orgel een aangehangen pedaal.

⁶¹ R. Smit (Ruinen 1982) *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*, pag. 114 – 115.

---

⁶² W. Leijdenroth van Boekhoven (Utrecht 1909) Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel II. De provincie Drente, pag. 12

⁶³ M.D. Ozinga (Meppel, 1943) De historische kerkgebouwen van Drente. Handboek voor het kennen van het Drentsche leven in voorbije eeuwen onder redactie van J. Poortman (1943), pag. 368 – 369.

⁶⁴ R. Alma, S. Broekhoven, S. van Ginkel-Meester, C. Kolman, R. Stenvert (2001) *Monumenten in Nederland. Drenthe*, pag. 101.

⁶⁵ P. Karstkarel (Leeuwarden 2010). *Alle middeleeuwse kerken in Groningen en Drenthe*, pag. 301 – 302.

⁶⁶ R. Smit (Ruinen 1982) *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*, pag. 97.

⁶⁷ F. Vermeulen. *De St. Nicolaaskerk te Dwingeloo*. Oudheidkundig Jaarboek 1923, pag. 204.

⁶⁸ Een opvatting waarover inmiddels andere ideeën bestaan. Volgens kunst- en architectuurhistorica Elizabeth den Hartog is de Nicolaascultus in de Lage Landen geïntroduceerd door de Byzantijnse prinses annex Rooms keizerin Theophanu (960-991), de moeder van keizer Otto III. Zij overleed in Nijmegen en ter ere van haar zou de Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof zijn gebouwd.

⁶⁹ R. Smit (Ruinen 1982). *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*, pag. 97.

⁷⁰ R. Alma, S. Broekhoven, S. van Ginkel-Meester, C. Kolman, R. Stenvert (2001) *Monumenten in Nederland. Drenthe*, pag. 101 – 102.

⁷¹ P. Karstkarel (Leeuwarden 2010). *Alle middeleeuwse kerken in Groningen en Drenthe*, pag. 301 – 302.

⁷² C.F. Janssen, 'De Drentse torenfamilie', in: P. Brood e.a. (red.), *Vergezichten op Drenthe* (Meppel 1983).

⁷³ Zo is het romaanse kerkje te Marsum, naar werd aangenomen een van de oudste bakstenen kerkjes van ons land uit de 12de eeuw, blijkens dendrochronologische dateringen van de dakconstructie mogelijk pas rond 1300 gebouwd.

⁷⁴ G.J. Veenstra. *De oudste baksteenproducten in Friesland en de verschillende afmetingen*, Oudheidkundig Jaarboek 1933, pag. 113 – 117.

⁷⁵ Ir. G. Berends, *Baksteen in Nederland in de middeleeuwen*, restauratievademecum blad 02-1, UDC 691.421

⁷⁶ Ronald Stenvert, Gabri van Tussenbroek (Utrecht 2007). *Inleiding in de bouwhistorie*, pag. 138 – 139.

⁷⁷ J.S. Magnin (Groningen 1855) *Overzicht der kerkelijke geschiedenis van Drenthe*, pag. 104 - 106.

⁷⁸ Handboek voor het kennen van het Drentsche leven in voorbije eeuwen onder redactie van J. Poortman (1943) M.D. Ozinga. *De historische kerkgebouwen van Drente*. Pag. 368 – 369.

⁷⁹ Haslinghuis pag. 470 @@

⁸⁰ J.E.A. Kroesen. *Verdwenen zijaltaren. Spoorzoeken in Drenthes middeleeuwse kerken*. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 2007, pag. 21 – 53.

⁸¹ Diverse andere torens uit de 'Drentse torenfamilie' waaronder die van Beilen, Ruinen en Ruinerwold, zijn gezien het verschil in steenformaten evenmin in een keer gebouwd, waarmee het bewijs voor de theorie nogal dun wordt.

⁸² Erwin de Leeuw, in de Powerpoint presentatie *Van graf tot spits*.

⁸³ Uivormige torenbekroningen waren in de 16de en 17de eeuw ook weer niet zo bijzonder. Ze kwamen voor op tal van kasteel- en verdedigingstorens, stadhuis- en kerktorens, et cetera.

⁸⁴ Caert-Thresoor, nr. 4 2008. Egbert Brink 'Als off men daer sellfs in locu waer' *Vroeg zeventiende-eeuwse verveningskaarten van Zuidwest-Drenthe*, pag. 104 – 110.

⁸⁵ Nieuwe Drentsche Volksalmanak, jaarboek voor geschiedenis en archeologie 2000. H.J. Versfelt, *De kerken van Drenthe in 1545*, pag. 50 – 65.

⁸⁶ R. Smit (Ruinen 1982) *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*, pag. 118.

⁸⁷ Zie o.a. Restauratievademecum Rijksdienst voor de Monumentenzorg, documentatieblad *3b Houtconstructie* UDC 69.011 alsook Jan van der Hoeve, (Groningen 1998) *Sleutelstukken* Hervonden Stad 1998, Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen, pag. 41 -50.

⁸⁸ H. Janse (Delft 1989) *Houten kappen in Nederland 1000 – 1940*, pag. 69 – 79.

⁸⁹ Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1890, W.L. van den Biesheuvel Schiffer. De kerk te Dwingeloo, pag. 53 – 54.

⁹⁰ Zie o.a. heiligen.net en de lijst van christelijke heiligen op Wikipedia.

⁹¹ Zie o.a. heiligen.net en de lijst van christelijke heiligen op Wikipedia.

⁹² Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1846, C. van Schaick. Dwingeloo en onderhavige gehuchten, pag. 191.

⁹³ R. Smit (Ruinen 1982) *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*, pag. 127.

⁹⁴ J. Belonje en J. Weststra van Holthe (Assen 1937). Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden *in uit de kerken der provincie Drenthe*, pag. 53.

⁹⁵ Vriendelijke mededeling Erwin de Leeuw, januari 2019.

⁹⁶ Verkregen van: www.blancke-bogaert.nl/Blancke/rutenberg3.htm. December 2018.

⁹⁷ Verkregen van: www.blancke-bogaert.nl/Blancke/rutenberg3.htm. December 2018.